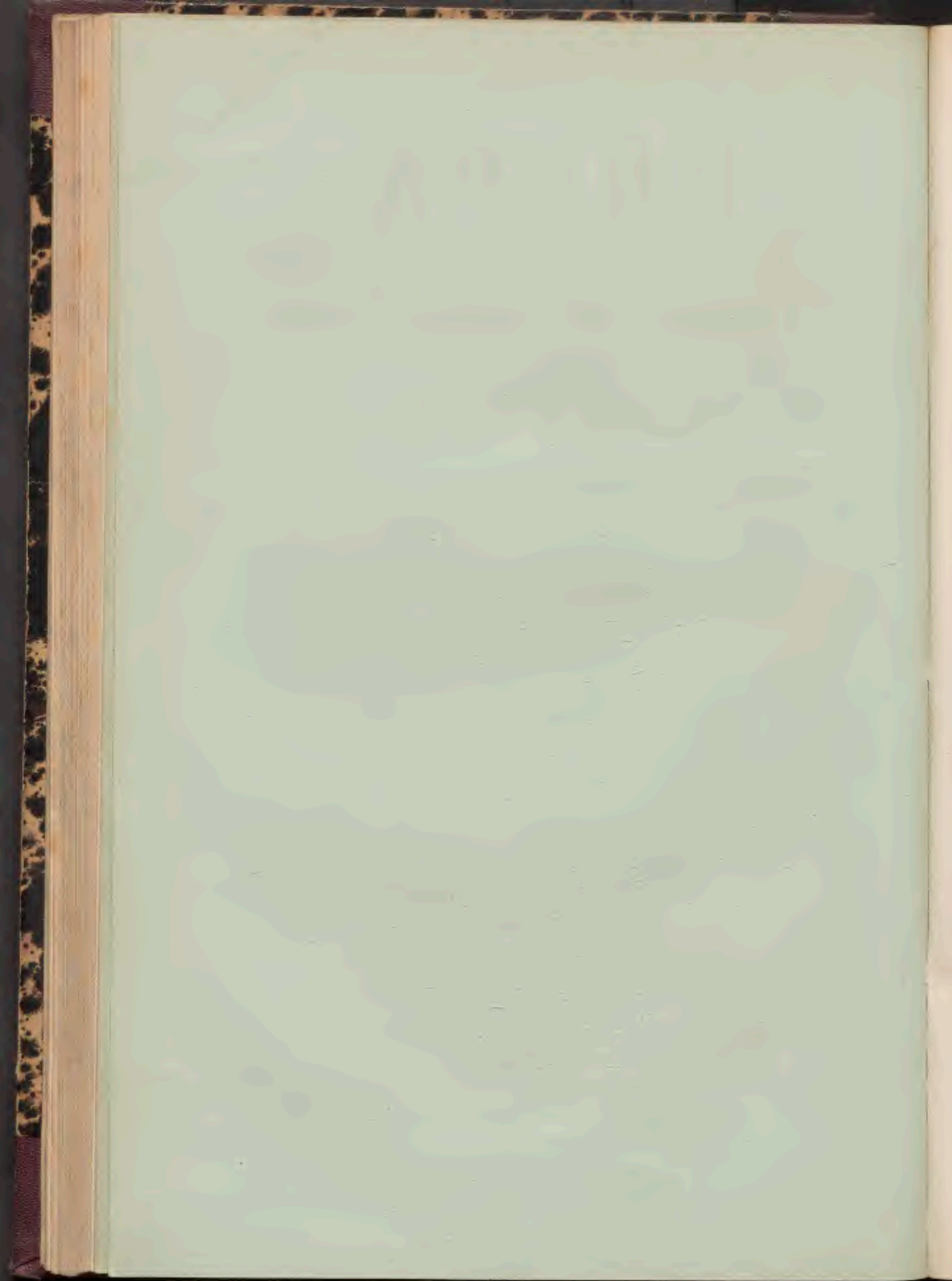

1890

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 2 1890

Փ Ե Տ Ր Ի Ա Ր

1890 № 2

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ
1890

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 1-го Февраля 1890 г.

Типографія М. Д. Ротивіанца, на Год. просп. соб д. № 41.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ—ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

1890 թ.

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

«ՄՈՒՐՃ»-ը կը հրատարակէի ամէն ամիս 9—11 թերթ մեծութեամբ, եթէ բաժանորդագրութիւնը բաւականաչափ յաջող լինի:

«ՄՈՒՐՃ»-ի խմբագրութիւնը դիմում է իւր բոլոր ներկայ բաժանորդներին խնդրելով, որ նոքա իրանց կողմից ջանք չը խնայեն՝ «Մուրճ»-ը իրանց շրջաններում տարածելու համար:

«ՄՈՒՐՃ»-ի 1889 թ. 12 համարները ծախուում են 12 րուբլիով: Բայց ներկայ 1890 թ. նոր բաժանորդները արտօնութիւն ունին անցեալ 1889 թ. «Մուրճ»-ը ստանալ 8 րուբլիով ուղղակի խմբագրութիւնից, երկու հատորներով կազմած:

«Մուրճ»-ի տարեկան բաժանորդագինն է 10 րուբլի

Ուսուցիչները վճարում են 9 ռ., ուսանողները՝ 8 ռ.: Ընդունւում է բաժանորդագրութիւն նաեւ մաս-մաս, առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Ուրիշ տեղերից դիմում են՝ Тифлисъ. Редакция журнала „МУРЧЪ“.

Արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase). Rédaction de la Revue «MOURTCH».

1878

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

1878

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1878

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1878

ՊԱՏՐԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ա. ՆԱՄԱԿԱՆԵԱՆԻ

ՕՐԻՈՐԴ ՆՈՒԱՐԴ

Ս Ե Լ Ե Լ Ե Գ Ո՛Ղ Ե

Յիշո՞ւմ ես օրիորդ Նուարդ Մեսրոպեանին, որի մասին գրել էի անցեալ նամակում: Այդ օրիորդից նորեքս մի նամակ ստացայ, որի հետ կարևոր եմ համարում քեզ ծանօթացնել: Այդ նամակը, ի հարկէ, մի անսպասելի բան էր ինձ համար: Ես շատ ուրախ եմ, որ օրիորդը այդքան համարձակութիւն ունեցաւ և գրեց այդ հետաքրքրական խոստովանութիւնը, որը ինձ միջոց տւաւ օրիորդին աւելի մօտիկ ճանաչելու: Ահա՛ նամակի բովանդակութիւնը.

Յարգելի սլարոն Պատրիկեա՛ն.

Դուք կը զարմանաք՝ կարդալով ստորագրութիւնս: Մի օրիորդ նամակ գրի մի համարեա թէ անծանօթ երիտասարդի, որի հետ տեսնել է հացկերոյթի ժամանակ և որից հազիւ թէ մի երկու խօսք է լսել—օտարոտի պէտք է թւի: Բայց ես յոյս ունեմ, որ իմ Ձեր վերաբերութեամբ ստացած հաւատոս սխալ չէ, և Դուք կը նայէք նամակիս վերայ ո՛չ ըստ ձեականին, այլ ըստ ներքին իմաստի:

Մեր տան հացկերոյթի ժամանակ ոչ Դուք կարող էիք ինձ ճանաչել, ոչ ես՝ Ձեզ: Բայց և այնպէս, ես նկատում էի Ձեր այն վերին աստիճանի ներդաստութիւնը, որ պահպանում էիք դէպի Ձեր շրջապատողները, նա մանաւանդ դէպի Սերգօյեանը: Դուք զուցէ զարմանում էիք, կամ այժմ զարմանում էք, որ ես ինձ այնքան անտարբեր էի պահում դէպի ինձ շրջապատողները. բայց չէք զարմա-

նալ, եթէ ինձ լաւ ճանաչէք... ես սովորած եմ արդէն իմ զրութեանը: Դուք, իբրեւ հիւր, աւելի քան քաղաքավարի էիք և չափազանց լուռ: Ես հաւատացած եմ, որ ուրիշ ղէպքում Դուք աւելի բանասած կը լինէիք և ինձ չէիք ստիպիլ այս նամակը գրելու: Ես յոյս ունեմ, որ Դուք հաստատ կը մնաք Ձեր խոստումին և մեզ կրկին կ'աջցե՛լէք: Սակայն ես մոռածում եմ.—եթէ այդ օրն էլ պատահաբար խանդարեն մեզ խօսելու, այն ժամանակ ի՞նչ շահած կը լինեմ ես Ձեր աջցելութիւնից:—Ոչի՛նչ: Մինչև անգամ եթէ խանդարողներ էլ չը լինեն—գուցէ խօսակցութիւնը իւր գլխաւոր ինձ հետաքրքրող կէտից շեղւի և ես մնամ անբաւական:

Ուստի, խնդրում եմ, եկե՛ք մեզ մօտ, բարի հիւր եղե՛ք. բաց նախապէս իմացե՛ք իմ մի քանի զգացումները:

Դուք, կարծեմ, ինձ անպատրաստ համարեցիք լուրջ կերպով վերաբերւելու Ֆլօբերի վէպի ներքին իմաստին: Ես Ձեզ չեմ մեղադրում: Ձեր տեղը ես լինէի, մի և նոյնը կ'ենթադրէի. ես մինչև անգամ աւելի խիստ կը խօսէի, ուղղակի կը յայտնէի իմ բողբոջը, որ անպատրաստ մարդիկ այդտեսակ վէպեր են կարդում: Իմ կրթութեան մէջ, սակայն, Ձեզ անյայտ մի կէտ կայ, որ ինձ ներում է աւելի լուրջ խնդիրներ դնել և քննելու: Այդ կէտը դարձեալ անյայտ պէտք է թողնեմ Ձեզ համար, որովհետև նրան ուրիշին հաղորդելու համար կարևոր են արտակարգ պայմաններ:

Իմ մայրը դէմ է այն բանին, որ ես չափից դուրս կարդում եմ: Գիտե՛ք. ես ինքս էլ դէմ եմ չափազանց կարդալուն, և ուրախ կը լինէի, եթէ ես ստիպւած չը լինէի այդքան կարդալու: Ընթերցանութեան մէջ կայ մի յայտնի աստիճան, որ կրթւած մարդու պահանջն է. բաց ես աւելի եմ կարդում և արդէն աւելին ունի նոյն բնաւորութիւնը, ինչ որ թղթախաղը—անմասնագէտ թուղթ խաղացողի համար, որ ժամանակ անցկացնել կամ մոռացութիւն է որոնում:

Ես ուրախութիւնով կը կատարէի մօրս խնդիրքը և չէի կարդալ. բաց ի՛նչ պէտք է անէի այն ժամանակ: Դաշնամուրը ածէի: Առաջինը՝ միշտ դաշնամուրով զբաղւիլ չի կարելի, երկրորդ՝ դաշնամուրը մարդուն յոգնեցնում է, իսկ նորա գլխին, նորա ուղեղին բաւականութիւն չի տալիս: Ես իսկապէս մի ամբողջ շաբաթ թողի

գիրք կարդալը, բայց անգործութիւնից ստիպւած՝ սկսեցի ճաշից յետոյ քնել և առաւօտները ուշ զարթնել:

Դուք չը կարծէք թէ ես տան տնտեսութիւնով չեմ զբաղւում: Բայց այդ տան տնտեսութիւնը ինձնից խլում է միայն մօտ 3 ժամ... և պէտք է մի բան խոստովանեմ, որ մեր տան տնտեսութիւնը ինձ չի էլ հետաքրքրում: Մեր ընտանիքը մի արհեստաւորի, մի գիւղացու, մի օրւայ աշխատանքով ապրողի ընտանիք չէ, որ նորա տնտեսութիւնը ինքն ըստ ինքեան իւր մէջ հետաքրքրական բան պարունակի: Մեր տարեկան հաշւեկշիռը փոքր ինչ այս կողմ, փոքր ինչ այն կողմ—հոգսի և մտածմունքների առարկայ չէ կարող լինել, և փառք Աստուծո՛ւ չէ էլ լինում:

Ուրեմն ի՞նչ անեմ:

Եթէ ես թողնեմ ընթերցանութիւնս և անձնատուր լինեմ իմ սիրած գործերին—ես լաւ գիտեմ, որ ինձ դէմ կը զինեմ ոչ միայն մօրս, այլ և հօրս և շատ ազգականներիս, և ինձ մի արհեստական զրութեան մէջ կը դնեմ:

Ես փորձեցի ձրի դասեր տալ մի տարրական դպրոցում. բայց այդ պարապմունքը չը զոհացրաւ ինձ և վիրաւորեց մօրս և ես շուտով հրաժարեցի: Դպրոցը առանց այն էլ վարժուհի բռնելու կարողութիւն ունէր. այնպէս որ իմ պարապելը մինչև անգամ փնասել էր մի աղքատ վարժուհու, որին առաջուց խոստացած է եղել իմ կատարած պաշտօնը:

Ես առաջարկեցի ծնողներին, որ կարողութիւն տան ինձ բանալու մի փոքրիկ մանկական գրադարան, որից ձրի օգտւէին ուսումնարանի աշակերտները, իսկ ես ղեկավարէի նոցա ընթերցանութիւնը՝ համեմատ նոցա աստիճանաբար զարգացումին: Ծնողներս այս անգամ շատ որոշակի բացասեցին, առանց մինչև անգամ հետս վիճելու, խօսակցելու:

Ես մտադրութիւն ունէի մի փոքրիկ ընկերութիւն կազմելու, որի անդամները կանոնաւոր կերպով շրջէին մեր քաղաքի աղքատ ընտանիքները և ըստ կարողութեան օգնէին նոցա: Նոյնպէս մտադիր էի սովորելու մի քանի մանր-մունր արհեստների: Այդ բոլորի մասին երբ ակնարկում էի ծնողներին, ասում էին. «էլի չտուտուցութիւնդ բռնեց»:

Դուք կ'ասէք. ինչո՞ւ էի ես այդքան լսում ծնողներին, ինչո՞ւ աւելի համարձակ չէի վարւում:

Ո՛վ գիտէ, գուցէ այդտեղ ես ևս մեղաւոր եմ, գուցէ ես բաւականաչափ համարձակ չեմ: Բայց ես էլ ունեմ պատճառներս:

Ես այդ բոլոր ենթադրութիւններին մասին հաղորդում էի իմ ընկերուհիներին և մի քանի ծանօթ երիտասարդներին: Երեւակացեցէ՛ք, որ սոցա կողմից ես աւելի վիրաւորիչ սառնութիւն էի տեսնում, քան իմ ծնողների կողմից: Ծնողներս ասում էին, թէ այդ լաւ բաներ ես ցանկանում, բայց աղջկան չի սազիլ այդպէս գործերով զբաղւիլ, թէ դա մեր բանը չէ և այլն: Իսկ իմ ծանօթները ուսերն էին թափ տալիս, հանաքի էին գցում կամ մինչև անգամ ծաղրում էին: Ինչ վերաբերում է այնպիսի պարոնների, ինչպէս ձեր տեսած Սեհրաբեանը և Սերգոյեանն են, ես զոցա մինչև անգամ չէի յայտնում իմ իղձերը, համարելով դոցա բոլորովին անպատրաստ լուրջ գործերի համար:

Ի՞նչ անեմ. ի՞նչպէս անցկացնեմ իմ ժամանակը. ի՞նչպէս ես ինձ թմրացնեմ, ինձ խաբեմ, որպէս զի չը զգամ ապրելս:

Ես յռետես չեմ, ես յուսահատուած չեմ. ես կեանքը գնահատում եմ, ես յոյսեր ունեմ... պէտք է ժամանակաւորապէս մի կերպ ինձ պահեմ—մինչև աւելի լաւ բոլանքների գալը:

Ես վճռեցի հպտտակւել ինձ շրջապատողների հաճոյքին—տանը մնալ անգործ... բայց նւիրեցի ինձ ընթերցանութեան: Կարդում եմ ամեն բան, ամեն տեսակ գրքեր: Մի անգամ կարդացի մի քննադատի յօդւած, որտեղ յայտնւած էր այն միտքը, թէ գիտութիւնը կարող է մարդուն թարմ պահել, պահպանել յուսահատութիւնից: Ես փորձեցի զանազան գիտութիւններից գրքեր վերցնել և լուրջ պարապել. բայց այդ գիտութիւններից ոչ մէկը, բացի պատմութիւնից, չը կարողացայ մարսել: Յետոյ երբ պատմական գրքեր էլ մի քանիսը թերթեցի—այդտեղ էլ հիասթափեցի: Այժմ առժամանակ գերադասում եմ վէպերը:

Պատահաբար Դուք ինձ հետ ծանօթացաք այն ժամանակ, երբ ես կարդում էի Մադամ Բուվարին: Այժմ իմ ձեռքին է Մարկ Տուէնի սրամիտ պատկերների և բանասիրականների ժողովածուն: Եգուց կը լինի մի ուրիշ գիրք:

Այժմ կարծեմ մասամբ համոզւեցիք, որ Դուք սխալուում էիք ինձ անպատրաստ գտնելով—հէնց թէկուզ վէպերի համար։ Պէտք է ասեմ, որ ինչ վէպ հաւանում եմ, նորա վերայ աւելի երկայն եմ կանգ առնում։ Մաղամ Բովարին ինձ հետաքրքրեց այն կողմից, որ ես տեսայ թէ ի՛նչպէս մի մարդ, որ բաւարարութիւն չի գտնում իւր ներքին իղձերին—կարող է բոլորովին շեղւել իւր ձգտումների ուղիղ ճանապարհից և բոլորովին կորուստի մատնել։ Դիցուք Ֆլոբերի հերոսուհին շատ էր միամիտ, շատ էր սխալ կրթւած։ Բայց խնդիրը միայն այդ կրթութիւնը չէ, այլ և առհասարակ կրթութեան ու կեանքի մէջ եղած տարածացնութիւնը։

Կարո՞ղ էք Դուք ինձ խորհուրդ տալ թէ ես ի՛նչ անեմ։ Ասացէ՛ք—ես շնորհակալ կը լինեմ։ Նկէ՛ք, նստե՛ք, խօսե՛ք։

Կամենում էք՝ հանդիպե՛ք թատրոնում։ Նստե՛ք եմ լինելու էգուց ծնողներու հետ։ Նկէ՛ք թատրոն. միջարարներին բաւական ժամանակ կ'ունենանք ասել-լսելու։

Վճռելով այս նամակը Ձեզ գրելու՝ ես յանձն եմ առել ինձ վերայ օտարոտի աղջիկ լինելու անունը, ուստի թո՛ղ մի օտարոտութիւն էլ աւելցնեմ մինչև այժմ գրածներու։ Նթէ՛ այդ բանը իբրև վարմունք չը հաւանէք, մեղադրեցէ՛ք մեր հասարակական կեանքը և ոչ ինձ։

Իմ ծնողները Ձեր մասին բարձր կարծիք ունեն. բայց Ձեզ վերայ չեն նայում իբրև փեսացուի վերայ։ Նս էլ չեմ նայում այդ տեսակէտից։ Ուստի Դուք կարող էք մեղանից չը վախենալ։ Մեր քաղաքում երիտասարդի մի այնպիսի ընտանիք այցելելը, ուր չափահաս աղջիկներ կան, հասկացւում է ամուսնանալու, ամուսնացնելու տեսակէտից։ Նւ որովհետև այդ տեսակէտը շատ մեծ դեր է խաղում, ուստի մեր երիտասարդների (թէ այր և թէ կին) շրջանում լայն շփում չը կայ, հասարակական ժողովներ չը կան։ Ծնողներս իրանց հաշիւներն ունեն իմ վերաբերմամբ... Ե՛հ բաւական է, այսքան հեռու չը գնանք։ Ուրեմն՝ ես Ձեզ կը սպասեմ։

Ձեզ յարգող Նուարդ Մեսրոպեան։

Ի հարկէ առանց այլ և այլութեան ես գնացի թատրոն։ Օրիորդին տեսայ նստած օթեակներից մէկում իւր ծնողների հետ։ Նա

զիտակով այս ու այն կողմ էր նայում,— շատ արագ նրան խաղացներով իւր ձեռքում: Յետոյ յանկարծ թողեց զիտակը և բաւականացած իւր նայելուց՝ յետ ընկաւ ավտոռի վերայ և կարծես անձնատուր եղաւ մտածմունքներին:

Առաջին միջարարին շտապեցի Մեսրոպեանների օթեակը: Օրիորդը ցանկութիւն յայտնեց զուրս գալ օթեակից փոքր ինչ հետս շրջելու: Ես յայտնեցի բոլոր պատրաստականութիւնս: Օրիորդի ծնողները ուրախ էին, որ ես ինձ վերայ առայ օրիորդին զբաղեցնելու գործը: Տիկինը փնաց օթեակում, պարոն Մեսրոպեանը գնաց ծխելու: Օրիորդի հետ մենք սկսեցինք յետ ու առաջ քայլել:

—Շնորհակա՛լ եմ, օրիորդ, որ դուք իմ վերայ հաւատ ունեցաք և ինձ նամակ գրեցիք, մի նամակ, որ ինձ անշափ հետաքրքրեց:

—Ես դեռ էլի ասելիք ունեմ, իմ նամակը բացատրում է ոչ բոլոր իմ կեանքը: Ես ցանկանում եմ, որ դուք անկեղծօրէն յայտնէք ձեր կարծիքը իմ զրութեան և իմ անելիքի մասին: Բայց ես լաւ գիտեմ, որ ուրիշի կեանքի դատաւճիռ կարդալը լուրջ մարդու համար հեշտ չէ. ուստի՝ իսկոյն չեմ պահանջում ձեր վերջնական խօսքը, այլ դուք ինձ ցոյց տւէ՛ք ուրիշ դատողութեան, ուրիշ տեսակէտի հետեւանքներ, քան իմ յայտնածներն են:

—Օրիորդ, ես ձեր զգացմունքների հետ բոլորովին համաձայն եմ. բայց կարծում եմ, որ այդ խնդիրը վճռելը աւելի ձեզնից է կախուած, քան որ և է ուրիշ անձից: Ձեր պահանջները, ձեր ցանկութիւնները մոլթը չեն. դուք ծարաւ էք իսկական գործունէութեան, մի այնպիսի պարապմունքի, որի մէջ լինէր հասարակաց օգուտ: Սակայն ձեր զիրքը փնասում է ձեր ցանկութիւնների իրագործելուն: Խնդրեմ ասացէք, դուք մտադիր չէ՞ք ձեռք վերցնելու ձեր զիրքից:

—Ղիցուք թէ ես կարող լինէի իսկոյն ձեռք վերցնել: Սակայն դուք խորհուրդ կը տա՞ք:

—Եթէ իմ մասին լինէր խօսքը, ես ձեռք կը վերցնէի, բայց ձեր վերաբերմամբ ինքներդ պէտք է վճռէք:

—Ղեբաղդաբար, ես վճռել չեմ կարող. ինձ պէտք է այժմ հրամայել, որ ես ձեռք վերցնեմ: Ես կապւած եմ ամբողջ իմ անցեալով իմ ծնողների հետ այն կազմով, որ դուք տեսաք: Ես վճռելու համար պէտք է շատ կուեմ հետս, շատ մտատանջւեմ և դա-

դար չ'ունենամ: Իսկ դուք անկեղծօրէն մտածած և ձեր ձեռքը ձեր սրտի վերայ դրած՝ կարող էք ինձ պատւիրել թէ «գնա՛»—Հաւատալով որ ես էլ իսկոյն այդ պատուէրից յետոյ կը գնամ:

—Ես չեմ կարող պատւիրել:

—Այդպէս էլ ես չեմ կարող վճռել: Ես ինքս ինձ վերայ չեմ ընդունիլ այդ տեսակ գործի նախաձեռնութիւնը:

Ձանգը խփեցին: Գնացինք դահլիճ: Միւս միջարարին դարձեալ պատահեցինք: Օրիորդը անհոգ հարցրեց ինձ.

—Հաւանութեամբ էք պիտել:

—Միջակ է. բայց պէտք է խոստովանեմ, որ ուշադիր չէի: Ես, ճիշդն ասած, ձեր խօսակցութիւնների ազդեցութեան տակ էի:

—Դիտէք ի՞նչ, պ. Պատրիկեան. ես ձեզնից շնորհակալ եմ ձեր խօսքերի համար: Դուք մեղաւոր չէք. եթէ չէք կարող վճռել իմ վիճակը: Դուք պարզ ասացիք, թէ դուք ի՞նչպէս կը վարւէիք, եթէ իմ տեղը լինէիք, դա ինձ համար բաւական է: Այժմ ես զիտեմ, որ ես պէտք է սպասեմ, մինչև որ կամ աւելի համարձակ դառնամ, կամ հանգամանքները իրանք իրանք փոխեն, կամ ինքս ընտելանամ իմ վիճակին և այլ ևս պահանջ չը զգամ ուրիշ կեանքի:

—Օրիորդ, պէտք է խոստովանաբար յայտնեմ, իմ տպաւորութիւնը ձեր մասին: Ես ձեզ բաւականաչափ դարձեալ չը ճանաչեցի: Մնում են ձեր սրտում դաղտնիքների, որոնց դուք պահպանում էք ձեր սրտում: Եթէ այդ դաղտնիքները կամ աւելի լաւ ասած՝ այդ յուսատեղերը չը լինէին, դուք չէիք կարող այդքան հանգիստ լինել, այդքան զւարթ:

—Ճիշդ է, «բարեկամ». ներեցէ՛ք համարձակութեանս այդ խօսքի համար. բայց ես այդ խօսքը ասում եմ, իբրև ընկերի, եթէ կ'ընդունէք: Ես ունեմ դաղտնիք. և այն պատճառով, որ նա դաղտնիք է, չեմ կարող ձեզ յայտնել: Բայց ես կը ցանկանայի, որ ինձ համար բարեկամ մնայիք և ապագայում, աւելի յարմար հանգամանքներում, ինձ օգնէիք:

—Ամենայն պատրաստականութիւնով:

—Որ այդպէս է, խօսենք ներկայի մասին և զբաղւենք ներկայով: Մի, պարոն Պատրիկեան. ես կեանք եմ ուզում, կեանք: Անբաւական եմ իմ անցիացրած օրերից: Եկէ՛ք մեր տուն. ես ձեզ

Համար լաւ-վատ ինչ գիտեմ կը նւագեմ, ժամանակ կ'անցկացնենք, կը խօսենք այստեղի մարդկերանց կեանքից. ես ձեզ ցոյց կը տամ իմ նկարած մի կենդանագիրը. ով գիտէ ինչե՛ր պատմեմ...

— Կ'աշխատեմ անպատճառ գալու:

— Ներեցէ՛ք, իբրեւ համեմատութիւն չ'ընդունէք. բայց համաձայնեցէ՛ք, որ կարելի է սովորել այն տեսակ անձինքներին, ինչպէս Սերգօյեանն է: Նա նախանձումեմ, տեսնելով նորա աղաւնէական միամտութիւնը, նորա ռզլորած և համոզւած դատարկաբանութիւնը... դոնէ դո՛հ է իրանից: Տէ՛ք ինձ մի երկու երջանիկ օր. ես յետոյ դարձեալ կը տանեմ Սերգօյեանին: Ուրեմն ես ձեզ կը սպասեմ: —

Թատրոնից դարձայ տուն մի ծանր տալաւորութեան տակ: Օրիորդի հետ ունեցած խօսակցութիւնը վերանորոգւում էր իմ յիշողութեան մէջ և ինձ մտատանջում:

Երկու օրից յետոյ ես կրկին այցելեցի օրիորդին: Տէ՛ր Աստուած. ի՛նչ ուրախ և զւարթ էր նա: Որչա՛փ պարզ և մի և նոյն ժամանակ նուրբ վարեցողութիւն ունէր:

— Ահա տեսնում էք, ասաց նա, ոսկեզօծ վանդակում տանջւող մի թռչուն եմ ես: Վանդակա կազմում է այն շրջանը, որտեղ ես պտտում եմ: Դուք նկատեցիք, ի հարկէ, որ ծնողներս ուրախ են, որ ես ուսում եմ առել, բայց եթէ քննէք, կը տեսնէք, որ նոցա պէտք չէ ինքը ուսումը իւր հետեանքներով. նոքա գնահատում են այն մի տեսակ փայլը, որ ուսումը տալիս է մարդուն: Նոքա զարդարել են իրանց սենեակները. ինչո՛ւ չը զարդարէին և իրանց աղջկան, տալով նորան բացի զգեստից և՛ ուսումնական փայլ: Է՛հ. — բայց թողնեմ դանդառներս: Պարոն Պատրիկե՛ան, պատմեցէ՛ք ինձ թէ ի՛նչ տեսակ յոյսեր ունի ձեր՝ երիտասարդների շրջանը իւր ապագայ անելիքի վերաբերմամբ: Դուք մեզնից աւելի բաղդաւոր կը լինէք:

Սկսեցինք օրիորդի հետ երկայն խօսակցութիւն զանազան նախազիծների, մտադրութիւնների մասին: Այդ խօսակցութիւններից երևաց, որ օրիորդը ծանօթ է մի քանի բանիմաց երիտասարդների հետ, որոնք այժմ բացակայ են այս քաղաքից: Վամաց-կամաց պարզեց և զաղտնիքներից մէկը, երբ օրիորդը ցոյց տուաւ իւր ձեռքով նկարած մի երիտասարդի կենդանագիր: Այն միջոցին երբ

ես գննում էի պատկերը, օրիորդը սեղմած շրթունքներով և լուրջ նայում էր իմ երեսի արտայայտութեան:

—Աս գիտէ՞ք ով է, ասաց նա ինձ. սա—իմ ուսուցիչն է, իմ մասնաւոր ուսուցիչը. նա, որ ինձ վարդապետում էր զպրոցից դուրս: Գուք նորան չէք ճանաչում. նա մայրաքաղաք չէ գնացել կատարելագործւելու, այլ... Թողնե՛նք, գաղտնիք մնայ առ այժմ:

Օրիորդը ցոյց տալով անկատար թարգմանութիւնների մի քանի փորձեր ասաց.

—Նս այժմ աշխատում եմ այս բանում կատարելագործւելու, որովհետև այս գործը թոյլատրւում է իմ վանդակում: Բայց դեռ վարժ չեմ բաւականաչափ:

Խօսեցինք թարգմանական գրականութեան մասին. նա ցոյց տաւ իւր ընտրած գրքերի ցուցակը, որ մեծ չէր և միջակ էր կազմւած:

—Ահա՛ այս տեսակ է մեր կեանքը, հառաչեց օրիորդը. սենեկային դործունէութիւն, նուրբ կերպասների և գեղեցիկ կահ կարասիքների մէջ թոյլատրւելի դործունէութիւն:

—Բայց, օրիորդ, կան մեզանում տիկիներին և օրիորդներին և՛ վարժուհիներ, և՛ մանկաբարձուհիներ, և՛ դաստիարակչուհիներ:

—Այո՛ կան և ծանօթ եմ շատերի հետ. բայց ինձ ինչ օգուտ. ես գործնական բեղմնաւոր դործունէութեան ծարաւ եմ զգում. ինձ գործելու միջոց տւէ՛ք:

Սիրելի քո՛յր. այս նամակը, հաւատացած եմ, քեզ շատ կը հետաքրքրի: Ն[թ]է դու տեսնէիր, [թ]է ո՛րչափ շնորհալի և անարհեստական ու անկեղծ է խօսում օրիորդը—կը զարմանայիր: Գուցէ դեռ էլի գրեմ մի քանի տող նորա մասին:

Յգրութիւն:

Քո Ս. Պ.

ԴԻՄԱԿԱՌՈՐԻՆ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Քո համեստափալ և քաղցրաժպիտ այդ դիմակի տակ
Տեսնում եմ ես չար և սըտապատիր Նազօյի պատկեր,
Եւ այդ սիրալիր աչքերի տեղակ
Դարանագործի նենգաւոր աչքեր:

Շատ ես խոյս տըւել դու ազնիւ և բաց ճակատամարտից՝
Գաղտուկ փորելով թըշնամիներիդ ոտների տակը.—
Կը գայ ժամանակ, և քո սև դէմքից
Ես կը պատառեմ զազիր դիմակը:

Բայց թո՛ղ իմ սըրտում դեռ երկար եռայ ատելութիւնըս,
Եւ պատիր հոգիդ դեռ երկար երկար թո՛ղ խաբէ աշխարհ,—
Կը պայթէ մի օր համբերութիւնըս,
Եւ այն օր — վախճան ինձ կամ քեզ համար:

Մօսկւա. 1889 թ., դեկտեմբերի 18:

Մ Ա Ն Ր Ո Ւ Ք

ԼԵՒՈՐ ՄԱՆՈՒՔԼԵԱՆՑԻ

I

Մենակ ես նըստած եմ տխուր սենեակում
Մարող ճըրագին առաջին.
Եւ դուրսըն անձրեւ է մաղում ու մաղում,
Սուլում ու կոծում է քամին...
Մենակ ես նըստած եմ և լաց եմ լինում,
Ինչպէս որբացած մի մանուկ,
Եւ ինքըս, ես ինքըս էլ չեմ հասկանում՝
Ինչո՞ւ եմ թափում արտասուք:

II

Կայ մի մայր հեռաւոր հարաւում,
Զառամեալ, սըրտամաշ մի էակ.
Լուռ ու մունջ նա արցունք է թափում,
Անտէր, անըստի, միայնակ:

Արցունք թափելով ըսպասում է
Նա անգին և պանդուխտ իւր որդուն.
Բայց որդին հողի տակը նընջում է
Հեռաւոր ձիւնապատ հիւսիսում:

ՏԽՈՒՐ ԵՐԳԵՐ

Ա Ր Ծ Ի Ի Ե Ա Ն Ի

Գարունն անցաւ... և գարնան հետ
Զքնաղ վարդը թառամեց.
Խեղճ սոխակն էլ իւր սիրուէտ
Գողտրիկ երգին վերջ դրեց:

Եւ պարտիզում կանաչագարդ,
Ուր տիրում էր կեանք-եռուն,
Այժմ գունատ, որպէս հիւանդ,
Խուլ տնքում է մերկ աշուն:

Ել չի լսում ոչ ճըլվըլոց
Անհոգ, անվիշտ ճնճղուկի,
Ո՛չ զեփիւռն է՝ առած իւր ծոց՝
Բերում մեզ բոյրն յասմիկի:

Այգալէս, աւաղ, սիրտ իմ խղճուկ,
Անցաւ և՛ քո վառ գարուն.
Եւ քեզ պատեց վիշտը խեղդուկ,
Որպէս անկեանք, ցուրտ աշուն...

Բ Ա Դ Է

Պ Ե Ր Ճ Պ Ռ Օ Շ Ե Ա Ն Յ Ի

Նուէր մեծ, բժշկապետ Յովհաննէս Գասպարեանցին:

(Շարունակութիւն 1)

ԺԱ.

Գ Ն Ձ Ո Ի Ն Ե Ր

Գնչուների ցեղերից երեքն են թափառում հայ աշխարհի գիւղերումը—հայ բօշէք (ֆնչու), մթռուքներ և չինգեանէք, կամ զարաչիք: Թէ առաջինները հին ժամանակն ի՞նչ ծագում են ունեցել և ի՞նչ լեզու՝ իմ գործս չէ, բայց այժմ նրանք հայ են լեզուով և դաւանութիւնով, հայ են հագուստով և բարեհամբոյր ու խաղաղ բնաւորութիւնով:

Ախալքալաքի Ծալկայի գաղթական ժողովրդի լեզուն ու հագուստի տարազն ունին նրանք:

Բօշէքն են մատակարարում մեր աշխարհքին զատկութիւն քաղցր խմորեղէններ և թղթի նման բարակ ու սպիտակ կծկուծ լաւաշներ շինելու համար շարմաղ ալիւր (շաշէ) մաղելու շարմաղի մաղեր, սովորական հաց թխելու մաղեր, ցորենի միջից չը ծեծուած հասկերը մաքրող շատարարներ, բրինձ և այլ հացահատիկներ ու ընդեղէններ յատակող խախալներ, ցորենի քարերը ջովող քար-

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 1889 թ. № 12 և 1890 թ. № 1:

մաղներ և տներ շինելու հողմաղներ: Առաջին երկուսը շատ ճարտարարուեստութեամբ զործում են ձիու պոչի մաղից, կամ որ նոյնն է՝ ձարից, մնացածը հիւսում են հորթի կաշուց քաշած բարակ փոկից:

Բօշէքանց ձեռագործներն են նոյնպէս ուռի բարակ և ձկուն ձղնիկներից հիւսած մեր լաւաշ թիւելու յառափաթէքը, մեր հաց դարսելու, մրգեղէն չորացնելու և զինու կարասների բերանը ծածկող սալաները:

Բօշէքանց վաստակն արդար է, աշխատում են և վարձ են ստանում:

Նրանք չունին հաստատ բնակութիւն. վարում են թափառական կեանք և ամէն տեղ վայելում են ազգաբնակութեանց յարգանքն ու համակրանքը:

Թափառում են բօշէքը խմբովին՝ հինգ հինգ, վեց վեց զերդաստուն միասին, և ամենայն զիւղ ուրախութեամբ պատուարում է նրանց իրանց դատարկ մարագներում:

Նրանց բարձրահասակ հաստ ու պինդ ընտիր իշանն են բառնում իրանց վերայ բոլոր ծանրութիւնը:

Իջնում են բօշաները մի զիւղում և զիւղը կենդանութիւն է ստանում:

Բօշի տղամարդը բիւռումը (եջնան) նստած՝ զործում է մինչև երեկոյ մաղ ու խախալ, սալայ ու յառափաթայ. իսկ նորա կինն ու հարսը, կամ հէնց հասած աղջիկը, կոկիկ արեւները հագին, մի մի երկայն հոնի մահակ ձեռքներին, շրջում են դռնէ դուռը և վաճառում են:

Արևն ու անձրևը, թափառականութիւնն ու բաց օդը ծեծում են բօշի կնոջը, ներդործում են նորա կաշու և դժագրութեան վերայ, բայց անգոր են զտնուում խլել նրանից նուրբ և սիրուն ու հաճոյական կերպարանքը:

Գտնուում են տղեղներ բօշի կանանց մէջ, բայց մեծամասնութիւնը գեղեցիկ և զրաւիչ է: Նրանց զլուսն ու երեսը, ներքին ծնօտի հետ բոլորում մի ձուածև շրջանակ են կազմում, որոնց միջին շարունակ խաղում են բօշի խաժակն աղջկայ կրակոտ, փայլավուն և կենդանի աչքերը՝ բարակ, շիկագոյն, կամար յօնքերի

տակից: Ամբողջանում և լրանում է գեղեցկութեան կատարեալ տիպը, երբ համեստութեան հետ մի ամօթխած ժպիտ էլ խաղում է նորա բարակ և նոսր շրթունքների վերայ:

Մտնում են ազատ համարձակ բռնի կանայքը դիւղացու տունը և իրանց ապրանքը փոխում են սովորաբար տեղական բերքերի հետ:

Բռնի կնոջ համար ոչ մի փակ դուռը չը կայ. նա վստահաբայլ յառաջ է գնում մինչև վերջին անկիւնը՝ եթէ տան տիրուհին բա- կումը չի իրան դիմաւորում:

—Անանե՛ր (հայեր), բաջինե՛ր (թուրքեր), խաթունե՛ր, մաղ ա- ուէ՛ք, խախալ աուէ՛ք, սալայ աուէ՛ք...

Ո՛չ միայն տան տէրը չի վշտանում բռնի կնոջ ազատ ներս մտնելու վերայ, այլ կատաղի շներն էլ անզօր են զանուում արգելել նրանց մուտքը: Բռնի աղջիկը այնպէս յաջողակ է պտտեցնում մահակը և շրջանաձև գիծ կազմում օդի մէջ իւր չորս կողմը, որ գլխից ձեռք քաշած շունն էլ յետ է ընկրկում և ճանապարհ է տալիս:

Գնեցիր բռնի կնոջից ցանկացածդ ապրանքը կամ ոչ, — մի և նոյն է, դու նրանից չես ազատուիլ՝ մինչև նորա կողքից կախուած ոչ- խարենի պարկի մէջ ժողոված հացերի վերայ մի կտոր չ'աւելացնես:

Ահա՛ մի ատելի յատկութիւն, որով բռնան ընդհանրապէս զա- նազանուում է իւր նստկան կեանք վարող հայ եղբօրից:

—Բռնի երես ունիս, ասում են մեզանում պնդերես մարդին:

Սխալ համեմատութիւն չէ այս, հայհոյի՛ր, անարգի՛ր, հրի՛ր, կռնիցը բռնի՛ր դուրս ձգիր, — բռնի կինը քո տանից դուրս չի գնիլ ոտքը, մինչև մի բարիք դուրս չը տանի. իսկ այդ բարիքներից առաջինը և բռնի կնոջ գլխաւոր օգտուելու առարկան հացն է:

Հաղար կրկնի՛ր, երդուի՛ր, հաւատացրո՛ւ, թէ տանը թխած հաց չը կայ, թէ վաղը հաց պէտք է թխենք, վաղն արի տար՝ անհնար է, բռնի կինը երեսը դէմ կը ապ և թովչի բեզու կը թափի, մինչև մի բան դուրս խլի:

—Աստծուն ամանաթ եղնի՛ս (սուրբ), մանչերուդ խէրը տես- նես, Լուսաւորչու լուսէն բաժին առնես, արեւուդ սաղաղէն (էնտիք «իքե»), բռնին բաժինը տո՛ւր, մի՛ կտրիր:

—Մի մաղ աուիր, երկու մաղ ալիւր ստացար, տա՛ր հաց թխիր ու կե՛ր, ստիպուում ես ասել բռնի կնոջը:

— Բօշան հաց չի ըներ, ջանի՛կս, բօշի ձեռքը խմորին չի կպչիր։
Նա սուտ չի ասում. հաւանական է, որ շարունակ թափառակա-
նութիւնը խել է բօշայից հաց թխելու սովորութիւնը և այս դար-
ձել է նրանց համար աւանդական նուիրագործուած սովորութիւն։

Մահու չափ յանցանք է բօշի կնոջ համար ձեռքը խմորին
դիպցնելը. ամենաճանր անէծքը, որ բօշի կինը տալիս է իւր դըս-
տերը, այդ խմոր անելու դատապարտելն է նրան։

— Քեզի տեսնիմ՝ սև առիքին (~~առաւել~~) տակը ծածկուե՛ս,
ջուխտ ձեռքով խմոր էնե՛ս։

Յայտնի է, որ հացատուներին առաստաղը թոնրի մխից մշտա-
սև է. իսկ խմորը շաղախուում և թխուում է սև առիքի կամ ա-
ռաստաղի տակ։

Ամենասիրելի գրաստը բօշայի համար, ինչպէս ասացինք, հեզ
էն է, միակ չորքոտանին է, որ նորա հարստութիւնն է կազմում,
նորա գգուանքի առարկան է, նորա երեխաների ուրախութիւնն է։

Կով, եզ, ոչխար, այծ հօտերով առաջարկի՛ր բօշային, նա եօթն
օրէն ճանապարհ հեռու կը փախչի, զրանով դու նորա ընտանեկան
պատիւը կ'արատաւորես, նրան կը վիրաւորես։ Նա ինքն իւր սրտի
վիշտը դէպի իրան ցաւացնող, ստահակ, անհնազանդ զաւակը հե-
տևեալ կծու անէծքովն է դուրս վիժում իւր նեղացած սրտից։

— Քեզի տեսնիմ, օղո՛ւլ (~~օրդե~~), հօ՛-հօ՛ էնես, չո՛ւ-չո՛ւ չ'էնես,
քուռօջի (~~իշի~~) ձէն չը լսես, սև մաքու գառը գրկես, անպէս իմա-
նաս, թէ սև իշուն սփան է (~~իշի քուռօջի~~)։

Հօ-հօ հնչումով սովորաբար քշում են կով ու եզանը, իսկ չո՛ւ-
չո՛ւ ձայնով վարում են իշին։ Բօշէն անիծում է իւր որդուն, որ
նա երբէք իւր կեանքի մէջ չ'արժանանայ էշ քշելու, իշի զուոց
լսելու և իշի ձագ գրկելու։ Այս անէծքով նա իշին առաւել գերա-
զանցութիւն է տալիս գառնից։

Այսչափը չեն, որով բօշէքը խոստովանում են իշանց առաւե-
լութիւնը ուրիշ գրաստներից. շատ ասացուածքներ ու աւանդու-
թիւններ ծածկում են նրանք բօշայական շրջանից դուրս գտնուած
արտաքին աշխարհից։

Հետաքրքիր են նոյնպէս բօշէքանց հարսանիքների, մահենիք-
ների, հասարակական ճաշերի և այլ ծէսերի նկարագիրները՝ երգերով

և գործով կատարուած: Ափսո՛ս, որ խսպառ կորչելու է անյայտութեան մէջ: Վախենալով չ'ենթարկուել ծաղրի ու կատականքների այն ժողովրդականներից, որոնց մէջ իրանք կատարում են այդ ծէսերը, բօշէքը աշխատում են փախուստ տալ պապենի աւանդութիւնից. այժմ նրանք ոչ միայն դադար են առել կատարելուց, այլ և մերժում են այդպիսի սովորութիւնների և երգերի զոյութիւնն իրանց մէջ:

Բօշէքը սովորութիւն են ունեցել պսակուած երեկոյին նորափեսային նստեցնել սառը թոնրի մէջ. նստում էր փեսան և չէր դուրս գալիս թոնրից, մինչև որ նորահարսը մի երկար ու ձիգ երգով խոստումն չ'անէր տունէ տուն թափառիլ, վաստակել, մուրալ, անարգանքներ կրել, երեսը սևացնել, բերել և նրան պահել ու սնուցանել:

Բանաստեղծական բարձր հանճարի ծնունդ կարելի էր համարել այդ երգուածքը, եթէ հնար լինէր ձեռք բերել:

Ոչինչ խոստումներ և բարիք իմ կողմից չը հրապուրեցին բօշայի պառաւին՝ նորից թելադրել ինձ իւր ուրախ տրամադրութեան վարկենական ազդեցութեան ներքոյ երգածը զրի առնելու համար:

Բօշայի կինն իւր գլուխն սպանում էր. նա լեզու հանած աղաչում էր ինձ՝ իբրև ամենազաղտնի խոստովանութիւն պահել իւր յիմարական լեզուազարութիւնը:

Բոլորովին նման չեն հայ բօշէքանցը հայ աշխարհի թափառաշրջիկ գնչուների միւս երկու ցեղերը—չին գեանաները և մ թ ու ո բ, կամ դարաչիները:

Ձինգեանաները մահմեդական շիա գաւանութեանը պատկանող մի ցեղ են, որոնց գործածական լեզուն և հագուստը վերցրած է շաղիբէջանի թաթարներից: Աղտոտ են նրանք, աներես են, գող են, բաց մի որոշ չափով. նրանց պարապմունքը մաղ ու խախալ ծախելն է. սիրում են նոյնպէս և բարակ շներով որս անել: Աղուէսներ, կուզներ և մասամբ դալքեր, էժան դնով ձմեռները կարելի է նրանցից առնել: Շրջում են նոքա գլխաւորապէս թուրքերի գիւղերումը. հայերի մէջ մի տեսակ խորթութեամբ են ներս սողում:

Ձինգեանի կնոջ գլխաւոր շաւահէտ եկամուտներից մինն է՝ բարեբաղդ գուշակութիւններով հայ կանանցը խաբելը. նրանք գուշակում են առաւելապէս եղունգի վերայ և գաւաթի մէջ լցրած ջրին նայելով:

Զինգեանաներն իրանց հետ տանում են սև այծի մազից գործած մի վրան, որի տակին նստելը մի և նոցն է, թէ բաց օդումը, ամեն կողմից փչում է, անձրևն էլ շոշոալով ներս է վազում:

Ամենից անպատիւ, աներես, անհասկացող, թուրք և հայ ձանձրացնող, բոլորից արհամարհուած ու անարգուածները՝ զարաշի կամ մ թ ու ու բ ասուած ցեղն է:

Ի՞նչ կրօն են դաւանում սրանք, ի՞նչ նախնական ծէս ու աւանդութիւն ունին—իրանք էլ չը գիտեն. աւելի հաւանական է, թէ սիւննի աղանդին յարուած լինին, բայց և ոչ երբէք չեն մտածում կրօնի վերայ. խօսում են մի տեսակ քրդերէն և պարսկերէն լեզուների խառնուրդով:

Սրանք դառն աղքատ են, ծոյլ են, գործել չեն սիրում և միայն մուրացկանութեամբ են քարշ գալիս:

Զգուելի է զարաշու տեսքը, գործքը, չափազանց աներեսութիւնը, անասելի աղտոտութիւնը, նիստ ու կացը և վարք ու բարքը: Մարդկութեան խոզերն են իրանց կեղտոտութիւնով այս ատելի, մերկանդամ թափառաշրջիկները. ընտանիք, տուն, կահ կարասիք, անօթեղէններ ի՞նչ է—չը գիտեն. աղբանոցներից ժողոված հնոտիների կտորներ՝ առանց, գոնէ, սառը ջրի մէջ լուանալու, հաստ մախաթով միմեանց կպցրած՝ փակում է չափահասների մերկ փորոտիքը և մէջքը. կին է, մարդ է, աղջիկ է, նորահարս է, երիտասարդ է, թէ ծեր է՝ հաւասարապէս կիսամերկ են, ձեռք ու կունք, սրունք ու անդամներ, կուրծք ու զլուխ անպատկառաբար բաց են. մանուկները հօ՛ երկու սեռն էլ միանգամայն մերկանդամ են: Այս ամենը, ի հարկէ, մեզ համար է անպատկառութիւն, նրանք ամօթխածութեան վերայ գաղափար անգամ չ'ունին:

Մի աղտոտ փալասի մէջ պարանոցովը կապած, լանջի վերայ ճնշելով՝ քարշ է ածում իւր հետ ստնդու մայրն իւր երեխային: Զմբած, ցամաքած, ածխի նման սևացած ստինքը տալիս է մարդակերպ փոքրիկ լամուկի բերանն ու աչքը շլացրած, մէջքը կղացրած, ոտքը կաղալով, ուժահատ, կիսամեռ հիւանդի դալկացած դէմքով, ձեռքի երկար մահակով շների հետ կռիւ տալով, ձախ ձեռքով մի ուրիշ մերկ երեխայ ևս քարշ ածելով՝ գիւղերի փողոցներում ճանապարհներին հանդիպողին ձեռք է պարզում զարաշու կինը:

Մարդ չը կայ, որ նրանց չ'անարդէ, չը հայհոյէ, չը հալածէ. մարդասէր գեղջուկ հայ կանայքը, որոնց համար աղքատից երես թեքելը մահացու յանցանք է, որոնց ողորմածութեան պատուիրանն է՝ «տո՛ւր ոսկի գօտին, մի՛ քննիլ», որոնց համար ամեն աղքատ ու տնանկ, ինչ ազգ ու լեզուից կ'ուզէ՝ թող լինի, Աստուծոյ աղքատն է, այսպիսի խնամագութ կանայքն անգամ շատ յաճախ զգուանքով դուրս են անում զարաչու կնոջը, զարաչու մարդուն, զարաչու մանուկին:

—Մայրի՛կ, աղքատ է եկել, ի՛նչ տամ, հարցնում է կարեկցելով զուտորը:

—Ամա՛ն, ամա՛ն, դուրս արա՛, ներս մի՛ թողնիր, մթնուր է, զգուշացի՛ր, աչքի սուրմա կը թռցնի, դրանց մեծ ու փոքրը բոլորը գող են:

Անուշադիր է մթնուրը տանտիրոջ արհամարհանքին. նա ճըլուում է, ոլոր մոլոր է գալիս, հաշմ ու արատաւորի դիրք է ստանում, երեսի կնճիռները թշուառի է նմանեցնում ու ողորմութիւն է հայցում:

Քրիստոս, մէր-Մայրամի են հայ գիւղերումը նորա մաղթանաց առարկաները, խաչակնքելն է գութ զարթացնող զէնքը. իսկ պարսկին պատահելու՝ մահմեդական գիւղերում՝ Փէյղամբարը, հազարաթի Ալին, Հասան Հիւսէյններն են նրան օգնութիւն հանողը:

—Մայր՛իկ, ինչ անում եմ, չեմ անում՝ զարաչու կնիկը չի գնում, գանգատուում է գիւղացու աղջիկը:

—Աղջի՛կ, թող մնայ, լաւ միտքս ընկաւ, գամ քեզ համար վիճակ բաց անել տամ, ձայն է տալիս ներսից դստեր ապագայ բաղդով հետաքրքիր մայրը:

Այդքան բաւ էր մթնուրի կնոջ համար. նա տեղն ու տեղը ծանր նստեց չոր գետնի վերայ և սկսեց գովել խորոտիկ աղջկայ զարաղաշ (Թխայծն) աչքերը, բերանը, քիթը, քայլքը և ամեն ինչը:

Սիրուն օրիորդի քիմքը քաղցրացաւ զարաչու կնոջ հաճոյախօսութիւնից. մօր բազմապատիկ զգուշական խօսքերը նա մոռացաւ, տուն մտաւ, զոգը լիքը զուրս բերեց հաց, ալիւր և մթնուրի կնոջ պարկը լցրեց:

Այս գուշակութեան վճարքը չէ, այն փողով պէտք է լինի, ապա թէ ոչ՝ Ֆալը չի խօսիլ (Գոշաւեանը չի երազործուել):

Ահա ստացաւ մթռուբի կինը զաւակասէր մօրից մի երկու կուպէկ և սկսեց անխնայ շռայլել սիրուն աղջկայ առաջին ամենայն բարիք:

— «Ապիտակ նժուղի վերայ, աստղերի տակ թռցնելով՝ նստած է ընչացքը նոր ծլած փեսացուն՝ ձեռքերը ոսկու և արծաթի մէջ. նա զալիս է իւր բաղդի ոտքը. վաղուց նա օդը ճղելով թռած, յափըշտակած կը լինէր իւր գողտրիկ որսը, բայց մի մեծ անհուն անդունդ նորա առաջին բացուած է, մի երկնամբարձ սար ճանապարհ չի տալիս նրան. իսկ այդ վիհն ու լեռը ոչ ոք են, եթէ ոչ քանի մի ուրիշ կտրիճներ, որոնք նախանձելով երիտասարդի բաղդաւորութեանը, իրանք են ուղում անմահական խնձորին տիրանալ:

— «Ո՛հ, ի՛նչ երջանիկ ես, խորոտ-մորոտ աղջիկ, զլուսդ լուսնալուս սանտրի հետ իջած քո մի հատ մազը աներևութաբար մօտդ կանգնած խատուտիկ աղանու ոտքն է փաթաթուել. աղանին բաղդ բաժանող հուրիների հրամանակատարն է. նա պարզ երկնքի վերայից թեթև հողմին է յանձնել մազդ. հողմը երկար ժամանակ իւր թևերի վերայ տարուբերել է անուշ քնով քնած սիրաբորբոք երիտասարդների զխալերը. շատերի միջից միայն քո ճակատի գրուածն է դուր եկել իւր քաղցր ու սիրուն պատկերով հեղասիւզ հովիկին և նա վայր է ձգել մազդ ջահէլ տղամարդի աչքերի վերայ, երբ նա անոյշ երազներով հարբած՝ մրափած է եղել քնի մէջ: Մազդ խտողեցրել է երիտասարդի աչքերը. նա ձեռքը տարել և վերցրել է երկար ու փափուկ կանացի մազը: Այդ մազ չէր, այդ Զարփար աղի ճօճիւն տէգի սուր ծայրն էր, որ ցցուեց հուրիների սիրելի քաջ իգիթի սիրտը, չը վիրաւորեց, արիւն չը դուրս բերեց, այլ կրակ դառաւ, վառեց նրան. — Եօթը սարի ետեւ լինիս, եօթը թերթ երկինքը բարձրացած լինիս, եօթը տակ զետինքը մտած լինիս, ուր որ կաս, որտեղ գտնուում ես, դու ի՛մն ես, իմ ձեռիցը չես պրծնիլ, ասաց սիրեկանդ ու թուրը մէջքը կապեց, նժուղի քամակն ընկաւ: Խե՛ղճ տղայ, ի՛նչ դժուար տեղն է. քամին ուրիշ սիրակէզ երիտասարդների քիթն էլ է մտել, նրանք բոլորը զարթնել են, հոտով իմացել են մազի տեղը, ետրիդ (**իբուհ**) առաջը կտրել են և հուրիների նկարգեին տիրանալ են ուղում: Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ, ո՛ւֆֆ, Արարիչ Աստուած, դու ազատես, էս ի՛նչ եմ տեսնում

եղունդիս ծայրին, սո՛ւր, կո՛խ, արի՛ւն, բրդո՛ց, կոտորո՛ց. բոլորն իրար են խառնուել. հարիւրը մէկի վերայ են յարձակուել:

—«Ո՛ւհ... փակում է զարաչին աչքերը և ցնցողական շարժումներ անում. նայեցէ՛ք, լաւ մտիկ տուէ՛ք, դաւաթի ջուրն արիւն դառաւ, չէ՞ք տեսնում»:

Ղարաչին մօր ու աղջկայ ուշադրութիւնը հրաւիրում է դէպի դաւաթի ջուրը:

—Ոչինչ չի երևում, յայտնում է մայրը. իսկ խեղճ աղջիկը, ցանկանայ ևս, հնարաւորութիւն չ'ունի տեսնելու. նորա աչքերը արտասունքով լցուած՝ մթնակալել են. եթէ ամօթխածութիւնը արգելք չը լինէր, վաղուց նա երեսայի նման լալիս կը լինէր:

—Մի՛ ցաւացնի գեղեցիկ աչքերդ, աննման աղջիկ, աչքի կոպով աղջկայ ալալմունքը տեսնելով՝ ասում է զարաչին. մտիկ տուր, հուրինները քեզ սիրել են. «ահա ոտնատակ տուեց քո սիրահարդ բոլոր միւս երկչոտ մկներին, նրանցից շատերին կոտորեց, գետնին փռեց, մնացողներին էլ փախցրեց և իջաւ ձիուցը, պարզ աղբրի ական վերայ կռացած՝ լուանում է արիւնոտ սուրը. ահա՛ նա կրկին թռաւ հրեղէն ձիու արծաթապատ թամբի մէջ. պատրաստ կա՛ց, նազելի աղջիկ, այսօր է՛ նա կը գայ, վաղն է՛ քեզ կը ճկի իւր ուժեղ կռների մէջ»:

—«Ի՞նչ ես գոյն տալիս, գոյն առնում, սիրունիկ, ժպտալով խրախուսում է զարաչին, չը լինի՞ վախում ես նորա տղամարդի խոժոռ դէմքից. նորա առնական հսկայ մարմնի մէջ թագ է կացած մի քնքոյշ սիրտ, սէրը իւր գահը դրել է կտրիճի սրտի մէջ. այդ սէրը ասլուում է, շնչում է քեզ համար ու քեզանով:—Դու ինքդ ես այն սէրը»:

Արշալուսին թերթիկները արձակող կիսաբաց կոկոն վարդի թարմ կարմրութիւնից աւելացաւ պարկեշտ կուսի կարմրութիւնը: Նա համեստօրէն ցած թողեց իւր նազիկ աչքերը և նորա կուրծքը սկսաւ մեղմ և պարզօրակ լճակի երեսին խաղացող հեղասահ զեփիւռից պառնառած ծածանումի նման ել և էջ առնել:

Մթաութի կինը հասաւ իւր նպատակին: Սրիորդից ոչ պակաս

ցնծաց որդեսէր մայրը. նա հրամայեց աղջկանը մի հաց ևս վերադիր պարզե տալ բազդ գուշակողին:

— Նանա Մէյրամը (հայր Աստուածածին) քեզ բաշխի այս թառլան զուշը (բոլակ), բաջի՛, օգուտ է քաղում յարմար դէպքից զարաչին, մի հինշ ապիկ, կամ վարտիկ տուր իմ այս երեխային, հիւանդ է, մրսում է. մի կտոր էլ պանիր, միս, ձու, ինչ որ քո քաղցր սրտից բղխի՝ տո՛ւր, մի՛ խնայիր, որք է, հայր չ՛ունի, հինգ օր չը կայ՝ հօրը թաղեցինք:

Ղարաչու կինը հաստատ հաւատացած էր, որ մի երկու բան զուրս պէտք է տանի այս տանից. և չը սխալուեց:

Մեղաւոր չէր գիւղացի հայ մայրը. մթուռքի կիին այնպիսի վստահութեամբ և վարժ է ապագան առաջից բաց անում, այնքան ճարտար և կենդանի է նկարագրում և այնպիսի կոկոռ ողորկ ոճով, որ ո՛վ ասես՝ կը հաւատաց. իսկ բոլոր գուշակութիւնը կատարուում է տեղական թուրքերէն լեզուով, ապա թէ ոչ, մթուռքները՝ հայերէն շատ քիչ են խօսում՝ այն էլ աղճատեալ ալաշկերացու բարբառով:

Սյւր մթուռքների կանայքն են, որոնց դիմում է շատ անգամ գիւղացին՝ իւր կորուստը գտնելու համար:

Մի յուսալի երկդիմի պատասխան տալիս է միամիտ նախապաշարեալին զարաչին և իւր հասոյթն ստանում:

Մթուռքները, սովորաբար, իջնում են գիւղերից շատ հեռու, ճանապարհների վերայ, ջրին մօտիկ: Ձինգեանի վրանների նման մի կիսամաշ ծածկոց էլ սրանք ունին:

Բաւական է, եթէ մի մաքուր հագնուած ձիաւոր, կամ փոստով գնացող մի ճանապարհորդ տեսնեն մթուռքները: Առանց ժամանակ կորցնելու՝ մօր մի ակնարկից հասկացան և զուրս թափուեցան վրաններից մթուռքի երեխայքը շների հետ միասին: Վազում են նրանք ամենայն զօրութեամբ. նրանց աղաչական ձայները կորչում են վտիտ և ազազուն շների նուազ հաչոցի մէջ. հետզհետէ շները յոգնում են, էլ չեն ընկնում ճանապարհորդի քամակից, դադարում են հաշելուց, իսկ ժիր մանուկները մի քանի հարիւր քայլ հեռուում են թուշող սալակին կամ սրնթաց ձիաւորին:

Նրանց շունչը կտրուում է, ձայները փօրն է ընկնում և միայն

մի խուլ մրմռոց խուռում է ձեռքերը պարզած ողորմութիւն հայցող մանուկների վռհմակից:

Կաց ու զուարճացի՛ր, եթէ ճանապարհորդը խղճաց և մի կուպէկ շարտեց ձանձրալի մուրացկաններին:

Ականջներդ փակի՛ր, որ չը լսես նրանց բերանից զուրա թափուած միմեանց ուղղած անգրելի հայհոյանքները. կուպէկը ձեռքից ձեռք անցաւ, ծեծ ու ջարդ, երես ծուռտել, խռպոտ և կերկերաձայն աղաղակներ, նզովք, անէծք իրար է խառնուել:

Վերջապէս մի աւելի ճարպիկը փախցրեց փողը, իւր մօրը տուեց և խաղաղութիւնը տիրեց:

Ահա՛ հէնց այս շինդեանաների մէջ նշանաւոր Ֆաթմա պառաւի մօտ էր գնում մեր բաղդախնդիր Բղդէն:

Նա մտաւ վրանի տակը:

ԺԲ.

ԱՄԵՆԱԳԷՏ ԵՂՈՒՆԳ

—«**Մ**ի բռուն աւաղին թիւ ու համար կայ, դեղին շողշողուն իշամեղունները նրանցից շատ են, բզզոցը տկանջին դուրեկան է, տուածը սրտի ուրախութիւն է. դառը քրտնքի բերած կուպէկը ուղտի պոչ է՝ չի երկարիլ. իշամեղուն թող քեզ կծի, թաք ընի դու նորա արիւնը ծծի. սև փողը սև օրին բանացրո՛ւ, դեղին ոսկով սարեր դարձրո՛ւ. ի՞նչ ես հարցնում՝ ո՛վ է, տրորի՛ր վրոմն անցկացի՛ր՝ թէկուզ անտակ ծով է. իզիթ մարդի մի ձեռը եղումն է, մինը մեղրումը: Սև իշով դնացած ճանապարհը կարճ կը լինի. Քեօռօղլուի ամպերում թռչկոտող դաւաթը կտտարեալ արծիւ է, որ կայ. որտեղ հասար՝ ճանդերիդ մէջն ա՛ռ, ծուիկ ծուիկ արա՛, սիրտը քրքրի՛, փետուրն աշխարհքով մին արա՛. ոչժը քոնն է, ոչ ով չի համարձակիլ ասել, թէ աչքիդ վերին յօնք կայ. իշամեղուն շատ զօրեղ է, ինքը փոքր է, բաց խթանը ջուհարդար պողպատից սուր է»:

— Սիրուն աղջիկն ուրիշի ապրանք է, բաց ուզեցար՝ քոնը կը լինի. մէկ երկու պսպղան ոսկով գլխին տուիր՝ հասած ծիրան է կը կաթի, բռուդ կ'ընկնի. ճաշակովդ չէ՝ ճխլի՛ր ու շարտի՛ր, ուրիշ ծառերի վերայ շատ կան:

— «Կրակը լափեց շէներ ու տներ՝ կրակ տուողի սի՛րսն ընչի
ցաւի, ձիդ քշի՛ր վրայո՞վն անցկացի՛ր, իշամեղուն բուռն արա՛ քցի՛ր,
ո՛չ մտածիր, ո՛չ հոգս քաշիր...»

— «Փա՛հ, փա՛հ, փա՛հ, փա՛հ, հեղեղատի ջուրը վարարել է,
սարեր է պատռում, քար ու թումբ է քանդում, ամեն բան կուլ է
տալիս... Է՛... Է՛... Է՛... Է՛հ, ափսո՛ս, ջուրը նստում է, սարերի
ձիւները հալուեցին...»

— Դէ՛ հերիք է, աշխարհքումն ի՛նչն է յաւիտենական, ա-
սաց և աչքը բութ մատի եղունգից հեռացրեց զարաչի Ֆաթման:
Վերեւի անկապ ու անհասկանալի երկդիմի խօսքերը սազի ու
քեամանչի ներդաշնակ նուագից առաւել քաղցր հնչեցին կօլոտ
չարչու համար: Նա շատ լաւ հասկանում էր զարաչու կնոջ
խօսքերը:

Ֆաթմէն Ֆալ էր բաց անում, զարաչու պառաւը Բղդէի բաղդն
էր գուշակում. չինգեանէն եղունգին նայող էր:

Բղդէն երկու կոպէկանոցով երեք անգամ խփել էր զարաչու
պառաւի եղունգին ու սև փողը բուռը զրել, զրամը յետ էր գցել
եղունգի գաղտնիքը ծածկող հաստ վարագոյրը, բացել էր պառաւի
աչքերը և նա յայտնապէս կարդացել էր Բղդէի երեսին իւր ապա-
գայ վիճակը:

— Բերանիդ մեռնե՛մ, բերանի՛դ, սրտի ուրախ փղձկանքն ար-
տայայտեց Բղդէն և ձեռքը գրպանը տարաւ, մի երեք կոպէկանոց էլ
պարդե տուեց Ֆալչի կնոջը:

— Թէ Աստուած կը տայ, ասածներիդ կէսն անգամ կը կատար-
ուին՝ զլուխդ ոսկու մէջ կը թաղեմ, — լիասիրտ խոստումն արաւ նա
և տեղիցը վեր կացաւ:

ԺԳ.

Ի Շ Ա Մ Ե Ղ Ո Ւ Ն Ե Ր Ը

Շատ ուշ գլխի ընկաւ կօլոտ Բղդէն: Նա կանգնել էր Կարբու
Կիզի-մատուռի զանդակաժողովին մէջ, ապուշի նման բերանը բաց՝ ինք-
նամոռացութեամբ աչքը չէր հեռացնում զանգակաւորն լուսամտի
բարի ձեղքից:

րա աչքի առաջին կատարում էր մի նորանշան երևույթ
և այնքան անսպասելի արագութեամբ, որ նա ժամանակ չ'ունեցաւ
արտասուի որ դէպքը ծանր ու թեթեւ անելու:

Ասեմ, թէ ի՞նչ պատահեցաւ:

Այս անցքից մի քանի օր յառաջ Բղդէն գնացել էր Երևան՝
ապրանք գնելու:

Նա տ ժամանակ չէր, որ նա իւր գործը կապել էր Երևանի հետ:

Ջհուռ Աղաջանից նա ձեռք քաշեց այն օրը, որ առաջին
անգամն Աղաջանը սկսեց հայրաքաղ յանդիմանութիւն կարգալ նորա
երեսին:

—Ամեն տեղից դանգատներ են հասնում ականջիս, նախատեց
Աղաջանը. ասում են, որ դու ձեռք կարճ, աղքատ մարդի երեսէ-
քանց բերանի հացն ես կտրում, նրանց տակի վերջին փալանն ես
դուրս քաշում, մէկին երկու տոկոս ես առնում, մի շահու ապա-
ռիկն երեք անգամ աւելի ես նշանակում, քո ընկեր չարչիներին
փնաս ես տալիս, քաղցր լեզուով մոռշտարու աչքն ես փմոնում,
վերջը տակը ջուր կապում. իրա՞ւ է այս բաները:

—Հապա՛ ես ո՞ւմ հօրն եմ պարտական, որ մինչև երեկոց
ոտքեր մաշեմ, տանջուիմ, չարչարուիմ ու աշխատանքս պատահողի
փորը կոխեմ:

—Քչով բաւականացի՛ր:

—Աղբանոցներումն եմ գտե՞լ, թէ տուած ապրանքիդ փողը
չես ստանում, յանդգնաբար պատասխանեց Բղդէն Աղաջանին:

—Բայց ես քեզ խեղդո՞ւմ եմ, անխիղճ կերպով եմ հետոյ
վարում, կրկնապատիկ օգո՞ւտ եմ ստանում:

—Նահ չ'ունենաս ընչի՞ կը տաս, գանձ հօ՛ւ չե՞ս գտել, հողի
տակիցը հօ չե՞ս հանել. արդար վաստակով ո՞վ է հարստացել, որ
դու մի կապոց հասարակ կտաւով ջհուռութիւն անէիր, էնքան
վաստակէիր, որ էս ծովի պէս խանութը բաց անէիր ու չարչիք
չինէիր, աշխարհքը տարածէիր. ի հարկէ դու էլ նեղել ես, հա-
րըստահարել ես, մէկին հինգ գրել ես, տներ ես քանդել, էս օրին
հասել, որ Կարբու մէջ բոլորը գլորուեցին, դու ոչինչ տեղից յառաջ
եկար. մոի՛կ տուր էսքան հին խօջաներին, որոնք Բաջազիդումն ան-
քուն ցեցերի, անթիւ հարստութեան տէր են եղել, հետները բե-

րած կայանքը թիով է քերուել ու էս օր վերջին շունչներն է կոկորդումը տրքվում, քթերը բռնես՝ քաղցածութիւնից հոգիները կը տան, ամեն մէկի խանութումը քո մի օր ծախածի չափ ապրանք չը կայ. էս ի՞նչպէս եղաւ, դու նրանցից շա՞տ խելօք ես:

—Տօ՛, ապերախտ ու անաղուհաց քրդի շո՛ւն, բարկացաւ ջհուտ Աղաջանը, իմ տնկած ծառերի մէկն էլ դու ես, ոչ բարով իմ չրաղն ես, քեզ մի օր նեղացրե՞լ եմ:

—Իմ աչքը ծակում է, որ ուր գնում եմ, քո լաւութեան վերայ են խօսում, քո լիքը խանութն են գոլում, քեզ են երկինք բարձրացնում. լեղի է իմ կերածն ու խմածը, եթէ քեզ գլխի վերայ չը կործանեմ, հողի հետ չը հաւասարացնեմ ու մէն միայն Կարբու գաւառումը մատով ցոյց տալու չը դառնամ:

—Օձի ձագ եմ տաքացրած եղել ծոցումս, որ ուրիշներին կծելուց յետոյ՝ ինձ էլ խաթի, դո՛ւրս, անպիտան, ճչաց ջհուտ Աղաջանը և հանեց իւր արկղի մէջից Բղդէի հիմնադրամ նշանաւոր տասը չուրուկ կռպէկը ու քսակով շարտեց փողոց:

—Ես Սալբու տղայ կօլոտ Բղդէն չեմ, եթէ ասածս չը կատարեմ, ասաց դառն և կծու ժպիտով ու աներես անպատկառութեամբ և շտապ քայլերով դուրս ընկաւ, վերցրեց իւր քսակն ու աներևութացաւ:

Այդ օրից էր ահա, որ Բղդէն կտրուել էր Աղաջանից և ամիսը մի անգամ Երևան էր գնում ապրանք բերելու. այդ օրից սկսած՝ Բղդէն աւելացրել էր իւր ազահութիւնը, կրկնապատկել և եռապատկել էր ընչաքաղցութիւնը. ամենատեսակ միջոցներ՝ ներելի և աններելի՝ չէր խնայում հարստանալու և իւր բարբարին կործանելու. — դափում էր, գջլում էր, տեղն ընկած ժամանակը դողանում էր, բայց աչքը միշտ անկուշտ էր, ակն էր քաշում ու ծուխը քթիցը չէր դուրս գալիս. այս մանր ու աննշան հնարքները բաւական չէին իւր նպատակներն իրագործելու համար:

Ի՞նչ անէր ուրեմն. ի ցաւ իւր սրտի՝ նորա յայտնի հակառակորդը, քանի գնում է, ընդլայնում է իւր առևտուրը. բաւական չէին նորա ստեղծած չարչիքը, որոնք Բղդէի աչքի փուշն էին, մի օր էլ յանկարծ Կարբու նախկին հարուստ և այժմ ընկած աներից մէկին՝ Բստինեց Կարապետին, որը մշակութեան և երկրագործու-

թեան անսովոր լինելով՝ դուռն երեսին ծածկած էր մնացել, մեր բարեսիրտ ջհուտ Աղաջանը հրաւիրեց քաղցրութեամբ իւր խանութը, խոստացաւ զրամագլուխ և խորհուրդ տուեց Աշտարակումը մի խանութ բաց անել, կտաւեղէն և մանրունք ծախել:

Այս էլ հերիք չէր. ջհուտ Աղաջանն առաջարկեց իւր մի հատիկ աղջիկը Կարապետի որդի Սահակին, որին, տեղական սովորութեան համաձայն Սհօ կրճատեալ անունով էին կոչում:

—Հիմի՛, որ հացիս կէսը պակասեց, Աշտարակն էր իմ գլխաւոր առևտրի կենդրոնատեղին, եթէ այնտեղ խանութ բացուեց, էլ ո՛վ ինձ պէս մի չարուց ապրանք կ'առնի, մտածեց Բղդէն և իսպառքիչ մնաց խելքը կորցնում էր:

Ահա այս հանգամանքներն էին, որ նրան ֆալշի ֆաթմայի դուռն ուխտ ուղարկեցին, այս ձեռնարկութիւններն էին, որ նորա ոտքը Աղաջանի խանութից կարեցին և երեսն Երևան դարձրին:

Ահա գնել էր Բղդէն Երևանից կարևոր ապրանք և բօշի տղին բարձած՝ յետ էր դառնում, երբ Կարբուց Երևան փոխուած իւր հայրենակից մի վաճառական նրան կանգնացրեց և իւր հետ խօսող ուրիշ անձանքին ասաց.

—Ամէն օր Կարբի գնացող էիր հարցնում, այս չարչին մեր Սալբու տղայ Բղդէն է, սա է Կարբու անդրանիկ ծնունդը, հիմի տուն է գնում, ինչ ասելու ես՝ սրան ասա՛, սա կը կատարի:

—Եթէ այդպէս է, մի լաւութիւն արած կը լինես, Բղդէ եղբայր, ասաց նրան անձանքը, եթէ այս թուղթը տանես և դնես ձեր եկեղեցու Կիզի-մատուռ կոչուած զանգակատան լուսամտի վերայ:

Անձանքը հանեց գլխարկի միջից մի թուղթ՝ եռանկիւնի ծալած և տուեց Բղդէին:

—Անցեալ տարի ես Սպահանումն էի, պատմեց անձանքը, մի սպահանցի հայ, երբ իմացաւ, թէ ես Երևանցի եմ, Կարբին մեղանից մօտ է, խնդրեց, աղաչեց, օձի լեզու թափեց, որ այս թուղթը իմ կամ ուրիշի ձեռքով հասցնեմ Կարբու զանգակատունը: սպահանցին ինքը մեր կողմերը չէր եղած. իւր ասելովը՝ նրանք բնիկ հին կարբեցի են եղել. իրանց պապերից մէկը կտակել է իւր զաւակներին, թոռներին և ծոռներին՝ երբ և իցէ, ինչպէս որ լինի, էս թուղթը հասցնել Կարբու Կիզի-մատուռի զանգակատան պա-

տուհանը. նզովքով ու անէծքով պատուիրել է իւր կտակը կատարել:

— Հիմա, ասում էր ինձ սպահանցին, կարծես մեր պապի անէծքը մեր տան գլխին ծանրացել է, մեր մէկը երկու չի դառնում, անբաղդութիւնը տարեց տարի մեզ իւր ճանգերի մէջ է սեղմում: — Աղաչում էր, որ էն ցասումն իրանց տանիցը վերացնեմ, որովհետեւ իրանք աչք չեն բացանում, որ անձամբ կատարեն պապի հրամանը:

— Ահա տարին լրանում է, աւելացրեց անծանօթ երեւանցին, որ թուղթը մօտ է, չը գտայ մի կարբեցի, որին յանձնեմ. շնորհակալ եմ բարեկամիցս՝ խնդիրս կատարեց, քեզ ինձ հանդիպեցրեց:

Ամենայն ուրախութեամբ յանձն առաւ Բղդէն և թուղթը զրեց ծոցը:

Այս թուղթն էր այժմ, որ Բղդէի ուշադրութիւնը գրաւել էր:

Դրեց չը զրեց նա եռանկիւնի թղթի փաթեթը Կիզի-մատուռի զանգակատան բաց պատուհանի վերայ, որ նորա աչքերի բբերը յետ բացուեցան, խելացնորի կերպարանք ստացաւ և աչքը անկեց պատուհանի տակի շարաքարերից մէկի ճեղքին:

Ի՞նչ էր այն:

Դուրս թռան յանկարծ միմեանց ետեւից, կարգապահ զինուորների նման, ոսկեփայլ և խոշոր իշամեղունները, որոնց ժողովուրդը բոռ անունն է տալիս և որոնց խալթուածքը կարծի կծածից աւելի կսկծեցուցիչ է:

Բռուերը հետեւելով իրարու՝ պատուհանից դուրս էին թռչում:

Միջատների այդ տեսակից ամեն ոք զգուշանում է, միայն մեր Բղդէն էր, որ անշարժ արձանի նման տեղումը մխուեց ու մնաց: Նա շուարած էր: Նորա գլուխը միայն ամսառուայ շոգին՝ թէժ արևի տակ՝ դաշտումն արածող և ճանճերից ձանձրացած ձիու գլխի նման բարձր ու ցած էր անում. նա աչքով ուղեկցում էր իւրաքանչիւր իշամեղունին, մինչև որ օդի մէջ աներևութանում էին:

Սթափմունքը շատ ուշ եղաւ, կերևի, Բղդէի մոքովը մի բան անց կացաւ. մի ակնթարթում գլխարկով տուեց, ճեղքից դուրս եկող միջատներից երկուսին սպանեց: Միջատը գետին ընկաւ և թափուած խճերի մէջ կորաւ:

Բղդէն կռացաւ որոնելու իւր արած որսերը:

Օ՛հ, սարսա՛փ, ոսկի էր առաջին անգամ նորա աչքով ընկած առարկայն, մի մեծ, մէջը փոս, գոգաւոր ոսկի:

Այնպիսի արագութեամբ չի յարձակուում որսկան կառուն ծակից անզգուշաբար դուրս սողացած մկան վերայ, որքան Բղդէն իւր անձը սարսուռ ձգող ազնիւ մետաղի վերայ: Ձեւ՝ կարծում, թէ նա զգացած լինէր իւր մատի կսկիւժը, կամ տեսած լինէր արիւնը, որ սուր քարերին ղիպչելով՝ ծորացել էր նորա եղունգի ծայրից:

Բղդէն չը դադարեց որոնել. ինքը երկու հատ բոռ էր սպանել. այդ նա լաւ տեսել էր, իսկ այժմ՝ գտել է միայն մինը. անկարծիք, երկրորդն էլ պէտք է լինի և կայ, մի ինչ՝ որ դեղին փայլուն բան պսպղում է խճերի արանքում. ոսկի է անշուշտ: Երկմտութիւն չի պէտք, իսկական ոսկի է: Բղդէն շատ տանջուեց և չը գտաւ:

— Յիմա՛ր եմ, ի՛նչ է, բարձր ձայնով արտասանեց Բղդէն, իմ բաղդին իմ ձեռքով եմ հարուածում. ո՛ւր եմ թողնում սրանց հեռանան:

Նա դիւթական զօրութիւնով օժտուած թուղթը յափշտակեց լուսամտի վրայից, զրպանը կոխեց և ձեռքով պինդ փակեց քարի ճեղքի բերանը:

Բղդէն կրակ է կտրուել. սարսափելի միջատների խայթիւնը նորա վերայ լուի կծածի շափ սկզբումը չեն ազդում, ոսկու խանդը ցաւի մրմուռի զօրութիւնը չքացրել է: Բայց այս միս ու արիւն է, քար ու երկաթ չէ, խայթի հարուածը մէկ չէ, երկու չէ՝ հարիւրաւոր սլաքներ են շեշտուում նորա ձեռնամիջին, սրան տանել չի լինիլ: Որքան և ատամները միմեանց սեղմեց, երակները ձգեց ամրացրեց, բայց և այնպէս յաղթուեցաւ, թուլացաւ, ձեռքն ինքն անգիտակցաբար յետ դնաց խորշաբերանից:

Ո՛վ զարմանք. անցքն ազատ է, բայց բոռերն այլ ևս չեն դուրս գալիս, իսկ բղդըը զանգակի մեղմացող ղողանջիւնի նման դեռ լսուում է Բղդէի լսելիքում:

Ի՛նչ է այս:

Բղդէն չը կարողացաւ հասու լինել. արդեօք ի՞նքը ձեռքով ճմլել է խորշից գլուխը նոր դուրս հանած ժամանակը մի երրորդ իշամեղուի, որ ոսկի է դարձել և անցքի մէջ ամրացել մնացել, թէ ինչպէս պատահեց, որ խորշն ինքն իրան փակուեց:

Այսպէս է, այնպէս է, վեց հազարեակի զօրութիւնն է,—իւր գիտնալիք զործը չէ, բայց երբորդ սակին փականքի պաշտօն է կատարում, կենդանի գանձերին ներսը բանտարկել է, այլ ևս դադարեց միջատների ուղեորութիւնը:

Ով կեանքի մէջ առիթ է ունեցել տեսնելու բարակ որսկան շանը, երբ նա քանդում է աղուէսի գետնափոր որջի բերանը, նա կը նմանեցնի այս վայրկենում մեր Բղդէին որսորդի բարակին: Շտապ շտապ յետ է տալիս որսկան շունը ճանգերի ծայրով փորուած հողը և հոտոտելիքը զնչի հետ միասին թաղում ծակամուտքի մէջ հաւաստելու՝ նե՛րսն է այժմ թանկագին մուշտակացու կենդանին:

Սոյն օրինակ քանդում, քերում է Բղդէն արիւնդուաց եղունգներով պատուհանի քարացած, զարերով ամրացած կրի շաղախը, որպէս թէ, իւր խելքով լայնացնելու ճեղքի բացուածքը և դուրս քաշելու ներսումն ամրացած մետաղը. բայց երբ եղունգները չեն բռնում, երբ մասների ոյժն ու յարմարութիւնը անբաւական են լինում ծայրն երևեցնող դրամը դուրս կորզելու, կօլտը գլուխը կորցրած՝ ատամներն է ի զործ դնում, քիթ ու մուկն է քարերին շփում:

Ի դուր էր խեղճի տանջանքը. կարելի է ասել ամբողջ ժամ ունայն կորցրեց նա. երբեմն կռանում էր, շաղախները քանդում, երբորդ սպանածը որոնում և դարձեալ ծակում մնացածի ետևից ձգտում. ոչ մինն է ձեռք գալիս և ոչ միւսը: Նա սկսեց մինչև անգամ ատամներով կրծոտել քարին կպած շաղախը, բայց դուր ջանք և անօգուտ վաստակ, քարը շաղախից և շաղախը քարից կարծրացել էին:

Յուսահատութիւնից սիրտը քիչ էր մնում պատուռի, և գուցէ առաջին անգամ իւր երեխայութիւնից դուրս եկած օրից լաց եղաւ՝ ճիշդ կամակոր երես տուած մանկան նման, որի անտեղի պահանջներն անկատար են մնում քնքոյշ մօր կողմից:

—Ի՞նչ ցաւ ու կրակ է, մըմնջաց նա, հիմա ես ի՞նչ անեմ:

—Ոչինչ, շա՛տ հեշտ-զործ,—շտապի՛ր տուն, ա՛ռ բրիչն ու մուրճը և վերադարձի՛ր, զրգեց նրան ներքին ձայնը:

Բայց օրով-ցերեկով ո՞նց անէր. Կիզի-մատուռը գիւղի կենդրոնումն է, դուռը շարունակ բաց է, շարածճի մանուկները սովորա-

բար խաղում են աւերակի մէջ, վայրի աղաւնիների բներն են քանդում, մաշկաթե չղջիկներ են հանում պատերի արանքներից. բացի դրանից քուչիցն անցկենողը կարող է նկատել նրան, և ահա Բղդէն իւր հացը կերաւ:

Ի՞նչ անի ուրեմն, ի՞նչ քար գցի իւր գլխին: Նա մնաց տարակուսած կանգնած, ոչինչ ելք չը կայ. յետ ու յետ գնաց անգիտակցաբար, նստեց թափուած քարերից մէկի վերայ ու աչքը տնկեց պսպղան ոսկու երեւցող ափին: Նրբեմնապէս էլ նորա գլուխը յետ է դառնում դէպի դուրս.— այդ զգուշութեան թելադրութիւնն էր:

— Յորեկով... գիշերով... ցորեկով... գիշերով... կրկնեց նա մի քանի անգամ այդ անկապ խօսքերն և վերջը տեղիցը կանգնեց:

— Ե՛ւ ցորեկով և՛ գիշերով, թէկո՛ւզ տարիներով, մինչև որ ձեր բունը քանդեմ, իմ սիրուն շողշողուն բռնե՛ր. գլուխս այստեղ վէր կը դնեմ և ձեզ չեմ թողալ այստեղից հեռանաք: Ի՞նչ ուրախ եմ, որ ձեր ընկերը ձեռքիս տակին ճիւղեց, պատի խորշումը մնաց, ձեր ճանապարհը փակեց, ձեզ բանտը ձգեց: Ափսո՛ս, սկզբից յիմար ոչխարի նման պէլացել մտիկ էի տալի, թէ ի՛նչպէս են ձեր ընկերները մին մին հեռանում, իմ տունը քանդում, սպահանցու տունը շինում. տե՛ս ի՞նչ Աստուած խելքս առել էր, թլիսմի թուղթը շուտ չէի վերցնում: Հը՛...հը՛...հը՛... տեսա՞ք ինչպէս տազ արիք. հարիւրաւոր տարիներ հանգիստ պառկած էիք, ո՛նց հիմի էլ լուռ կացաք ու կու՛ն եկաք քարի տակին, որ մի ժամից շղջկաք իմ քսակի միջին:

— Դուք հօ ի՛մն էք ու իմը, բայց ի՞նչ եղաւ ձեր երկրորդ ընկերը. ես իմ աչքովս տեսայ, որ գտակով ձեզանից երկսին սպանեցի, ա՛յ մէկն ահա իմ զրպանում, հապա մի՞ւսն ուր է:

— Ձէ՛, չէ, գլուխս մահի կը տամ ու ձեզնից ձեռք չեմ քաշիլ, հաստատապէս շեշտեց Բղդէն և նորից սկսաւ շուռէ շուռ տալ գետին թափած խճերը:

Արևի ուղղահայեաց ճառագայթն այնպէս զգալի կերպիւ չէր ծակծկոտիլ ու փակիլ Բղդէի աչքերը, ինչպէս մի քարի մութը անկիւնից հուրհրատող փոքրիկ մետաղը: Նրեք անգամ միմեանց վերայ ցնցուեց նորա ամբողջ ջղալին ցանցը, մինչ նա փայլակի արագութեամբ յարձակում գործեց իւր որսի վերայ և հողախառն սեղմեց բռան մէջ:

Այս տեսիլք չէր, երևակայութեան վաղանցուկ խաղ չէր. այժմ՝ Բղդէն բռնած ունի ձեռքի ափի մէջ երկու հատ ոսկի—փայլուն ոսկի. հողը՝ որի մէջ հարիւր տարիներով նրանք թաղուած են եղել, կարծես աւելացրել է նրանց փայլը:

Բղդէն համբոյրներն անդադար կրկնում է և չի կշտանում: Տարփածուն, տարիներով ձգտած իւր սիրեկանի քամակից և հազար տաժանելի տանջանքներից յետոյ հասած սրտի փափագին, այնպիսի խանդակաթ ակնարկ և համբոյրներ չի դրոշմիլ իւր սրտի առարկային, ինչպէս կօլոտ չարչին թեթև և փոքրիկ ոսկիներին:

—Այս երկու, բարձր ձայնով հաշուեց նա, զեռ քանի՛ երկուսը դարսուած են քո տակիդ, ո՛վ անխօս քար. շատ չի քաշիլ, դրանք բոլորն իմը կը լինին, և, սպասի՛ր էն ժամանակը, ջհուտ Աղաջան, զուր քո հացը կերար:

Բղդէն սկսեց խճերով ծածկել քարի բացուածքը, այնպէս որ ոսկու ծայրն էլ չ'երևաց:

—Ձարն սատանէն հակառակ է, բաց դուռն է, մէկը ներս կը մտնի, ոսկու փայլն աչքերին կ'ընկնի: Այն ժամանակն արի՛ էլը ցըխիցը հանի՛ր, համ էն մարդի արիւնը զուր կը թափեմ, համ իմ գլուխս կը կորչի, փսփսաց Բղդէն իւր մէջ և յետ յետ նայելով՝ դուրս եկաւ զանգակատանից:

Նորա բացակայութիւնն երկար չը տևեց. մի բրիչ և մի կռան ձեռքին, գող շան նման, զգուշութեամբ մի տեսակ անցկացաւ Կարբու նեղ փողոցներով և իրան ներս ձգեց Կիզի-մատուռը:

Երկու ժամից աւել նա անընդհատ աշխատում էր. քրտինքը գազաթի վերին կենդրոնից առուացել էր և չստերի պատուածքից դուրս հոսում:

Աւելորդ աշխատութիւն էր. մի քանի կռանի հարուածներ և ահա՛, և ահա՛ փշուր փշուր, կտոր կտոր կը թափուէր փուխը և փափուկ քարը: Այդ քարերից շատ կան Հայաստանի ամեն կողմերում. այդ քարերով են կառուցած մեր հռչակաւոր անթիւ տաճարները: Ճարտարարուեստ քարտաշն այդ քարիցն է տաշել և կերտել մեր սուրբ վանքերի վերայ հայ փառաւոր անցեալի դրօշները: Հայ ճարտարապետութեանն յատուկ սքանչելահրաշ քանդակներն այդ փուխը քարերի վերայ են ձեռագործուել և այսօր աշխարհքի

մէջ հայկական ճարտարապետութիւն անուն են յատկացրել: Հեշտ էր ուրեմն Բղդէին փշրել լուսամտի քարը, եթէ նա երկիւղ չը կրէր հարուածների թնդոցով իւր գլխին ժողովել հետաքրքիր հարեաններին:

Բաղդաւոր էր Բղդէն, որ յունիսի վերջերն էր, ամեն ոք իւր կալ ու կուտի, իւր դաշտային աշխատանքի հետ էր, բացի պառաւ կանանցից և մանրահասակ երեխաներից՝ զիւղումը ոչ ոք չը կար. բայց և այնպէս զգուշութիւնը ձեռքից թողնելու չէր, կռանի հարուածները կարող էին հետաքրքրութիւն զարթացնել:

— Ե՛հ, ի՛նչ կը լինի, թող լինի՝ էս ժամանակ ո՛վ կայ դիւղումը, որ քարի թրխկոցը լսի. երկու-երեք հարուած, և ամեն բան վերջացաւ, տանջուելով հոգահան եղաց, մտածեց Բղդէն և մի զարկ իջեցրեց քարի անկիւնին:

Նորա ձեռքերը թուլացան, նորա մազերը ոգնու սուր սուր փրշերի նման ցից ցից կանգնեցան. այս դրութիւնն է ստանում կենդանին, երբ մի հեռաւոր ոտնաձայն նրան զգալ է տալիս թշնամու մերձաւորութիւնը. Բղդէի աչքերը մթազնեցին, երկաթի գործիքը ձեռքիցը թռաւ, ծնկները ճկուեցին: Անշուշտ վայր կ'ընկնէր Բղդէն, եթէ օգնութիւն չը հասնէր նրան նոյն լուսամտի գոգը՝ նա խոնարհեց, գլուխը վայր դրեց լուսամտի վերայ և այնուհետեւ ինքն էլ չ'իմացաւ, թէ որքա՛ն ժամանակ աչքերը փակ մնաց նոյն անզգայ դրութեամբ:

Ի՛նչ պատճառաւ:

Մի ահարկու և զարզանդելի խուլ թնդիւն էր, որ բարձր երկնականարից կամ հեռաւոր անդնդից տարածուեց զանգակատան ներսը: Բղդէին թուեցաւ, թէ ամբողջ երկրագունտն իրար անցաւ. մթնոլորտի խաղաղ դրութիւնը նորա փակ աչքերի առաջ երերում էր, սրբավայրը գլխովին տարուբերուեց:

Առաջին անգամ, գուցէ, սև փողի նշանակութիւնը ճանաչելու օրից, Բղդէի կրօնական զգացմունքը վիթխարի հսկայի ահաւորութեամբ կռանի զարկի թնդիւնի հետ՝ մատուռի արձագանգի միջոցով՝ իւր բոլոր վեհութիւնով նկարագրուեց ջերմութեան և կրօնասիրութեան մէջ սնուած, բայց մոլորութեան մէջ ամենը կորցրած զիւղացի երիտասարդի աչքին:

Արձագանգն էր այն, որ ներս մտաւ կամարակապ զանգակատան պատերի մէջ դրուած հողեայ բղիկների մէջ, ոլորապտոյտներով անպրադարձ շրջաններ արեց և Բղդէի գործած մեծ յանցանքի ահաւորութիւնը նորա մտապատկերի մէջ կենդանի նկարագրեց:

Բղդէի և ամեն մի հայ-քրիստոնէի համար Աստուծոյ սուրբ տաճարների ամեն մի քարը նուիրական է. նա լաւ գիտէ, որ մինչև անգամ անհաւատ ծաճիկը, վաչրագ ֆուրդը, սառսնապաշտ Եղիզին մի մթին երկկողածութեամբ են վերաբերուում դէպի այդ աւերակ սրբավայրը, շատերը ոտքով մատաղ են բերում, ճրագալոյս են վառում և միայն խիղճը կորցրած շահամոլ սակաւաթիւներն են եղել, որ չեն խնայել պիղծ ձեռքերով քանդել, աւերել մեր վանքերը:

Կօլոտ Բղդէն գիտէ այս ամենը և այժմ ինքը ձեռի կեղտ մետաղի համար անհաւատից աւելի զգուշի ու անգոսնելի զործ է կատարում, իւր ձեռքով կործանիչ է հանդիսանում իւր նախնեաց արեան քրտինքով կառուցած սուրբ տաճարին:

Այդ արդարացի պատճառաւ՝ ինքը՝ ահաւոր սրբութիւնը եօթն թերթեան երկնքից լսելի արեց իւր ահեղասաստ բարկութիւնը:

—Մեղա՛յ քեզ, Տէ՛ր, սևերես մեղաւոր եմ քո առաջին, հաղիւ երկչոտութեամբ մի շշուշ արձակեց շրթունքներից կօլոտը և անվստահ հայեացքով, կուշ ու ձիգ անելով՝ երեսը դարձրեց դէպի զանգակատան կաթուղիկէն: Ես մեղա՛յ Աստուծոյ, խնայի՛ր ինձ, ո՛վ սուրբ Կիզի-մատուռ, մի՛ բլիբ իմ գլխիս, աղաչեց Բղդէն, քեզ էլ քաջ յայտնի է, որ քեզ քանդելու մտքով չը զարկեցի քո քարին:

Կարծես, երկնային բարկութիւնն անցաւ, ամենայն ինչ նախկին անշարժութեան մէջ մտաւ, լռութիւնը թագաւորեց, արձագանգը դադարեց:

Մի քանի րոպէ ևս մնաց Բղդէն և գլուխը բարձրացրեց:

—Հապա ի՞նչ անեմ, թողնե՞մ այս պսպղան ոսկիքը քարի տակին թաղնուած, կամ թէ թլիսմը կրկին տեղը դնեմ, ճանապարհ տամ՝ գնան, հեռանան, ո՛վ գիտէ ո՛ւմ ձանգն ընկնեն ու ես այստեղ աչքերս պլշած՝ ձեռնունայն դատարկ յե՞ր նստեմ և օրը մինչև երեկոյ ոտքիս կաշին ուտելով, լեզուս կէս զաղ կախած, որսորդի շան պէս գիւղէ գիւղ քարշ դամ, թէ մի քանի սև փող պէտք է աշ-

խատեմ, որ նրանով կարողանամ փողի, անունի տէր դառնալ ու ջհուտ Աղաջանին—իմ դիտելիմ թշնամուն հողի հետ հաւասարացնել, գլխի վերայ կործանել:

—Ամա՛ն, ո՛վ սուրբ Կիզի-մատուռ, քո զօրութիւնի՛ն մատաղ, տարեկան հինգ նաւակատիկին մի մի սպիտակ դառը քո դռանը կը մորթեմ, հում հում կը բաժանեմ, միայն թէ դու մեղք չը համարես, չը բարկանաս, գլխիս խռով չը կենաս, թողնես, որ ես էս քարը տեղահան անեմ, ոսկիքն իմը շինեմ, ջհուտ Աղաջանի աչքը հանեմ, ես խօսք եմ տալիս՝ նորից իմ ձեռքով քարն իւր տեղումն յարմարացնել:

Բղդէն սիրտ առաւ իւր խոստմունքից և երեք անգամ երեսին խաչակնքեց:

—Հիմի գիտեմ, որ Կիզի-մատուռն իմ կռանն է, վստահօրէն ասաց նա, երբ իւր աչքին երևաց քարի ներքին կողմը, քարքարունների մօտ, մի լայն ճեղքուած:

Անմիջապէս բրիչի ծայրը խռռչին դէմ տուեց Բղդէն և մի վերջին ուժով քարը տեղահան արեց:

—Բը՛ղ...վը՛ղ...պը՛ղ... շացին Բղդէի ականջին հազարաւոր իշամեղուններ և իրար խառնուեցին:

Մի բոպէաչափ շմեց Բղդէն, անզգայօրէն շրթունքները յետ բացուեցին, աչքերի բբերն ու բունը լայնացան, մատները անգիտակցաբար շռուեցին, իրարից հեռացան, և ո՛վ գիտէ, դեռ կարելի է շատ մնար այդ անբնական դրութեան մէջ, եթէ նոյն ինքն անբան միջատները չը սթափեցնէին նրան:

Բոռերը գտան իրանց հանգստութիւնը խանգարող թշնամուն, որեցին իրանց՝ առանց այն էլ՝ սուր խայթոցները և չորս կողմից գրոհ տուին քաջ պատերազմողների հմտութեամբ Բղդէիս վերայ: Սուր սուր սլաքների հարուածից աւելի զգալի էին միուռում իշամեղունների կնճիթիկները Բղդէի երեսին, պարանոցին, աչքերին, քթին, ձեռքերին, միով բանիւ մարմնի բոլոր բաց տեղերին:

Ի գուր չէ՞ր նորա ճշոցը. նա սկսեց աչքերը փակել և ձեռքերը օդի մէջ պտըտեցնել, որպէս թէ իւր բազուկների զօրութիւնով ցրուելու թշնամու բանակը: Բայց շատ սխալ էր նորա հաշիւը, թըը-

նամին խիստ հզօր է եղել. կատաղի միջատները այդպիսով աւելի զրգուեցին և աւելի խստօրէն յարձակում գործեցին:

Ել չը տարաւ Բղդէն, նա յաղթուեց. կծած տեղն ուռչում է ընկուզաշափ և բարձրանում:

Բղդէն երեսի վերայ վայր ընկաւ խճերի մէջ:

Այժմ թշնամու բանակին օգնութիւն հասան Բղդէի իրան ձեռքերը. ապտակներ է, որ իջեցնում է թշուառական մոլորուածն իւր գլխին, վզին, երեսին. այդպիսով, իւր խելքով, բոռերի դէմ է պատերազմում, բայց իսկապէս ինքն իրան է ծեծում:

Այդ հնարքն էլ չ'օգնեց:

Բոռերն աւելի զայրանում և չեն հեռանում. շատերն սկսեցին խաթոցները նորա հագուստի գործուածքով ներս խցկել:

Այս անգամ անձնապաշտպանութիւն յաղթեց ագահութեանը. կսկիծն ու մրմուռը, քիչ է մնում, Բղդէին ուշագնաց անի. նա աչքախուփ, խարխափելով դուրս ընկաւ մատուռի միջից:

Նա փախչում է աննպատակ դէպի դաշտը:

Նորա բաղդից ոչ ոք չը հանդիպեց նրան, ապա թէ ոչ, ամենքը կը վախենային այս մարդակերպ փշուած, տկճած տկից:

Միջատների կծած տեղերը հաւասար ուռել էին, աչքերի կոպերն ամբարտակի նման բարձրացել, ծածկել էին տեսանելիքը, մի մի նեղ անցքից միայն աչքերը հազիւ գործում էին:

Յաւը չը թողեց Բղդէին շատ յառաջ վազելու:

Մի առուակ խոխոջելով վայր էր հոսում լեռնաթմբից և Բղդէն նստեց ջրի ափին ու զլուխը դէմ տուեց փոքրիկ ջրվէժի տակին:

Մի դիւթական հանգստութիւն, մի մեղմիչ զովութիւն ամոքեց ցաւի կսկիծը:

Կօլոտը գտաւ իւր դեղը. սառը ջուրը փրկարար ազդեցութիւն գործեց: Աւելի մեղմացուցիչ էր լինում հեղուկ տարրը, եթէ երբեմնապէս մի բարակ քամի, թէև լինէր նա ոչ ցուրտ, հովահարում էր ջրի թրջած տեղերը:

— Ափսո՛ւ, ջուրը տաք է, մտածեց Բղդէն, ի՛նչ լաւ կը լինէր, եթէ սուրբ Յովհաննէսի սառն աղբիւրը հեռու չը լինէր, բոպէի մէջ երեսիս ուռուցքները կը նստացնէր:

Երկար չ'եղաւ նորա մտածմունքը. անձը քաղցր է, ցաւի

խտուութեան դէմ տաք առուակն անբաւական էր, նորա արած տպաւորութիւնը վայրկենական էր, ուռոցը քանի գնում, բարձրանում էր, հզօր միջոցների պէտք էր դիմել, և այդ միջոցը—իւր բուժուելու ամենաճիշդ դարմանը նա գտաւ սուրբ Յովհաննիսի ցրտասառոցը աղբրակը:

Կիզի-մատուռ, ոսկի, ամենը զոհուեցին անձի առողջութեանը, բոլորը Բղդէն մոռացաւ: Ի՞նչ արեց, մոռացա՛ւ, այն էլ Բղդէ՞ն:

Հազար ա՛խ ու վաչ արեց, հարիւր անգամ ծնկները ծեծեց, քանիցս քայլերն իրանք իրանց էին մատուռի կողմն ուղղուում, բայց կրկին յետ էին կասուում: Թշնամու բանակը քնած չէր. իշամեղուններից մի քանիսը դաշտումն էլ նրան հանգիստ չէին տալիս, առ ոչինչ համարելով Բղդէի գործ դրած զէնքերը—ձեռքերը, հագուստի քղանցը՝ ձեռք չէին քաշում նրանից. մի յանդուգը մինչև անգամ իջել էր նորա թիկունքին և իւր բարակ ու սուր կնճիթը շորերի գործուածքների միջովն էր ցցել Բղդէի թիկնամէջը: Ի՞նչ դժուարութեամբ ձեռք հասցրեց Բղդէն և բռնին հեռացրեց:

—Ո՛վ է իւր գլխիցը ձեռք քաշել, որ բռուերի ճանգն ընկնի, կամ ո՛վ կը հասկանայ, թէ ամեն մի բռուն երկու երեք թուման փող աժի, թլիսմի թուղթը զրպանումս է, էս օր չը լինի, էգուց լինի, դեռ ցաւի կսկիծը հովացնելու ճարը տեսնեմ, ասաց վերջապէս Բղդէն, դարձրեց երեսը դէպի հարաւ և փութաց բռնել Քասախ գետի խոր անցքի ճանապարհը:

Սուրբ Յովհաննիսի աղբրակն էր շտապում նա:

ԺԴ.

ՍՌԻՐԻ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍՆ ԵՒ ԻԻՐ ԱՂԲԻՒՐԸ

Կարբուց դէպի արևելա-հարաւ, Քասախ գետակի ձորաժայռի վերայ, մի գետնափոր խղճուկ գիւղի մօտ գտնուում է մի կիսակործան սքանչելակերտ աւերակ վանք:

Գիւղի կողքովն անց է կենում Աշտարակից Աբարան տանող ճանապարհը, որտեղից շատ հեռու չէ հսկայական շէնքը:

Սովորական անցորդը, կամ անհետաքրքիր գեղջուկը մի բարեպաշտական երկրպագութիւն մատուցանելով կատարած կը հա-

մարի իւր պարտքը դէպի քրիստոնէական սրբարանը. իսկ հնախոյզ գիտնականը յանցանք գործած կը լինի, եթէ ժամեր և օրեր չը նուիրէ ճարտարարուեստ և հրաշալի շէնքի ուսումնասիրութեանը:

Յովհաննու վանքն է այդ մեծափառ տաճարը, Արագածոտն գաւառի բազմաթիւ հուշակաւոր վանքերի առաջիններից մինը:

Կար ժամանակ, որ Յովհաննու վանքի պարսպում շէն էին հարիւրաւոր վարդապետական խցեր իրանց տնտեսատնով, լիառատ մանաւանդներով, թանգարաններով և ժառանգաւորաց դպրոցով. մի օր Յովհաննու վանքը կենդրոնն էր Արարատեան աշխարհի աստուածաբան հեղինակ մատենագիրների. 700 տարի առաջ էր այդ, իսկ այսօր միայն քարակոյտների դիզուածքներ և պատերի բեկորներ են մնացել նախկին փառազարդութիւններից:

Հրաշասքանչ է Յովհաննու վանքի ճարտարապետութիւնը. ամբողջ շէնքը կոփածոյ կարմիր և սև քարերից պնդապէս ամրացած և շաղախուած են միմեանց հետ. մեծ դժուարութեամբ հընարաւոր է այսօր էլ որմնաքարերի կցուանքը որոշել:

Մի ահագին քանդակալից և դրոշմաւոր յաղթանդամ շինութիւն պարսպի միջակէտումը հպարտ կանգնած՝ զետեղում է իւր մէջ երկու լայնադիր տաճարներ: Մինը գաւիթն է և միւսը բուն տաճարը:

Հիւսիսից, երևի վերջին դարերում, միացած է փառահեղ շինութեանը մի նոր եկեղեցի սագաձև կամարով:

Երկու կաթուղիկէ հովանաւորում են մեծանիստ տաճարին:

Մինը կանգնած է լայնատարած գաւթի զլխին, ամրացած չորս բոլորակաձև հաստատուն սև ապառաժեայ կոփածոյ սիւների վերայ, իսկ երկրորդը՝ բուն տաճարի զլխին:

Երկուսն էլ կիսաքանդ են:

Թէ տաճարի և գաւթի միջին կողմը և թէ արտաքին երեսը լիքն են զարմանալի նուրբ քանդակներով. զանազան խաչեր և սրբոց պատկերներ են ներկայացնում այդ քանդակները:

Վանքի հարաւային պատի վերայ, դրսեւից, վերից վայր ձգուած են երկու խաչաձև կարմիր քարեայ շրջանակների մէջ հարաւային պատուհանները. մի այդպիսի շրջանով ևս մէջ է առել արևելեան կողմից սեղանի լուսամուտը:

Վանքը կանգնած է անդնդախոր ձորի ծայրին՝ քարափների վերայ:

Մի ահագին այլ ձորի կողմից մտնում է ուղիղ վանքի տակը։
Վանքի հարաւային կողմը Քասախի ավիին ձորի մէջ քարափ-
ների խոռոչների մէկից զուրս է ցայտում սուրբ Յովհաննիսի ամե-
նապարզ և վճիռ աղբրակը։

Ուշինչ էջք, ուշինչ ճանապարհ դէպի աղբրակը վանքի պարսպից
թոյլ չեն տալիս ամեհի ժայռերը. սեպածե քարափները զուրս են
ցցել վանքի տակի քարայրի շարունակութեամբ իրանց խորթ ու
բորդ քիթ ու մուտքը, հէնց իմանաս՝ համբոյր տալու ձորի միւս
ափերի ժայռերին, իսկ զրանց տակը կազմուել է անհուն անդունդ,
կարծես, վերեւից նայել վստահացողին գահավէժ կործանելու։

Ուզում եմ ասել, թէ աղբրակը երկու-երեք հարիւր քայլ
հեռաւորութիւն հազիւ թէ ունենայ վանքից, բայց իջնելու ճա-
նապարհ միանգամայն չը կայ։

Հաշուի տակ չեն մտնում գիւղական մանուկները. նրանք գետի
յորձանքը ճղելով՝ կարող են միշտ խմել սուրբ Յովհաննիսի աղբրի
քաղցրանոյշ ջուրը. նրանք վայրի այծերից աւելի ձարպիկութեամբ
ներքեւ կը սողան ամեն մի քարանձաւի խորշից։ Քասախի ձորամի-
ջումն երեխաների համար անմատչելի տեղ չը կայ։

Կանոնաւոր և միակ ճանապարհը, որտեղից կարելի է այցելել
սուրբ Յովհաննիսի աղբրակին, այդ Կարբու ձորամուտքն է՝ վանքից
կէս ժամաչափ հեռի. նոյնքան էլ կը տւի ձորամուտքից մինչեւ
աղբիւրը։ Նշանակում է՝ Յովհաննու վանքից աղբրակը գալու հա-
մար՝ մի ամբողջ ժամ ղոհելու է։

Նրջակայ բնակիչների համար նուիրական սրբատեղի է սուրբ
Յովհաննիսի աղբրակը։ Ձորի մէջ՝ աջ ու ձախ ավիներից՝ շատ տեղեր
բղխում են մեծ ու մանր վճիռ աղբիւրների, բայց նրանից ոչ մէկն
այն յարգն ու նշանակութիւնը չ'ունի, ինչպէս այս ընկուզի տրամա-
գծի չափ հազիւ բղխող աղբրակը։ Ամեն ոք մի ներքին երկիւղա-
ծութեամբ է արտասանում սուրբ Յովհաննիսի աղբրի անունը.
հազարաւոր հրաշագործութիւններ պատմուում են պառաւներից
սուրբ Յովհաննիսի աղբրի մասին. նորա ուխտաւորն անպակաս է։

Հարցախրական է լսել աշտարակցի երկու պառաւի խօսակցու-
թիւնը. դրանցից մինը թող լինի հանգուցեալ Քարտաշենց պառաւը,
միւսը՝ իրանց հարեան Գիւլբահարը։

—Հաստատ կենայ սուրբ Յովհաննէսի աղբրի աղբը, մենիմ նորա տիրոջ՝ սուրբ Կարապետի ոտի տակին, ասում է Քարտաշենց պառաւը. աղջի՛, վեց ամիս էր Հօլիս (Հռիփսիմէ բառի կրճատումն է) դող ու էրոցքի մէջ տանջուում ու մաշուում էր, էլ դրբաց ու ջինդար չը մնաց, որ չը լիացրինք, խունկ ու միմն հօ՛հաշիւ չը կայ, որ սրբերի դռներին վառեցինք. մեծ տէր-Առաքելի կապած զողը թրի պէս կարում է. խեղճ երէցն երեք չորեքշաբթի իրար վերայ կապեց երեսիս զողը, ճար ու մունքիւն չէլաւ. լալազար ծաղկի նման կարմրաթուշիկ բալէս մի բարակ դերձան էր դառել, ոսկրները մէկ մէկ համարուում էին, քիթը բռնէիր՝ հոգին կը տար. մնացել էինք մոլորուած, ուշք ու մտքներս միանգամայն կորել էր, սուրբ Յովհաննէսի աղբիւրը, հէնց բռնի, մոռացել էի: Ասում է՝ ծոցն ընկնողը ձեռները կ'ածի: Լոյս դառնայ տատմէր պառաւի հէրը, որ սուրբ Յովհաննէսի աղբրի անունը չը տուեց, ես ինձն ու ինձ գետինը մտայ. դու մի՛ ասիլ, հէնց սուրբ Յովհաննէսի աղբիւրն է մեր վերայ բարկացած եղել: Զօրանայ Տրդատս, էն օրն և եթ մի շիշակ, տարեկան, դմբռնիկ թօխլի-ոչխար է առել, ձիու վերայ նստել, առջևը դրել, մենք էլ տուն ու տեղով հաւաքուել ենք, տարել սուրբ Յովհաննէսի աղբրի մօտ մորթել, մատաղ արել: Աղջի՛, կ'աւա՞տաս, Հօլուս աղբրի սառը ջրովը լողացնելս ու դողն ու էրոցքը դանակի պէս կտրիլ կորչիլը մին էլաւ: Աղիզ քօրփէս (Գրիգորի) մի շաբթի մէջ առաջուանից աւելի լաւ լցուեց, կարմրեց, վաշնեց, էս օր էլ հօ՛ք բարի աչքովդ տեսնում ես, գեղի ազափ աղջկերանց աչքն ու մարալն է, թւերն եկել են, էս օր էգուց կը թռցնեն:

—Ընչի՞, քի՛րս (Գրիգոր), դու սուրբ Յովհաննէսի աղբրի զօրութիւնից խամ էի՞ր, մեղադրում է խօսակիցը, դու չը գիտե՞ս, որ ինքն է դող ու էրոցքի տէրը. գարունքը ծեգում է, չորս բոլորքի գեղերից նորա ընտաւորը չի կտրուում, թուրք ու հայ, ով զողացնում է՝ դպա նրան է վազում, փրկուում ու յետ դառնում: Ես ինքս էլ Մողնու ծեփի տարին ¹⁾ էնքան Կողացրել էի, որ ուժից ընկել

¹⁾ 1840 թուականին էր, կարծեմ, Մողնի գիւղը ժանտախտը աւերեց: Կառավարութիւնը զօրքով չըջապատեց, հաղորդակցութիւնն արգելեց: Այդ արգելքը ժողովուրդը ծեփ կամ ծեփ եւ բառով էր արտայայտում:

էի, երեսիս դոյնը՝ դեղին զափուանը քեզ օրինակ. շատ էլ տապ-տապում էի՝ օր յառաջ ինձ քցել սուրբ Յովհաննէսի աղբիւրը ու ական առաջին շինած պատիկ գեօլիցը (շահ) մի երկու փար: ջուր վրէս ածել, բայց քեզ յայտնի է էն տարուայ ցատում բարկութիւնը, զնայ, ոչ յետ գայ, խէր բանը (Ժանդախ) Մողնին վեր էր կալել, ուսի սալդատը չորս բոլորքը կապել նստել էր, երկնքի թւաւորնե-րին էլ չէին ուզում՝ բաց թողալ, ո՞վ էր իւր գլխիցը ձեռք քաշել, որ գնայ իր ոտովը կրակը մանի, կէս սհաթումն ուռուցուորի, սեւ-նայ, անծուխ կորուի ու ճրագի պէս հանգչի. քո միւր կը լինի, կարծեմ, հասած կատարած աղջիկ էիր, էնպէս չի՞, ես երկու տար-ուան քոյր գլխիս հարսն էի:

— Քա ի՛նչ ես ասում, էս օր էլ աչքիս առաջին է, լնդհատեց Քարտաշեց պառաւը, սալդատների մեծաւորին կռնատ կապիտան էին ասում, մեր տանն էր կենում. դէ՛, էն ժամանակն էսքան այ-վան օթախները (Վեքայաթէ) ո՞վ էր սեցրել, գեղի լաւ տներիցը մինն էլ մեր էս օրուայ խոտանոց դառած կտեր օթախն էր: Հէնց էն տա-րին ես նշանուեցի: Են գրողի տանելուն, ո՞վ գիտէ, մեռած է՞, թէ կենդան, իւր գործքով իրան օղորմի, մի օր թունդրի համար ա-թար (խաչոր) ներքեւ ածելուս՝ մին էլ օթախիցը դուս եկաւ ջրի փարչը ձեռին ու ոտով գլխով ինձ հասկացրեց, թէ գնա՛, ջուր բե՛ր: Ե՛, նորա աչքին ո՞վ էր երեւում, շուքը տեսնելուս՝ օխտը պու-ճախն էինք ներս պրծնում, մէրս մահի կը տար, հէնց ահ էր տուել ինձ ու մեր լսի բաժին ջրատար Թէլլուն՝ պատիկ աղպօրս նշանածին (Կէ), խեղճն երկու տարէն հարսն էր. հէնց որ լսում էինք, թէ ուները բախումը ման են գալիս, մենք տեղներս սա-սանում էինք: Սատանախան էր, էդ օրը մէրս գնացել էր մեր խնամի Մայրանին գլուխ ապրէք (Տիւնաթաթ)՝ իւր փարբեցի հարսի մօր աշխարհքիս ցաւ ու դարբիցը ազատուելու համար. տղամարդկան-ցից էլ մեր տանն ոչ ով չը կար. ես էլ գիտէի, որ կռնատ կապի-տանը տանիցը հազարիցը մի անգամ չի դուրս գալիս, արխէին բարձրացայ կտուրն ու աթար ներքեւ թափեցի: Են էի ասում, աղջի՛, որ յանկարծ դուռը բաց չ'արեց ու չէմքի վերայ կանգնած փարչն ինձ մեկնեց, միսս փշաքաղուեց: Ճարն ի՛նչ, գնացի, լցրի ու աղլուխս ընչանք պնչիս ծէրը ցած քաշած՝ գլուխս կրծիս մէջ

կոխած՝ վերև բերի: Տեսայ՝ դուռը ծածկել էր ու ներս մտել: Սիրտ չ'արի, որ տուն մտնեմ, դուռը կամաց ծեծեցի:

—Պե՛ր, ձէն տուեց կռատ կապիտանը ներսից: Մեր տղէքն ասում էին, թէ հայերէն կենտ երեք խօսք գիտէ—բեր, հաց, ջուր. էն էլ սուտ ու սխալ էր ասում. բեր ասելու տեղակ՝ ասում էր պեր, հացին՝ խաց, ջրին էլ՝ շուր:

—Ի՞նչ անեմ. ահահար, դողահար դուռը կամանց ճռռացրի ու սիրտս լքլքալով տուն մտայ: Ի՞նչ ես ասում, ա՛յ մէրս, մոիկ եմ տալիս, օթախումը մարդ չը կայ:

—Բաս ո՞ւր կորաւ, սատանայ հօ չէ՞ր, որ գետինը վէր խորտակուէր, ի հարկէ, մի տեղ կուչ եկած կը լինէր, խօսքը կտրեց խօսակիցը, երևում է մտքումը չարը բնակալած է եղել:

—Սուտ չես ասում, շարունակեց Քարտաշենց պառաւը, գրողը նորա բկիցը կպչի՛, նրան խեղդի՛, ջրի փարչը պատի տակին վէր քցեցի ու ետ դառաց թէ չէ, մին էլ էն տեսնեմ, էն սև սրտին դուռը ծածկել է ու միջքով դռանը դէմ ընկել. դու մի՛ ասիլ, փորումն օձեր է ունեցել. քա՛, ի՞նչ ես ասում, աչքերս սևացան, բերանս տաք ջուրը կոխեց, ոտներս բռնուեցին, տեղն ու տեղս մխուեցի, մնացի, երբ որ էն ծակծկոտուելուն ժանիքը յետ բացարած՝ լիրբ աչքերով ինձ մոիկ տուեց:

—Հողի՛մ նորա զլուխը:

—Ոնց որ մի նետ օձ, մին էլ էն տեսայ՝ ունեցած չ'ունեցած ձախ ձեռքը շլինքովս է փաթաթել, ուզում է թուշս բերանն առնի: Ընտուր են ասել՝ Աստուած սարը կը տեսնի՝ ձիւնը կը դնի: Աստծու ողորմութիւնն էր, որ աջ ձեռքն արմնկիցը կտրած էր:

—Ե՛... յետո՛յ... հետաքրքրութեամբ բերանը կիսաբաց՝ հարց տուեց Գիւլբահարը:

—Յետոյ նորա խնդո՛ցը, թէ իրան կեր կըլնէի, բերնի տաք գոլը որ երեսիս չը դիպաւ, ոնց որ տկի բերանից դուս փչած արաղահոտ: Դեռ յառաջ ծնկներս մի բոպէ ծալուեցին, քիչ մնաց՝ էն քօռանալուի սլօշներն երեսիս էր տռնում: Մին էլ, հէնց իմանաս, թէ զինաւոր սուրբ Գէորգը կարմիր ձիու քամակին ինձ օգնութիւն հասաւ. մի էնպէս ծուռց բարձրացրի, որ օձուքը թնդաց, գերանները դողացին ու երկու ձեռքով որ դռին հուպ տուի, ձեռը շլին-

քիցս պոկ եկաւ ու թիկունքի վերայ թրխկալով՝ գետնին փռուեց. բարդու ծառը քեզ օրինակ, որ կտրոււմ են ու շուռ տալիս:

—Այ թէ աչքը հանել ես:

—Ընչանք կռնատ կապիտանն ուժը կը հաւաքէր, խելքը գլուխը կը գար ու վեր կը կենար, ես շունչս մեր հացատանն առայ, ու ազատուի՝ ամեն հայ-քրիստոնեայ խաթից ու փորձանքից, ինչպէս որ ես ազատուեցի: Ել էդ բանից յետոյ՝ օձի մի՞ս էի կերել, որ ոտս կտուրը դնէի՝ քանի էն գրողի խեղդածը մեր տանն էր կենում: Լա՛ւ, որ Աստուած աշխարհքի աղօթքը լսեց, խեղճ եկաւ, խէր բանը (խափափափ) վերջացաւ, ճամփէքը բացուեցին:

—Ախար խօսքդ մոռացար:

—Հա՛, էն էի ասում, շարունակեց Քարտաշենց պառաւը, էդ օրուանից դողը ջանս մտաւ, էլ դուս չը գնաց. օրէց օր հալ ու մաշ էի ընում: Եդ հերիք չէր, մի առաւօտ էլ լուսալէմին կուժն ուսեցի, ծէղծէղեւահան գնացի ջուրը: Քուչէքում Աղամորդի չը կար, առուի վերայ՝ ջրլցքումը՝ մի հարս, մի աղջիկ չէր երևում: Ես իմ կարճ խելքովս կարծել եմ, թէ որտեղ որ է, լոյսը կը բացուի, աղօթարանը կը կապլտի. սիրտս հանգիստ մօտենում եմ ջրլցքին, կուժը լցնում, հանում, առուի ափին կանգնացնում, ուզում եմ, սաքի թէ, երեսս լաւանամ, կուժն ուսեմ, յետ դառնամ: Դեռ երեսիս մի անգամ էի շփի տուել (ջո՞ք պրո՞ւն), մին էլ առուի մէկէլ երեսին աչքիս առաջին մի կատուի չափ մարդ է ցցուած. ոչ աւել, ոչ պակաս՝ մեր պոչը ծաղիկ սև կատուն քեզ օրինակ:

—Յիսո՛ւս ու Քրիստո՛ս, երեսին խաչ հանեց Գլուխահարը:

—Այ քեզ մատաղ, էս պտիկ մարդը քիչ քիչ ձգուեց, ձգուեց, երկարեց, բարձրացաւ, դառաւ ձանձապանենց մեծ բարդի ծառի չափ, հաստութիւնն էլ՝ Խէչանենց պոպոքի ծառիցն երկու անգամ աւելի:

—Աղջի՛, բա դու նստել մոիկ էիր տալի՞ս, ախար ալք է էլել:

—Հողը գլխիս, ցեխն արևիս էի մոիկ տալիս, ղո՛րթ է, աչքերս բաց էին, բայց միջին լոյս մնա՞ցել էր, կամ գլխումս զօրութիւն կա՞ր բան հասկանալու. մին էլ տեսայ, որ էդ ալքը թռաւ ջրի մէջը ու լոք լոք տալով՝ իմ կողմն է անցկենում: Դէ՛, Ֆիդոյի թո՛ւը, ոտներդ իրար աո՛ւր: Ծոի պէս տեղիցս վեր թռայ ու երեսս

յետ շրջեցի: Ել չը գիտեմ, ո՞տքս դիպաւ, թէ ալքը խփեց կժին ու փշրեց. չրխոցի ձէնն ականջս ընկաւ, բայց ես էլ չը կանգնեցի, մինչև տուն մի շնչի փախալ ու տեղաշորիս վերայ փռուեցի: Ել հօ՛ աչքս չը փակուեց, ուրիշները դրանից յետոյ օխտը հանգ (առ-գած) քնեցին, նոր լոյսը բացուեց:

—Վա՛յ թէ ձեռաց դողդ կտրուեց. դող ու էրոցքը մի փուչ (չաչի) բանից կտրուում է:

—Ինչ էլա՞ւ. դու ոչ մեռնիս, դողացնելը դու ըտուց յետոյ տե՛ս, ատամներս որ իրար չեն կպչում, կասես, ջաղացի չախչախ, ձեռ ու ոտս՝ ոնց որ մի ուռու լեզուակ տերև՝ թունդ քամու առաջին:

—Բաս վերջը դողդ ո՞նց կտրուեց:

—Ղրախտումը ծլվլա՛ս, դու իմ ջրատար մէ՛ր, խեղճի հողին դուրս եկաւ. ոնց որ դու ես ասում, էլ բան չը մնաց՝ արինք: Շատերը խորհուրդ էին տալիս՝ Թաքիա գեղի թուրք օձ մանածող Օջաղօղլուն բերել, որ օձի գլուխը լիզուիս վերայ դնի, աղօթի, բայց ո՞ւր էր ճանապարհ, անտէր կեր ցաւը (թանաթաթ)՝ ոնց որ երկնքից վէր ընկած՝ մտաւ Մողնի գեղը, անսուր, անդանակ բրդեց խեղճ մողնեցոնց ու ողջ գեղը ճրագի պէս հանդցրեց. դրա պատճառով ամեն կողմից ճանապարհները կապուեց, գնալ գալը, ոտքը կտրուեց, էլ ի՞նչ Օջաղօղլի, ի՞նչ օտարական. սաղատի ահիցն ո՞վ էր տանից դուրս դալիս:

—Ախջի՛, հիմի էդ ոսի արածն Աստծուն ընդդէմ՝ չէր գա՞լ, որ ճամփէքը կտրել էին, սաքի թէ ցաւն ուրիշ գեղ չ'անցկենայ:

—Հօ՛, քո աչքովդ տեսար, որ ցաւը Մողնուցն էն կողմը չ'անցկացաւ. Աշտարակը Մողնուց շատ հեռու է՞, ձէն տաս՝ կը լսուի, մի ուլի քիթ խռռուե՛ց. Կարբին, Փարբին, Պատի գեղը, Յուշին Մողնու չորս բոլորքի գեղերն են, հինգ օրէն ճանապարհ հեռու չեն, ընչի՞ մնի մի տեղը չը ցաւեց ու մէնակ Մողնին հողէց—հողի կորաւ:

—Քա՛, խեղճ ես, հոգուդ մեղք մի՛ անիլ, Աստծուն էլ ընդդէմ չը լինի, դէ՛, էն է Աստծու բարկութիւնն էր, Իր հրամանն էր, որ կերցաւը Մողնումը գոցանայ, ընտեղ էլ վերջանայ, թէ չէ ցաւը մա՞րդ է, որ թօփ ու թուանքով, գիւլլայ-բարութով յառաջը կըս-րես, տուն չը թողաս. Աստծու տակիցը փախչել չի լինիլ, մէ՛րս,

դու քո խօսքդ մի՛ մոռանալ, յետոյ ո՛նց արիւր, որ դող ու էրոցքդ պրծաւ:

—Մենք մի մեծ, չալիկ-մալիկաքլոր ունէինք, էնքան նախշուն ու սիրուն էր, որ արևի տակին ֆուֆուում էր, պոչի ջղէն (այսպէս ինչ էրիւնքն փեռուքը) քրդի թրի պէս կռացել էր. տեսնեմ՝ մի օր մէրս բռնել է, զոգնոցի մէջ փաթաթել:

—Դէ՛հ, մաշկներդ ոտներդ անցկացրո՛ւ, ասեց, ուր որ կ'երթամ՝ քամակիցս անխօս արի՛: Ես էլ ի՞նչ իրաւունք ունէի՝ պռօշս պռօշիս տամ, կամ բան հարցնեմ, հորթի պէս ետեւիցը վազեցի:

—Մտել ենք ձորը, ուռի ծառերի փռնուտներովը (ճայտառափ) անդադար վերեւ ենք բարձրանում. ընչանք Մողնու ձորն անցկացանք, մերը մեզ հասաւ, ծառ չ'եղած տեղը կուզէ-կուզ ենք գնում, որ չը լինի՞ թէ ձորի թմբից մի սալդատ տեսնի ու գլխներին տայ, յետ դարձնի:

—Էլ ի՞նչ յետ կը դարձնէին, կը տանէին գեղից դուրս շինած կարախտինումը (չաբաֆէն) մի շաբաթ կը պահէին, օրն երեք անգամ մուխ կը տային: Միտդ չի՞, դժուարն էն էր գեղիցը դուս գալիւր, բռնում էին միսակոլով անում:

—Դորա համար մենք էլ կուէ ու ձիգ անելով, շուաքներիցս վախենալով, խշկոտալով՝ ոնց եղաւ, մեզ քցեցինք սուրբ Յովհաննէսի աղբիւրը: Կարբեցի երեխէքը գետումը ձուկն էին բռնում. մէրս կանչեց, աքլորի գլուխը կտրել տուեց, կրակ արեց, աքլորը փետրահան արեց, սուրբ Յովհաննէսի իրան զլզլան, զուլալ ջրովը լուաց, լսի պէս սիսկացրեց. քեզ յայտնի է, փայտէ շամփուր էն տեղ հարիւրներով կայ, գնացողը շինում է, մատաղը խորովում ու քարափի տակին թողում: Մէրս շամփուրն անցկացրեց, խորովեց ու էն տղէքանցն ուտացրեց. խեղճը ոչ ինքը մի՛ կտոր բերանը դրեց, ոչ ինձ մասնաւորեց: Յետոյ երեխէքանցը հեռացրեց, շորերս հանեց, աղբրի ջրիցը օխտը բուռը վրէս ածեց, լեղացրեց:

—Մեռնի՛մ՝ սուրբ Յովհաննէսի զօրութիւնին, էն է՝ կը փըրկուէիր էլի՛:

—Իմ երկու ջուխտ, մի կենտ ապան յաղէքանցս անունովն եմ երդում, ամեն ցաւ ու յոռս էն տեղ թողի, 40, 50 տարիներ են գլորուել էն օրից, ի՛նչքան լաւ ու վատ ենք տեսել ու իմ ջանս դող ու էրոցքը չի իմացել՝ ի՛նչ բան է:

—Աղջի՛, դու լսել ե՞ս, ասում են էդ տեղ յառաջ աղբիւր չի եղել:

—Բաս ե՞րբ է դուրս եկել:

—Իմ տատա պատմում էր, թէ սուրբ Յովհաննէսի ժամ շինող վարպետը դողացրել է. մարդը հալուում, ուժից ընկնում է. շինութիւնը կանգնում է: Ժամ շինել տուող վարպետը շատ դեղ ու դիր է անում, ամեն ժամարարի դողը կապել է տալիս, միաբանքին տէր ողորմեա է չոքացնում, ճար չի լինում. նորա ձեռի գործը Հընդըստան էլ չեն կարող դուրս բերիլ: Ի՞նչ անի վանահայրը, հօ՛ւ էնպէս փառաւոր տաճարի շէնքը անփորձ մարդկանց ձեռքը չէ՞ր քցիլ, շէնքն ու գեղեցկութիւնը կէս փող չէ՞ր շինիլ. ճարը որ կըտրում է, ուխտ է անում, որ եթէ սուրբ Յովհաննէսն էս զժուարում-թիւնին մի հեշտ ճանապարհ ցոյց տայ, ինքը մի շաբաթ անսուաղ կը կենայ, մի տարի էլ օրը մի ձեռնաշափ չոր հացով կ'ապրի: Սուրբ մարդի ձէնն Աստուած կը լսի. հէնց էն գիշերը սուրբ Կարապետը դրան երազ է գալիս, թէ վարպետիդ տա՛ր ձորը, գուշ արած (ի գոռն անկեալ) քարի տակին մի նոր աղբիւր եմ բղխացրել, նորա ջրից օխտը դաւաթ վրէն լցրո՛ւ, լեղացրո՛ւ, բե՛ր, հանի վանքի գլուխը, թող աշխատի:

—Հէնց էն օրից դէսն էդ աղբիւրը դողի փրկութիւն է:

—Բաս չե՞ս ասում, թէ ի՞նչ քաղցր ջուր է, խմելով չես կըշտանում, մի թխիկ գառը մենակ կեր, էն ջրիցը խմի՛, —կը մարսեա:

Այս և սորա նման շատ հրաշքներ են պատմում սուրբ Յովհաննիսի արծաթափայլ աղբրի մասին Արագածոտն գաւառի բնակիչները և, որ գլխաւորն է, ջերմոգներից շատ սակաւին չի յաջողիլ դիմել, լողանալ և չ'առողջանալ:

(Կը շարունակուի)

ՈՒՍՈՒՑԻՉ

ԱՐՇԱՆՈՅՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆԻ

...но одиночество, но невыносимое рабство
учительскаго званія, но болѣзнь неотступная...

ТУРГЕНЕВЪ. Томъ I.

I

Անցաւ կէսգիշեր. բակումն աքաղաղ
Այս երկրորդ անգամ հաշուում է ժամեր.
Քնեցէք ամենքդ հանգիստ ու խաղաղ—
Ուսուցչին միայն չը կայ կէսգիշեր:
Դեռ որքան նորան գործ է ըսպասում.
Տետրակներն, որպէս բըլուր բարձրացած՝
Անհամբեր իրանց հերթին են նայում—
Դէ, շուտ, մի կանգնիր՝ մօտ է լուսաբաց:
Եւ գըրում է նա... Ո՞ւր է թէ մի տաք,
Գոնէ, սենեակում նըստած նա լինէր.
Նորա գըրիչը շարժւում է արագ,
Բայց աւելի շուտ շարժւում են ոտներ...
Հանգչում է լապտեր. դուրսը կատաղած
Նորից նոր ուժով շընչում է քամին,
Եւ դեռ իւր գործի վերայ խոնարհած՝
Դողում է, սառչում ուսուցչի մարմինն.
Ու թո՛ղ նա սառչի.—կայ մի վառ կըրակ,
Որ ոյժ է տալիս նորան այս գիշեր,

Որ այրւում է միշտ նորա կըրծքի տակ՝
 Զեր սէրն է այն, խեղճ, թըշառա մանուկներ...

II

«Է՛հ, մընաք բարեաւ հիմա, իմ փոքրեր.
 Ես տուն եմ գընում այս երկու ամիս,
 Դուք չէք մոռանալ, գիտեմ, ձեր դասերն
 Երբեմն լիջելու դաշտում խաղալիս:
 Ես կը գնամ, կը գամ, մի՛ լաք, իմ փոքրեր,
 Կը տեսնենք իրար կալոցին շուտով.
 Ծերուկ մայրս ինձ է նայում անհամբեր.
 Դէ, վերջին անգամ մընացէք բարով:»

Դտնգաղ քայլերով՝ լերան կողերից
 Առաջ է գընում ուսուցիչն անձայն,
 Արտասուքն տառտ վազում է աչքից
 Եւ ծանրը հազը խեղդում է նորան:
 Մաշւած, դալկացած նա յետ է դարձնում
 Դէմքը գէպի գիւղ. բայց գիւղն ամպերով
 Փաթաթւած արդէն այլ չի երևում. —
 «Օ՛, գիւղ, մանուկներ, մընա՞ք դուք բարով:»

Եկել է վաղուց ու անցել կալոց.
 Ծընող, մանուկներ գալիս են դըպրոց,
 Դալիս են, կանգնում դըրան առաջին
 Ու լուռ և անձայն յետ դառնում կրկին.
 Տըղայքն ամեն օր գընում են հեռու
 Հեռու գիւղից դուրս, նայում են լալով.
 «Ձը կայ, թնչ եղաւ. արգեօք ո՛ւր ես դու,
 «Անգի՛ն ուսուցիչ, դու էլ կաց բարով...»

III

Թափառի՛ր... ու թող չը լինի անկիւն,
 Ուր յողնած մարմինդ հանգչէր մի վայրկեան. —

Ել ով կը յիշէ թըշառ մարդկութիւն՝
Պիւղերում կորած, ձրգւած անպաշտպան:

Տես, հեռու այնտեղ՝ սարի ծերպերում,
Կըպչում են ժայռին մոռացւած որջեր,
Մարդիկ են այնտեղ դարերով ապրում,
Եւ այն՝ քո արիւն, քո հարազատներ:

Ապրում են... Քանի անգամ սանձարձակ
Ես լաց եմ եղել այդ խրրճիթներում,
Ուր սե օրն անցնում է սե ծածկի տակ,
Ուր թանձր, անթափանց խաւար է տիրում:

Գնա՛, թափառիր.—լուսոյ, գիտութեան
Ճըրագ է այնտեղ հարկաւոր վառել,
Հարկաւոր է ձեռք մեկնել մարդկութեան,
Մուծ խորխորատից ընկածին հանել:

Զօրացէ՛ք, ոտներ անզօր, երերուն,
Ո՛յժ առ, չարչարւած կուրծք ուսուցչական—
Կը գայ օր, կը գայ և ձեզ մի անկիւն
Կը բերէ, որ դուք հանգչէք յաւիտեան:

IV

Մուծ անկիւնում հեծում է նա. հէգ թըշառ,
Զուր ես յիշում ծնող ու տուն հայրական.
Ուշ է հիմա. չարչարելով քեզ համար
Վաղուց մըտան ծընողներդ գերեզման:
Եւ հայրենի թողած անտէր քո տընակ
Կանգնած է այժմ ծերուկ գըլուխն անպաշտպան,
Ու հեռու չէ, գուցէ, և այն ժամանակ,
Երբ նա նոյնպէս կը կործանւի յաւիտեան:

Հեծիր, Հեծիր... Միթէ այսքան տարիներ
 Ձը հիւսեցի՞ր դու մի տեղ բոյն սեպհական,
 Միթէ չ'եղան քեզ ցաւակից մի ընկեր,
 Միթէ անվերջ թափառել ես դու միայն:
 Ո՛ւր են նոքա, որոնց որդւոց, որպէս Հայր,
 Նըւիրեցիր ամբողջ կեանքդ մինչ այդ օր,
 Ձէ՛ որ սրբել ես դու արցունք անհամար
 Ու ամոքել ցաւ ու վըշտեր բիւրաւոր:

Հեծիր, Հեծիր, լաց, արտասւէ — քո կըսկիծ
 Դա կը մեղմէ, միայն ըզգոյշ ու կամաց,
 Ապա թէ ոչ քո կըտրատուած թոքերից
 Նորից կ'երթայ արեան աղբիւրն հեղեղաւծ,
 Նորից կը գան ու կը թափւին բեկորներ,
 Կը կատաղի կըրծքիդ ցաւը սաստկազին,
 Եւ ո՛վ պիտի սըրբէ քո կուրծք ու շուրթեր,
 Ո՞վ կը մաքրէ արնաշաղախ անկողին...

Մ

Պըճնում է մայիս. պարտիզիս միջին
 Կանաչում են սէզ և թուփ և ծառեր,
 Եւ բաց է անում ծաղիկ-թագուհին
 Համեստութիւնից կարմըրած թերթեր:
 Եւ նըստած եմ ես ու անձայն դիտում
 Մարգարտեայ կաթիլն, որ թըփի վերան
 Երբեմն վառւում է, որպէս քըրքում
 Ու երբեմն, որպէս արցունք կուսական,
 Փայլում է պայծառ կախած տերեւից.
 Եւ փայփայում է լըսելիքս հեռուից
 Անոյշ տաղերով մեղմաձայն առուն,
 Եւ յաւերժական օրհներգն ոգելից
 Ծառի ճիւղերում երգում է թըռչուն:
 Եւ ահա, ահա թաղւած ըզգացմունք

Տարիներ առաջ խաղաց հոգուս մէջ,
 Ահա բացւեցան կարկամած շըրթունք՝
 Բորբոքւած յուսոյ կըրակովն անշէջ...
 Ու երգում էի ես երկար երկար՝
 Մոռացած և՛ նենգ և՛ թոյն և՛ արիւն—
 Ես երգում էի ապագայ աշխարհ,
 Ուր ծաղկելու էր կեանքն, որպէս գարուն:

VI

Յիշում է մէկն ինձ. ականջիս միջին
 Լըսւում է մի սուր հընչին զանգակի.
 Ո՞վ պիտի լիշէ աղքատ ուսուցչին՝
 Հեռու մոռացւած կեանքից աշխարհի:
 Վաղուց չէ հասնում խոր գերեզմանից
 Զայնը ծնողիս. չ'ունիմ ես քոյրեր,
 Եղբայր, ազգական, իսկ կանանց սեռից
 Ոչ ոք ժրպիտով չէ նայել ինձ դեռ:

—

Բայց հընչում է ձայնն ուժգին ու կըրկին.
 Ա՛խ, սոս, ասո՛ւ. արդեօք ո՞վ ես գու,
 Որ այս լուռ, հանգչած գիշերւայ ժամին
 Միտդ ես բերում ինձ. մօտիկ ես, հեռո՛ւ,
 Վաղուցւայ ծանօթ, ընկեր մանկութեան,
 Յաւակից օտար, անծանօթ, անտես,
 Թէ այլ ուսուցիչ, անքուն ինձ նըման
 Ու խեղճ, մոռացւած, կորած որպէս ես...

VII

Ահա տեսնում եմ կըրկին այն տապան,
 Առանց վիմաքար նա այժմ անպաշտպան
 Զըգւած է հեռու քարերի խըմբից.
 Հետք էլ չի մընայ շուտով նորանից:

—

Տարիներ առաջ սորանից՝ մի օր,
Երբ միայն երկինքն էր մութ, սրգաւոր,
Քանի մի հոգով յանձնեցինք հողին
Մենք տարաբաղդիկ ուսուցչի մարմինն:

—

Ծանր էր, ծանր այն խաչն, որ երկար օրեր
Կրրում էր նա իւր ուսին անվեհեր.—
Թող միայն ապրէր, ծաղկէր գործն, որին
Նա զոհ էր բերել մարմինն ու հոգին:

VIII

Հընչում է զանգակն ու մանուկ ամբոխ
Վազում է ուրախ ուրախ դասարան...
Անցան տարիներ, բայց դեռ չեմ կարող
Ես հանել սրբտիցս այդ զանգակի ձայնն:
Ու Աստուած գիտէ, պիտի գայ մի օր,
Երբ ես հաւաքած ոյժ ու զօրութիւն
Զըսպեմ սրբտիս մէջ ցաւեր բիւրաւոր
Եւ, որպէս օտար, լըսեմ այդ հընչիւն:
Սիրում եմ ես այն արդեօք թէ ատում—
Զը գիտեմ.—միայն երբ առաւօտեան
Աղջամուղջն է դեռ աշխարհը պատում,
Ես ղըպրոցի մօտ կանգնած եմ անձայն:
Կանգնում եմ անշարժ, երկար, միայնակ,
Զը կայ ոչ մի շունչ չորս կողմս այդ ժամին,
Եւ դողդողում եմ ես իբր աւագակ
Ու սիրտըս բաղխում, խըփում է ուժգին:
Անցնում են ժամեր. իրար յետեւից
Մանուկ, ուսուցիչ գալիս են ահա,
Ու ես իմ հեռու, անտես անկիւնից
Համըր ողջոյններ տալիս եմ նոցա:
Հընչում են կըրկին զանգակն... Ու յանկարծ
Խեղդում է կոկորդոս անձայն հեծեծանք,

Թափուում է արցունքս առատ հեղեղած,
 Վառելով հոգուս կրսկի՞ծ ու տանջանք...
 Օ՛, անցանք, անցանք, երջանիկ օրեր,
 Երբ ամբողջ քրսան տարի շարունակ
 Ուղղում էի ես իմ ըշտապ քայլեր
 Դեպի որոշած կեանքի նըպատակ:
 Չը կալ հիմա այն... Իբր անպէտք ապրանք
 Ինձ դուրս ձրգեցին պաշտածըս շէմքից,
 Կորան ինձ համար հանգիստ ու բերկրանք՝
 Ես դադարեցայ ապրել այն օրից:
 Ու այժմ ալւոր, ջախջախւած սըրտով
 Երանի եմ տալիս ամենին.
 Մահն էլ չի գալիս փըրկել ինձ շուտով—
 Միթէ ես էի Աստծոյ ատելին:

IX

Քեզ ողբամ ես, կո՛յս, որ սըրտիդ խորքում
 Թագցընում ես սէրդ անթիւ չարերից,
 Որ չարչարում ես մութ անկիւններում,
 Որ լաց ես լինում ծածուկ ամենից,
 Որ հազիւ երբեմն ահով երկիւղով
 Տալիս ես համբոյր սիրած աչերիդ,
 Որ ոչ այժմ ունիս օրեր անվըրդով
 Եւ ոչ ապագայ մօտիկ, առաջիդ...

—

Ի՞նձ ողբամ ես, կո՛յս, որ թոյլ եւ անզօր՝
 Չեմ փըրկում ես քեզ այդ դառըն կեանքից,
 Թէպէտ պատառւում է սիրտս ամեն օր,
 Թէպէտ այրում են ինձ ցաւ ու կրսկի՞ծ:
 Եւ ես քեզ նըման, որպէս մի յանցանք,
 Թաղում եմ իմ մէջ ըզգացմունք սըրտիս.
 Ես էլ ոչ հիմա ունիմ խաղաղ կեանք
 Եւ ոչ ապագայ մօտիկ, առաջիս...

X

Թող ինձ ճընշեն ցաւ ու հոգսեր. ամեն օր
 Ձը հեռանայ դէմքիցս ըստւեր տըրտմութեան,
 Ներկայ, անցեալ թող ինձ ցոյց տան ահաւոր
 Ապագայի դէմքը խոժոռ ու դաժան,
 Խաչը կեանքի թող ուսերիս ծանրացած
 Ձը տայ հանգիստ վաստակաբեկ իմ մարմնին,
 Թող ես լինիմ բոլորից էլ հալածւած՝
 Ոտների տակ ձըգւած էակ մի չընչին:

Բայց կայ մի տեղ... Ես ամենայն առաւօտ
 Անց եմ կենում նըւիրական այդ շէմքից.
 Ոչ մի անարգ չի վըստահիլ իւր նենգ ոտ
 Դընել այնտեղ սըրբապըղծւած աշխարհից:
 Այնտեղ պատում են իմ շուրջըս մանուկներ,
 Ժըպիտ, ծիծաղ գուրգուրում են իմ հոգին,
 Անմեղութեամբ փայլատակում են աչեր
 Ու փայփայում են ինձ երգեր քաղցրագին:

Ու չեն ճընշում այլ ինձ ցաւեր. և իսկոյն
 Հեռանում է դէմքիցս ըստւեր տըրտմութեան,
 Ներկայ, անցեալ ցոյց են տալիս ինձ փայլուն
 Ապագայի դէմքը պայծառ, աննըման.
 Խաչը կեանքի ուսիս վերայ թեթեւացած
 Թող է տալիս հանգչել տանջւած իմ մարմնին.
 Ես ըզգում եմ, որ ամենից եմ սիրւած,
 Որ գերագոյն մի էակ եմ առանձին...

XI

Մի յուսահատւիր, դըժբաղդ ուսուցիչ,
 Երբ տանջւում է սիրտդ, երբ ամենայն ինչ՝
 Կեանք, բաղդ կորած ես կարծում քեզ համար՝
 Մի յուսահատւիր, մի տըրտմիր, մի լար:

Թող կորչի այդ բաղձն, որի յետևից
 Ընկած է այսօր մարդոց բազմութիւն—
 Նորա պարգեւած ամեն մի տուրքից
 Կաթում է անմեղ արցունք ու արիւն:
 Թող այդ վայելեն ուրիշներ, որոնց
 Հըրճւանք է տեսնել տանջանքը մարդոց,
 Որոնց համար կոծ, աղաղակ ու լաց՝
 Երգեր են, պարեր ուրախ հարսանեաց:
 Դու այդ չես ուզում... Դու ուզում ես կեանք
 Ուրախ, երջանիկ, ուզում ես դու սէր,
 Որի խաղաղիկ հովանոցի տակ
 Գըրկւած, փաթաթւած աշխարհը խըմբւէր:

—
 Բայց չիշիր.— դարեր առաջ մեզանից
 Քարոզում էր այդ մի Մեծ Ուսուցիչ,
 Որ հըրաժարւած կեանքից գըլխովին
 Ամեն ինչ զոհեց իւր գաղափարին.
 Որ անտուն, անտեղ, որ հալածական
 Անցաւ գիւղից գիւղ, քաղաք քաղաքից,
 Որ չ'ունէր հանգիստ և ոչ մի վայրկեան,
 Որ ուտում էր միշտ Աստծոյ սեղանից.
 Որ հեզ և անձայն հարւածների տակ
 Հալածողներին նայում էր սիրով,
 Որ դատապարտւած, որպէս աւազակ՝
 Աւանդեց հոգին ներիչ խօսքերով:
 Եւ տարածեցաւ Նորա խօսքն աշխարհ...
 Ու լուսազարդւած ազգեր անհամար
 Վազեցին այն հողն, այն հետքը լիզել,
 Որոնց վերայ Նա սէր էր քարոզել...

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԷՊ

Մ. ԱՔԵՂԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

«Սասունցի Դաւիթ» կամ «Մհերի դուռ», Կ. Պօլիս, 1874, եւ «Դաւիթ եւ Մհեր», Շուշի, 1889, ժողովրդական պատումներն իբրեւ կէս-պատմական եւ կէս-գիւցազնական հին վէպ:

ԺԴ.

Ամեն զիւցաղնական արարք պսակում է արժանաւոր ամուսնութեամբ, որ զիւցաղները վարձատրութիւնն է: Մեր հէքիաթների մէջ հերոսները հեռու աշխարհներ են ման դալիս, աշխարհքի լաւքն ու երկաւքն չափում, դեռ վիշապի հետ կռւում, զանազան կտրճութիւն և հանճարեղութիւն ցոյց տալիս, բայց վերջ ի վերջոյ նրանք զալիս մի կէտի վերաջ հանգչում են.— դա հաւանած և արժանի ու գեղեցիկ աղջկալ հետ ամուսնութիւնն է: Դաւիթն արդէն հռչակաւոր զիւցաղն է, նրան ևս պէտք է կեանքի ընկեր, որ, հարկաւ, չէ կարող մի հասարակ աղջիկ լինել. զիւցաղնին պէտք է զիւցաղնուհի կին. Այդպիսի կանաչք երկուսը կան վէպի մէջ՝ Չմշկիկ-Սուլթան (տիրուհի) և Խանդուկ խաթուն (տիկին, բամբուլ), բացի դրանցից և Գահար խաթուն Մհերի վէպի մէջ (թողնում ենք երկրորդական դեր խաղացող կանաչքը):

Ժողովրդական վէպի զիւցաղնական կանանց տիպերը որոշում են իրանց մեծավագելուչ բնաւորութեամբ. նրանք, ինչպէս զիւցաղները, քաջամարտիկ են, քաջամարտ են զինաշարժութեան և ձիավարութեան մէջ: Շատ անգամ նրանք հանդիսանում են իբրեւ ազատ տիրուհիներ մի գաւառի կամ մի քաղաքի և ձիւ վերաջ նստած, զինաւորւած շրջում են իրանց երկրի սահմանն ու սահմանից

¹ Տե՛ս «Մուրճ»-ի 1889 թ. № 10, 11 և 1890 թ. № 1.

ղուրս, կուտում են թէ զիւցաղները և թէ ալ հրէշների դէմ, և դաշտի մէջ զարնում են իրանց վրանները, կամ չինած ունին իրանց ապարանքները (քօշկ ու սարալները), որոնց մէջ հանգստանում են պատերազմական սըխ-րապործութիւններէն, և ալդանդ, չըջապատող բուրաւէտ պարտէզների օդով արբեցած, անձուկ են քաշում իրանց արժանի զիւցաղնի սիրու կա-րօտով: Նրբեմն նրանք գեղեցիկ են ինչպէս հրեղէն աղջիկները, և իրանք ևս հրեղէն, ալսինքն գերբնական էակ են, քնքուշ և հրապուրիչ, բայց իրանց կուտական հպարտութեան մէջ իրանց համար ալք են ճանաչում միաջն նրան, որ իրանց չաղթում է մենամարտութեան մէջ և իրանցից ուժով գերազանց է լինում, իսկ իրանցից թուլերին արհամարհելով ար-համարում են և շատ անգամ նոյն իսկ անխնայ կոտորում են ալդպիսի-ներին: Մեծ մասամբ նրանք հաւատարիմ են ամուսնական սիրուն և պատ-րաստ են իրանց ալքերի համար զոհել ամենայն բան և նոյն իսկ իրանց կեանքն ևս զոհում են նրանց: Իրանց ամուսնական հաւատարմութեան մէջ և՛ սաստիկ խանդոտ են և՛ վրէժխնդիր իրանց անհաւատարիմ ամու-սիններէն, մահու չափ կուող են իրանց անձնական պատիւը պաշտպա-նելու համար, և շատ անգամ ևս չաջողում է նրանց վրէժ առնել իրանց խաբողներէն: Նրբեմն նրանք զիւցաղների ֆիզիքական անչափ ուժի հետ օժտւած են և խօսքի կախարդական ուժով, նախատեսութեան և իմաս-տութեան շնորհքով, որ վէպերի մէջ մեծ մասամբ կանանց է միայն վե-րադասուում: Սակալն ալդպիսի զիւցաղնական լատկութիւններով փալում են միայն դեռ ևս ալք չը ճանաչող կուտերը. մարդու դնալուց վետոյ չա-ճախ նրանք կորցնում են իրանց գերբնական ուժերը և դառնում են հա-սարակ մահկանացուներ:—Կանացի բնաւորութեան սոսպիսի աղնիւ և ազատ տիպերը ստեղծւած պիտի լինին ալն ժամանակ, երբ որ մահմեդական ցեղերի աղդեցութիւնը դեռ ևս չէ եղել հայոց բնտանեկան կեանքի և մեր կանանց վիճակի վերալ, երբ որ կանանց բանտարկեալի պէս չէին փա-կում տան մէջ՝ նրանց պատիւն ազատ պահելու համար:

Զմէկիկ-Սուլթանը, որ մի ալդպիսի զիւցաղնական կին է և «չատ գեօ-ղալ փահլեան», ալքում է Գաւթի հետ ամուսնանալու փափազով: Զէ-նով-Յովանն, իբրեւ տան նահապետ, արդէն նրան ուղել էր Գաւթի համար. բայց Գաւթի սիրտը Զմէկիկ-Սուլթանից աւելի գեղեցիկին և կտրճին էր ուղում, ալնպիտուն, որ իրանց շատ սոսոր չը լինէր քաջութեամբ: Ալդ կինը խանդութիւն խաթունն է, որի գուտանական գովքից միայն Գաւթի յի-րահարում է նորա վերալ, որովհետեւ նա գարնան ձեան պէս սպիտակ է, բամբակի պէս կակուղ ու քնքուշ է, նորա ունքերը զաւամով քաշած են, աչքերը չլնու կթխաներ են, իսկ ճակատի լալնութիւնը «եօթ ակիւմ է, տեղ մէկ չաւել է»: Զարմանալի չէ, որ մեր ժողովուրդը կնոջ գեղեցկու-թեան համար ճակատի լալնութեանն ալդպիսի մեծ նշանակութիւն է տա-լիս, բայց ճակատի ալց լալնութիւնը միանգամայն և վկայում է խանդով

խաթունի չափազանց չաղթանդամութեան և զօրեղութեան մասին: Եւ ճշմարիտ, Խանդութ խաթունը հասարակ կին չէ. Զէնով-Յովանն անդամ գիտէ, որ քառասուն փահլեան եօթ տարի նորա գուանը նստած են, բայց Խանդութ խաթունը նրանցից ոչ մէկին հաւանութիւն չէ տալիս և իրան արժանի չէ համարում: Կուր մէջ նա միայն Դաւթից է լիտ մնում և նրանից չաղթելուց չետոյ միայն համաձայնում է նրան կին լինել: Այսպիսի մի զլուցազնուհի կին, որ զուշակութիւն անելու իմաստութիւն ևս ունէր, կը ցանկանար, հարկաւ, իրան արժանաւոր մէկին ամուսին ունենալ. և Խանդութ խաթունը, դեռ Դաւթին չը տեսած, նորա քաջազորութիւնները համբաւը միայն լսելով, սիրում է Դաւթին, ինչպէս Շահնամէի մէջ Թեհմինան Ռուստամին, և մինչև անգամ ինքն երկու գուսան է ուղարկում, որ իւր գովքն անելով հրապուրեն Դաւթին, որ գալ իրան առնի: Եւ Դաւթի՞ր գնում է գուսաններէրից դրդւած:

Գուսանների մասին խօսք բացւելով, պէտք է նկատել, որ ինչքան ժողովրդական վէպը կենդանի և նախնական է, այնքան աւելի նկատելի է նորա մէջ գործող անձերի կոպը վէպի երաժշտական և՛ երգեցողական կատարման հետ: Յունաց քերթւածների (ποῦμα) մէջ շատ անգամ բնմ են դուրս գալիս երգիչ ռապսոդներ, որոնք սփոփում են ժողովրդին տրուական պատերազմի մասին երգելով. շատ անգամ հերոսներն իրանք և՛ երգիչ և՛ երաժիշտ են: Հայոց աղգային վէպը, թէպէտև շատ երկար դարեր է ապրել ժողովրդի բերանում այն ժամանակից, երբ որ զեռ ևս նոր էր ստեղծագործւել,—դեռ ևս աչղ երգեցողական և երաժշտական արւեստի նկատմամբ չէ կորցրել բոլորովին իւր նախնականութիւնը. վէպի գործողութեան մեծ մասը թէպէտև պատմում է, բայց փոքր մասն ևս մինչև ալժմ երգւում է. միւս կողմից աղգային վէպի մէջ, ինչպէս իլլականի և Ողիսականի մէջ, դուրս են գալիս և երգիչ-երաժիշտ զործող անձեր, ինչպէս Մսրալ կանայք, որոնք երգելով ճանապարհ են գնում Խօլբաշուն դէպի Սասուն, և երգելով ընդունում են նրան. ինչպէս վերոյիշեալ գուսանները, որոնք իրանց երգով և երաժշտութեամբ շատ էլ երկրորդական դեր չեն կատարում Դաւթի և Խանդութ տիկնոջ սիրոյ մէջ: Վէպի հերոսներից երգիչ (ոչ երաժիշտ) են դուրս գալիս և Զէնով-Յովանը, Խանդութ տիկինը, Մհերը, որոնք իրանց գործերի մի մասը, առաւելապէս սրտի զգացմունքները երգով են արտայայտում: Ամենամեծ երգիչ է վէպի մէջ և Դաւթի՞ր, որին պատկանում է վէպի երգերի մեծ մասը: Յատուկ երգեցողութեան և երաժշտութեան շնորհք պէտք է ունեցած լինի և Դաւթի եղբայրը (ըստ հ. Սրուանձտեանի վարկանտի) Խոր-Գուսանը, որի անունն իսկ ցոյց է տալիս, որ նշանաւոր գուսան պէտք է եղած լինի. բայց Խոր-Գուսանի մասին երկու վարկանտի մէջ մի առանձին բան չը կա պատմած: Երգիչ է դուրս գալիս և մինչև անգամ լուռ ու մունջ և խստաբարբոյ Համտօլը, Խանդութ տիկնոջ զոհապանը: Համտօլը քառասուն տարի

դռնապանութիւն է արեւ և, իւր տիրուհու արժանաւոր ծառան լինելով, արհամարհել է ամեն մի փահլեանի և նրանց հետ ոչ միայն խօսք չէ փոխանակել, այլ և նրանց բարեւ չէ առել. բայց նա, Դաւթին տեսնելով, վախենում է նրանից, և ոչ միայն բարեւ է առնում, այլ և լեզուն բացւում է և երգում է. թէպէտ Դաւթին ևս, որ զազաճներից ու ղեկերից չէր վախեցել, Համտօլից վախենում է և իւր կեանքի մէջ առաջին անգամ բարեւ նրան է տալիս:

Թէպէտև Խանդուկ խաթունը տոչորւում էր Դաւթի սիրով, բայց իւր զգաստութեամբ թոյլ չէ տալիս Դաւթին համբուր առնել իրանից. նա բռնցքի մի հարածով արիւնջուր է դուրս հանում Դաւթի բերնից, և իւր կանացի փառասիրութեամբ ցանկանում է, որ քաջագործութեամբ անուանի Դաւթը չատկապէս իրան համար իւր քաջութիւնը ցոյց տալ և իրան բերէ մի քանի լալանի փահլեանների գլուխը, որոնք իւր՝ Խանդուկ խաթունի ձեռքն ուզում էին և, ինչպէս երևում է, ձանձրացրել էին նրան, ոչ ալնքան իրանց քաջութեան և մարմնական զօրութեան պակասութեամբ, որովհետև Դաւթին անգամ կասկածում է, որ նրանք իւր վերաջ «գօռ» լինին,—որքան իրանց արտաքինով և ոչ մարդկային բնավորութեամբ, որովհետև նրանք շատ աւելի հին ժամանակի սերնդի են վերաբերում, քան թէ Խանդուկ տիկնոջ ժամանակն է: Այդ փահլեաններից «Շրբըզան-Խորասականի վերին ունք էնքան էր կախուր, որ էկիր էր հասե վըր սրտին, ու չանդալով կապեր էր ու զարկե ետեանց վըր պառեկին: Ին մէկէլ Լօռայ Հըմզայ փահլիվանի ներքին մուռթ զգետին կ'աւէր ու կերթէր»: Դաւթը մի օր ամբողջ, առաւօտից մինչև երեկոյ, լախտով ու նետուաղեղով կուռում է այդ փահլեանների հետ և հազիւ կարողանում է երկուսին էլ չաղթել, նա «զերկուսի գլուխն լէ կտրեց, ու զերկուսի բըշամ (մաղեր) լէ կապեց չիրար ու խուրջինի աւա (նման) թալեց (ձգեց) վըր թարքին. ու ընդունց լեզուն կախուած՝ զգետին գութնի ակօսի աւա կը վարէր»: Սոյն եղանակով վարւում է և ուսաց վէպի մէջ Իլիա Մուրումեց հսկան Սուլուէ: Ռազբոյնիկի հետ, որի լեզուն նոյնպէս ձիու գաւակից կախ ընկած վարում է գետինը:

Շրբըզան-Խորասական և Լօռայ Հըմզայ փահլեանները ներկայանում են իբրև առասպելական հրէշ-տիտաններ, թերևս աւելի աւագ քան թէ Մարամիլիքն և ղեկըր, որոնք իրանց խօլականութեամբ հանդերձ ալդպիսի անձոռնի ցուցանք չեն ներկայանում վէպի մէջ, որովհետև ժողովրդական վէպի մէջ հսկան, որքան աւելի հին և սկզբնական ժամանակի էակ է, հետագայ ժամանակում այնքան աւելի գերբնական, կամ լաւ ասած, անբնական հրէշաւոր պատկերով և աւելի զօրաւոր է դուրս գալիս. Դաւթը, որ ոչ մի բանից վախեցել չէ և վստահ է իւր ուժի վերաջ, թէպէտ չէ վախենում զրանցից, բայց մի բոպէ կասկածում է նրանց չաղթելուց: Սակայն ինչպէս հնութեան բոլոր առասպելական

(միթական) զարհուրելի հրէշներն ու տիտանները տեղի են տալիս մարդկալին համակրական դիւցազներին, աղաչէս և աղ փահլեանները երկիւղ են տանում և չաղթւում են Դաւթից, որովհետեւ սա «Սրգոյի (Ս. Սարգսի) ճորտերուցն է», ծառաներիցն է։ Իսկ Ս. Սարգիսը, ինչպէս մի անգամ նկատուցինք, անուշով քրիստոնէական սուրբ է, որ փոխանակած է մի հին, հեթանոսական աստուծու, բայց ժամանակով աւելի հետապալ աստուծու, քան թէ տարերաւորան տիտաններն են, որոնք պարտութիւն են կրում իրանց ժառանգներից, ինչպէս չունաց տիտաններն Արամազդից։—Խանդութ տրկնոջ դռնապան Համուօն ևս իւր երկար պռուկով մօտենում է ալս փահլեանների կարգին, ուստի և Դաւիթը նրանից ևս վախենում է։

ԺԵ.

Մեր վարիանտով Խանդութ խաթունը հարկ չէ համարում փահլեանների գլուխն ուղելու, քանի որ նա գիտէր թէ ինչպէս Դաւիթը փահլեանների իւր դէմ լարած դաւաճանութիւնն ի դերս էր հանել և նրանց թըրերը բոլորը ծնկին խփելով կոտորաւէ էր.—Դաւիթն ինքն է ցանկանում, որ առիթ լինի իւր նշանածի առաջ և իւր նշանածի համար մի քաջութեան ծառայութիւն ցոյց աւելու, մանաւանդ որ նշանածը, բռնցքով զարնելով, ամօթով էր թողել իրան։ Դաւիթը խնդիրքով գիմում է Աստուծուն, և աստուածալին զօրութիւնը, որ Դաւթի շատ ազաւանքներին լսել էր, նորա ալս խնդիրքն էլ կատարում է։ Թշնամիները պաշարում են Խանդութ խաթունի քաղաքը, ով պիտի կռւի թշնամիների դէմ.—Դաւիթն է միայն կռւում և ջարդում թշնամիներին։ Այստեղ հանդէս է գալիս մի նոր դիւցազնական պալծառ անձնաւորութիւն, մի և նոյն Աբամելիքի դիւանական շառաւիղը, Յուան-Ալէքսանդր որդի Պարոն-Աստղիկը, որին թշնամիները խաբելով Դաւթի դէմ կռւի են հանում։ Պարոն-Աստղիկ պարոն մակդիրը վիւրում է, որ խաչակիրների ժամանակի ազդեցութեան տակ է աւելացած, իսկ Աստղիկ անունը հեթանոսական հնութիւն է ցոյց տալիս։ Պարոն-Աստղիկն իւր թեւաւոր հրեղէնի վերայ նստած՝ ֆրֆուում է Դաւթի գլխին և կրակ է թափում նորա վերայ, առանց ճանաչելու նրան։ Նրկութեւր՝ Հաւլուէին և Ապծակին, իրար են հանդիպել մի և նոյն ցեղից երկու հոկաների ձեռքին, և կաթակներ ևն թափում. «Թրէ շառաւիղքը» օրը ցերեկով անգամ խփում է Խանդութ խաթունի դուռ, պատուհան, ու երգիկ փակած սենեակին, և Խանդութ խաթունը, հակառակ իւր խոստման, կանացի հետաքրքրութեամբ չէ գիմանում, պատուհանը բանում է և ահ ու սարսափով հանդիսատես է լինում դիւցազնական կռւին, որի մէջ Դաւիթը, չը ցանկանալով վնասել Պարոն-Աստղիկին, պատուաւոր դիրք չ'ունէր։ Բաց, աւաղ, դիւցազնին էլ կնոջ հաճողանալու փափաղը չաղթում է, և երիտասարդ ու անխորձ հսկալ Պարոն-Աստղիկը, որ, ներքին դիւցազնա-

կան ուժից զրդւած, արկածները ետեւից էր ընկել, դետին է ստապալուում պատերազմների մէջ վարժ ու փորձ գերբնական ուժի տէր Դաւթից: Կոչը սէրը վառում է և՛ անմիտ դեմին, և՛ դադան-հրէշին, և՛ աղնիւ գիւցաղն Դաւթին, որ՝ իւր սիրունու աչքին նւաստ չ'երեւալու համար՝ սպանում է աղգականին. և ալս սպանութիւնը Դաւթի բնաւորութեան մէջ միակ խաւար գիծն է, որ զժար թէ քաւելի լինի սպանելուց վետոյ սպանողի, սրտի ցաւից, ուշաթափ լինելով:

Մի չանցանքը ետեւից քաշ է սալիս միւս չանցանքը. սէրը մի անգամ կուրացրեց Դաւթին, բաւց սիրոյ գիրգ բազուկներում նա մոռանում է և իւր օրհասական երգումը, որ տուց «Թաշ-պատարաղինի» վերաջ մախանքի վրէժիցրութեամբ լցւած Չմշկիկ-Սուլթանին: Ո՛ր գիւցաղնի մահւան պատճառը սէրը, կինը չէ կոչել, որ Դաւթինն ևս կինը չը լինէր: Բաւց մինչդեռ ուրիշ աղգերի գիւցաղները, ինչպէս և մեր հէքիաթների մէջ շատ հերոսներ, ընկնում են խաբերաջ ու անհաւատարիմ կնոջ նենգութեամբ, մեր Դաւթին աւելի բազդաւոր է իւր մահով: Դաւթի կինը հաւատարիմ էր. նա մինչև անգամ Դաւթի մահից վետոյ կսկծու թոյն է խմում և մեռնում, կամ, ինչպէս հ. Սրուանձտեանի վարիանտում է, բերդի գլխից իրան ներքև է ձգում և մեռցնում. Դաւթին ընկնում է խանդոտ Չմշկիկ-Սուլթանի ձեռքով, որ ասում է իւր կոչ-գիւցաղնական վիրաւորւած բոլոր հպարտութեամբ.

«Դաւթի, ինչո՞ւ ևս խօրօտ չէր,
Ձի ուղեցին քե, տիւ ձի չը խաւնար,
Վար ձի գնացիր, Խանդութ խաթուն բերիր:
Դէ ար՝ ևս տիւ կռիւ անենք.
Նա ևս քե տը սպանեմ,
Նս լէ, Խանդութ խաթուն լէ մնանք որբաւարի,
Նա տիւ ձի սպանես,
Նուր էրթաս, Խանդութ խաթնի ծոց պառկես»:

Իսկապէս ասած, Դաւթին ընկճում է գիւցաղին պերագոյն զօրութիւնը, և ոչ Չմշկիկ-Սուլթանը. որովհետև նա սիրոյ հեշտութիւնից արբեցած, մոռանում է իւր անդրդելի երգումը Թաշ-պատարաղինի վերաջ, որ իրան միշտ պահապան և օգնական էր կոչել, երբ որ ինքը ճշգրութեամբ կատարում էր նորա արդարութիւնը. ժողովուրդը չէր ներիւ, որ, առանց աստուածային զօրութեան մատին, Դաւթի պէս մի կատարեալ գիւցաղն չաղթահարէր որ և է ուժից և կամ սպանէր Չմշկիկ-Սուլթանից: Ռուսաց հսկաներն ևս աշխարհից վերանում են ոչ աստեոր, ալ մի երկնային, գերբնական ուժի ձեռքով, որին պարծենկոտութեամբ կռւի ևն կանչում: Որպէս զի Դաւթի սպանւէր, զորա համար հարկաւոր էր, որ

Նա ընկնէր Նախ Աստուծու աչքից. աչք անել է տալիս Նրան մի ազնիւ և սիրող կին, իսկ մի ուրիշ, սիրով կատաղած կին անազնիւ և ստոր գաղտագողութեամբ սպանում է Նրան: Սպանութեան աչք դաղտագողութիւնն անգամ, երբ որ ժողովուրդն ասում է՝ «Դաւիթ սպանուաւ առանց կռիւ», ժողովրդի համար մի տեսակ ցաւ, բայց և մխիթարանք է, որ իւր սիրելի զիւցազնին դարձեալ չեն կարողացել սպանել ճակատ առ ճակատ կռուելիս, այլ ետևից գողի նման են հարած իջեցրել, և այն կրակացրած խոփի նետով, և այն ժամանակ, երբ որ զիւցազնը բոլորովին մերկ էր, չ'ունէր իւր զիւցազնութեան ոչ մի ղէնք ու դարձը՝ Խաչ-պատարաղին, գլխու-գօտին, կապէն-խաբուկին, քամարն ի մէջքին. նա նստած չէր Փռուկիկ-Ջալալինի վերալ, և նորա ձեռքին չը կար Կալծակի Թուրը, և ոչ իսկ լախտը, նետ ու աղեղը կամ վահանը: Յաւալի մահ, որով գրեթէ բոլոր զիւցազնները վերջացնում են իրանց սխրագործական կեանքը:

Հ. Սրուանձտեանի վարիանտում Դաւիթի մահն այսպէս անշուք չէ նկարագրւած. երբ որ Դաւիթը մերկ ժամանակ Աբամելիքի ցեղից Նըշըմ խանումի աղջկայ նետով մահացու հարած ստացաւ մէջքին, «Դաւիթ էլաւ կայնաւ, ու բռնաց. որ բռնաց՝ ձէն (Խլաթալ) գնաց ի Սասուն», նման Փրանկների զիւցազն Ռոլանդի ձախին, որ Պերինեան լեռներից անցնում է մինչև Մեծն Կարողոսի բանակը. «Ձէնով-Յովան, Խոր-Գուսան, Քեռի-Թորոս, Ճնճղափոքրիկ ու Յռան-Վէգին, (Սասնու գիւանական ճոճերը) ժողովին զիրար: Ձէնով-Յովան լէ Սասնու բռնաց:—Ու էկան Դաւիթի հաւարին: Դաւիթ լէ ըդ ջրի մէջ զուր աղբօր ձէն լսեց»: Նրանք ման եկան, զտան Դաւիթին հարւածող «չինի աչքերով» աղջկան, հանեցին թաղնւած տեղից. «Բռնեց Դաւիթ՝ զոտք զրկեց վըր մէկ ոտովուն, ու քաշեց ճըւտեց, թալեց սարու տըկու դնդ»: Դաւիթն, իւր վրէժը իւր ձեռքով լուծելուց չետոյ, չորս օրից մեռաւ: Սակայն զրանով միայն չէ վերջանում Դաւիթի մահաւան վրէժխնդրութիւնը. Մհերը, իւր հօր մահը հօրեղբայրներից իմանալով, շատ լաց ու արտասուք թափեց, «հեծաւ զպապու (հօր) քուռակ, ու դնաց ի Խլաթ¹⁾, քար ու քանդ էրեց: Հըմլայ կ'աւրէ... ու կ'եղնէ Նըմրութալ զլուխ, կ'իշկէ որ ծուխ կ'եղնէր. հազմ լէ կը դառնէր: Տեսաւ որ պառուռկ մէր մանցի, ղէն լէ բռնեց. զամէն մէկ ոտ կապեց մէկ ծառ, ու զծառեր թողեց. զէդ լէ հմալ սպանեց, Խլաթալ ծուխ ու մուխ կտրեց»:

1) Եթէ Ձմշկիկ-Սուլթանը Ձմշկածագի տէրը չէ, ինչպէս ենթադրել ենք, կարելի է կարծել, որ նա Խլաթայ տէրը պիտի լինի. այն ժամանակ երկու վարեանտի պատմութիւնները կը նոյնանան և կը լրացնեն իրար, որովհետեւ Ձմշկիկ-Սուլթանն և «չինի աչքերով» աղջիկը մի և նոյն անձը կը լինին, և Խլաթացիներն, իրանց տիրուհու առաջնորդութեամբ, Դաւիթի ղէմ դուրս եկած կը լինին, և ոչ ապագատարբար, ինչպէս հ. Սրուանձտեանի վարիանտում է:

ԺԶ.

Մենք վերջացրինք Դաւթի դիւցազնական վէպն իւր գլխաւոր հերոսներով՝ Դաւիթ, Մարամելիք, Խանդուկ խաթուն, Պարոն-Ասողիկ, փահլեանները և Չմէլիկ-Սուլթան. բայց ալդ հերոսներից զատ կալ և մի անձնաւորութիւն, որին մոռացել ենք, և որը փոքր դեր չէ խաղում Դաւթի վէպի մէջ, Դաւթի մանկութիւնից մինչև մահը. նա Դաւթի հաշտագիրն է, և ամեն մի գործողութեան մէջ Դաւթի հայրն է։ Ձէնով-Յովանի ուրիշ չատկութիւնների մասին խօսելը թողնելով, որովհետև մեր նպատակը չէ աղագային վէպի գեղարւեստական քննութիւն գրել, մենք ուզում ենք մատնացոյց անել միայն նորա դիւցազնութեան վերայ։ Ձէնով-Յովանը օժտւած չէ առանձին հերոսական ուժով, թէպէտև նա հասարակ մահկանացու էլ չէ, որովհետև ձեռքը դնում է Կարմիր և Սպիտակ ձիերու մէջքին, ձիերն իրանց փորը խփում են գետնին, նա կարողանում է հրեղէն ձիու վերայ նստել,—բայց նա ունի դիւցազնական ձայն. «Հմալ ձէնով էր, որ եօթն գոմշու կաշի կը թալէր արև չորցնէր, ու կը վաթտէր գլինք, ու բօռէր, որ չ'եղնէր պատուէր»։ «Ձէնով-Յովան կանչեց, ձէն ընկաւ սար ու ձոր»։ Նորա ձայնը Սասնուց մինչև Խլաթ է հասնում, նորա ձայնը մըտնում է և գետնի տակ Մհերի «մաղաղէն»։ Դաւթի ձայնն ևս Խլաթից Սասուն հասաւ, բայց ալդ Դաւթի սեպհական չատկութիւնից չէր, ալ նորա օրհասական գրութիւնից, որ իւր հսկաչական ձայնին առանձին ուժ էր տալիս։

Մեր հէքիաթների մէջ շատ սովորական երևութ է մի անձի մէջ ամիոփել որ և է չատկութեան ծալրալիզ կատարելութիւն միւս դիւցազնական չատկութիւնների բացակայութեան հետ։ Աղագլխի չատկութեան տէր անձերն են՝ լաւ լսողներ, որոնք ականջները դնում են գետնին և ամեն ինչ որ աշխարհիս վերայ կատարւում է, լսում են. սրինդ ածող հովիւներ, որոնց նազից լեռները, քարերն ու ծառերը և ամեն ինչ պար են բռնում. արագ վազողներ, որոնք մի ջաղացաքար մի ոտքին, մի ջաղացաքար միւս ոտքին կապած անգամ աջնպէս վազում են, որ ետևներից հասնել չի լինիլ. բայի դրանցից կան և ծով կուլ տուողներ, որոնք ծովի ջուրը կուլ տալուց չետոյ բաց են թողնում և ջրհեղեղ անում. շատա կերներ, որ ամեն ինչ ուտում են և գարձեալ ասում են թէ քաղցած մնումնք, և ուրիշ լաւ ու վատ ծալրալիզ չատկութիւնների տէր անձեր, որոնք իրանք մի նշանաւոր գործ չեն կատարում մենակ կամ իրանց անձի համար, ալ գրեթէ բոլորը խմբւում են գլխաւոր հերոսի շուրջը, որ ունենում է անձնական քաջութիւն և խմաստութիւն։ Աղագլխի մի բարձր բուռալու չատկութիւն ունի և Ձէնով-Յովանը, որ միանգամայն և խոհեմ նահապետ է իւր տան մէջ, ինչպէս և Շահնամէի մէջ Ջենդը դուրս է գալիս իբրև ծալրալիզ սրատոնութեան ներկայացուցիչ, որի աչ-

քերը մութ խաւարի մէջ անգամ պարզ տեսնում են հեռաւոր առարկաները, և որ, միանգամ միայն մէկին տեսնելով, այլ ևս չէ մոռանում նորա կերպարանքը:—

ԺԷ.

Մհերը Դաւթից զիւցաղնութեան մէջ ոչ մի բանով պակաս չէ, մինչև անգամ աւելի է իւր բնական ուժով: Մհերը՝ դա մի մարմնացում է մարդկային չափազանց ուժ ու զօրութեան, սարսափելի մարմնացում թէ ուժի որակով և թէ քանակով: Նա դեռ չէր ծնւած, որ Դաւթին առում է խանդութ տրինջ. «Թէ որ ըզ տղէն ինձնից է, վրէն նշան մի, զօրութիւն մի տ'եղնի»: և ինչպէս սպասելի չը լինէր, որ Մհերը մի արտակարգ նշան կամ զօրութիւն չ'ունենար, քանի որ նա Դաւթի և խանդութ հսկաների սերունդն էր, քանի որ նա Դաւթի շամբու ժամանակի ծնունդն էր: Մհերը ծնւում է, և ծնւելուց անմիջապէս լեռնոյ լաւտնի է լինում նորա հակադրութեան երկու կողմն ևս, անսահման ուժն ու ալդ ուժի զէպի չարն ունեցած ուղղութիւնը: Խանձարուքի սովորական բինդի (կապ) տեղ նրան փաթաթած են գութանի շղթայով. բայց Մհերը «կերբոր լաց ու ձմկտած մէջ ճղօրին, ըզուր վրաու փաթուկ զընջիլ կտոր կտոր եղաւ»: Նա ծնւել է, բայց մի ձեռքը խփած է, և ոչ մի մարդ, մինչև անգամ մալըր, չի կարողանում բաց անել. Դաւթին է միայն գալիս և ձեռքը մաժում, բանում է, և ահա ինչ է տեսնում. «Տեսաւ որ զուլանթ մի արուն ուր ձեռվու մէջն էր», և բացականչում է հալրը. «Հայ, հայ... զաշխարհք արեւ է կաթ մի արուն, դրեւ է ուր ձեռվու մէջ: Թ'որ ըզի մնաց, ըզուր մօտէն զարմանալի բան տ'եղնի»: Մհերի ամբողջ կեանքի ճիշդ բնաւորական նկարագիրը իւր հօր հէնց ալս մի քանի խօսքով արտայայտւում է: Մհերի չար և աւերիչ բնութեան արտայայտութիւնն է նորա ձեռքի մէջ ծնած մի կաթ արիւնը, ինչպէս և մի և նոյն աւանդութիւնը, որ Լանկթամուրի համար ևս ասւում է, մեկնում է և Լանկթամուրի ամբողջ կեանքը: Լանկթամուր և Մհեր, մէկը պատմական անձնաւորութիւն, միւսն առասպելական զիւցաղն. բայց որքան նմանութիւն նրանց երկուսի ձեռքի մէջ ծնւած մի կաթիլ արեան մէջ և նրանց աւերիչ կեանքի մէջ:

Ռուստամի որդի Զոհրաբի համար գրում է Ֆիրդուսին. «Զարմանալի մանուկ էր Զոհրաբը. նա ծնւեցաւ ժպիտը բերնին. ոչ մի բանից երբէք լաց չէր լինում. աճում էր աչնպէս հրաշալի կերպով, որ մի ամսական ժամանակ արդէն տարեկան էր երևում. երեք տարեկան հասակում նա արդէն կտրճաբար արշաւում էր ձիով դաշտի վերայ. վեց տարեկան՝ նա հզօր էր ինչպէս առիւծ. իսկ երբ որ տասներկու տարեկան դարձաւ, ոչ ոք այլ ևս չէր կարողանում նորա հետ մրցել. նա վիթխարի հասակով էր, արի և գեղեցիկ»: Նա իւր հետ կուտղին ոլորում էր

աղեղի պէս. առիւծին սանձում էր աղէտի նման. կաղնի ծառն ու
ն ոճիւն, երբ որ նա ձօճում էր, նորա ձեռքին կռանում էին
ինչպէս հասարակ ճիւղեր. նա, իրան համար ձի ընտրելիս, որ
ձիու վերայ որ ձեռքը դնում էր, միայն ձեռքի երկաթի ճնշումից ձին
խկոն գետնին էր կաշում (ինչպէս մեր վէպի մէջ Ձէնուլ-Յովանի ձեռքից):
Այսպիսի էր մանուկ Զոհրաբը, որ ալեքան շուտ է մեծանում և իրանի
վերայ կռիւ դնում, որ Ռուստամն անգամ, թէպէտև զիտէր, որ արծուի
ձագն արծիւ պիտի լինի, կասկածում է, որ իւր որդին անգամ ալդալիսի
փոքր հասակում ալդպէս զօրեղ չէր կարող լինել:—Տեսնենք ինչ է ասում
մեր աղգալին վէպը Դաւթի որդի Մհերի մանկութեան մասին.

«Ինչ ուրչի աղէք տարով կը մեծանին՝ Մհեր օրով,
Ինչ ամսով՝ Մհեր սհաթով:
Տարին որ լրացաւ,
Մհեր էլաւ, գնաց մէջ քաղբին ման կը դար.
Զրարդի ծառեր կը կոտէր,
Քաղքի աղէք կը խեծուցէր,
Կը շարէր փար բարդու ծառին,
Դառու ծէր կը թորկէր (բաց կը թողնէր):
Ինչ ծառ ծէր կը բարձրացնէր,
Քաղքի տղէք, ամեն մէկ ձիփ,
Մէկ մահալ (թաղ) կը թէր (կը ձգէր)»:

Մհերն աւելի արագ է աճում, քան թէ Զոհրաբը. և նա մի տարեկան
արդէն արտադրւում է իւր բնաւորութիւնն և ուժը: Ինչ է Մհերի՝ քաղաքի
երեսխաների գլխին խաղացածը, եթէ ոչ մի երեսխալկան, բայց հոկալական
չարութիւն, որ մի առանձին զիտաւորեալ չարամիտ նպատակ չ'ունի: Բայց
ինչ է և նորա կամրջի խաղը, որ ութ տարեկան հասակում խաղում է անճար
մնացած սասունցիներին գլխին.— դարձեալ մի անմիտ, բայց չար գործ, որ
նա կատարում է ոչ թէ չտակապէս քաղաքացիներին տանջելու նպատակով,
ալ միայն նորա համար, որ ներքին ուժը ստիպում էր նրան սղդ անել.
Նա մի ձեով պիտի դուրս թափէր իւր ներսում հաւաքւած զօրութիւնը,
որ նորա մէջ եռում էր, նրան տանջում էր, հանգիստ չէր տալիս, մինչև
որ դուրս չէր գեղում. և Մհերն իւր ուժը թափում է իւր քաղաքացիների
գլխին, որովհետև թշնամիներ չը կան, որ նրանց հետ կռւի: Դաւիթն
ևս մանկութեան ժամանակ զօրեղ էր, բայց նա Մհերի պէս չար գործեր
չէր կատարում, որովհետև մեծ տարբերութիւն կալ երկուսի զօրութեան
մէջ. մէկ էլ որ Դաւիթը պարապ չէր մնում, իսկ Մհերը պարապ էր, ա-
ռանձին գործ չ'ունէր. իսկ սղդ պարապութեան մէջ ներքին ուժն ուտում
էր Մհերին:

Մհերն ալդ ուժի բռնկոցից մինչև անգամ իւր հօր հետ կաշոււ է, երբ որ սա նրան մի ապտակ է տալիս. և հալըր փորձով տեսնում է, որ իւր որդին, դեռ ևս փոքր, մինչդեռ ինքը թուխ մօրուս երխասարդ էր, մարմնական զօրութեամբ հաւասարւում է իրան: Ինչպէս երկու սար գնան, գան, գիպչեն իրար, ալնպէս հալը ու որդի իրար են առել. փոշին ամպի պէս բարձրացել, նրանց բռնել է. նրանք արիւնի մէջ կարմրացել են, բայց դեռ չեն բաժանուում. հասարակ հողածինները վախենում են մօտենալ նրանց, որ ոտքերի տակ չ'ընկնեն: Ի՞նչ անէ Խանդուլ տիկինը. Մհերը նորա մաշ-րական ձաշին չէ լսում. Գաւիթն էլ իւր ահա է զարնում Մհերին: Վեր-ջապէս բարերար Աստուածը լսում է մօր աղաչանքին, և նորա հրէշտակն իջնում, բաժանում է լեռնանման հսկաներին, ինչպէս երկու կուռղ աք-լորի: Հալըր սարսափում է ալդ անասելի ուժի վերայ և մտածում՝ եթէ Մհերն ալսպէս է, հապա նորա որդին ինչ կը լինի, նա աշխարհս ան-շուշտ կ'աւերէ իւր ուժով. և ահա նա անիծում է իւր որդուն, որ նորա մօտից ժառանգ դուրս չ'ընկնի, բայց միանգամայն և մահ չը լինի նրան: Անէծքի ալս երկրորդ մնան ինչու համար է.—միայն նորա համար, որ Գա-ւիթը գիտէր, որ իւր որդու անչափ ուժը միայն ուրիշներին չէր տանջում, ալ աւելի ևս իրան՝ որդուն պիտի տանջէր. և թող չաւիտեան տանջւինա, որ իւր հօր հետ կուռ արեց և նրան ամաչեցրեց ուրիշների առաջ: Բայց ար-դեօք Մհերն արժանի էր հօր սոսկալի անէծքին.—նա նոյնքան մեղաւոր էր հօր առաջ, որքան մեղաւոր էր, որ նա ինքն անասելի ուժի տէր էր ծնել. նոյնքան մեղաւոր էր իւր հօր հետ կուռելու համար, որքան հալըն ևս մեղաւոր էր, որ իւր կատաղի բարկութեան մէջ, որդուն ալնպէս չա-ւիտեանական տանջանքի անէծք է կարդում. որ բարի հալըր կ'անէ ալդ, ինչքան էլ որդին չար լինէր: Գաւիթն անում է, բայց ոչ թէ Գաւիթն է անում, ալ Գաւիթի բարկութիւնն է անում, ինչպէս և ոչ թէ Մհերն էր անհնազանդութեամբ կուռում, ալ Մհերի ուժը, որ լցւել էր և պէտք է իւր ամանից դուրս թափւէր:

Թէ Մհերը ճանաչում էր միանգամայն և հօր հալրական իշխանու-թիւնը, և հալըն էլ սիրում էր Մհերին և ալդ կուռ և անէծքի եղերերդը միայն զարդթի տակ էր կատարւել, և ոչ չար գիտաւորութեամբ,—ալդ և-րեւում է ալն հոգեկան զրութիւնից, որի մէջ ընկնում է Մհերն անմիջա-պէս հօր մահից փոքր: Շատ անբնական է թւում, որ Մհերին, որին Գա-ւիթը չաղթել չէր կարողանում, և որ իւր հօրը չէր ականջ անում, Ձէ-նով-Յովանը ծեծէր և ասէր. «Մհեր, կոնդ ես, խեղ քեզ ինչ կուռ արիւ, իլի, գնա մեր քաղքէն, մը դադրի մեր քաղաք», և իւր ուժից դուրս բան չը ճանաչող Մհերը լսէր Ձէնով-Յովանին և Սասմալ քաղաքից դուրս ել-նել ուղէր: Ալս կտորն աղճատւած համարել (ինչպէս առհասարակ աղ-ճատւած է Մհերի վէպի վերջին մասը) չենք կարող, որովհետեւ հետը կից է սորա շարունակութիւնը, որ ոտանաւորով է և որ մեծ վիպական հնու-

թիւն ունի իւր մէջ: Մհերը չէ հակառակում Ձէնով-Յովանին, որովհետեւ նա մի տեսակ խղճահար հոգեկան զրութեան մէջ է ընկած իւր հօր հետ կուսկուց փտոյ: Բայց և ալնպէս նա չէ կատարում Ձէնով-Յովանի խօսքը, մինչև որ չէ գնում ծնողների գերեզմանի վերայ. նա ալնտեղ ներողութիւն չէ հալցում հօրից, որովհետեւ ներողութեան զաղափարը նորա համար անհասկանալի է, ալ նա ծնողների գերեզմանի վերայ լալիս է և խորհուրդ է հարցնում իւր աքսորի մասին.

«Խէրիկ, վ'ի՛նչիս անեմ,
Ասօր ձի Սասմալ քաղաքէն
Բեհար ի խանած»:

«Ասծու հրամանքիւ ձէն ընկաւ խօր գերեզման, գերեզմանից ձէն է-
լաւ, ասաց.

«Որդի՛, վ'ի՛նչիս անեմ,
Գացիր մէջալն ի ձեռնէս,
Թափիր մաղերն երեսէս:
Գնա՛ Հալաբայ քաղաք,
Քեռ խաց թխուկ է,
Քեռ կերակուր եփուկ է»:

Սոյն իմաստով և զրեթէ սոյն ձեւերով պատասխանում է և մայրը, միայն կանացի բնութեան չառուկ եղանակով: Հայրը թողութիւն չէ տալիս որդուն, բայց այս խօսքերով թէ՛ որդի, հապա ես ինչ անեմ, կարողութիւնը ձեռքիցս զնացել է, ուղում է ասել որ՝ եթէ իշխանութիւնն իմ ձեռքիս լինէր, քեզ չէին կարող տարագրել Սասմալ քաղաքից.— ալը ցոյց է տալիս, որ հայրը զեռ սիրում էր իւր անխճեալ որդուն: Իսկ՝ զնա Հալաբայ քաղաք ասելը, որ և մայրն է կրկնում, դա մի ճակատագրած իրողութիւն էր, որ ծնողներն, իբրեւ հանդերձեալ աշխարհի բնակիչ, փաշտում են իրանց որդուն, որ պիտի կատարէր: Մհերը հնազանդում է իւր ճակատագրին, և, Աստուծուն աղօթելուց փտոյ, ճանապարհ է ընկնում դէպի Հալաբ, առանց ճանապարհը ճանաչելու: Մհերը գնում է. նա իւր հետ տանում է միայն իւր անչափ զօրութիւնը. նա զէնք չ'ունի, ձի չ'ունի, մենակ է: Թէպէտեւ Մհերի վէպի մնացած մասը խառն և անորոշ է և թերատ, բայց դարձեալ պարզ կերպով երևում է Մհերն իւր ուժով և անխճեալ զրութեամբ ամբողջապէս: Ճանապարհին նա հանդիպում է Գոհար խաթունի մօրը, որ ալնպէս է նկարագրւած, ինչպէս հէքիաթներում նկարագրւում են զեպառուները. Մհերն ես նորա հետ ալնպէս է վարւում, ինչպէս հեթանոսների մէջ հերոսները վարւում են զեպառուների հետ, և պառաւը խոստանում է Մհերին տալ իւր աղջիկը, որ նոյնպէս մի կտրուճուհի է: Մհերն և Գոհարը կոտորում են Հալաբայ թաղաւորի բոլոր ժողովրդին և ամուսնանում են:

Քառասուն տարի Մհերն ապրում է Գոհար խաթունի հետ, և կատարում է հօր անէծքը. նրանք անսրգի են մնում. մեռնում է Գոհարը, և Մհերն ելնում է աշխարհիս վերալ աստանդական շրջելու իւր հօր անէծքի բոլոր ծանրութեան տակ. նա ոչ մի նպատակ չ'ունի, որին ձգտէր, նա թափառում է իրեւ որսորդ: Բայց ինչ է ալժամ Մհերն իւր լիանամեայ հասակում, այսինքն այն ժամանակ, երբ որ մարդս իւր հոգեկան և մարմնական կատարեալ զարգացման մէջ է լինում.— ուրիշ ոչինչ, բայց եթէ ուժ, ամբողջապէս ուժ, այնպիսի ուժ, որ նոյն իսկ իւր տակին ճնշում է և իրան զիւցաղնին: Նա իւր ալս ուժի ձեռքին ոչ թէ հսկայ է, ալ մի թույլ արարած, որին ամեն հեշտ միջոցով կարելի է լաղթահարել.

«Մհեր ելաւ, կ'ուզէր որ գնայ
Որ դուքեր կը թլէր՝ կ'երթէր մընչ խողուն.
Խող չէ՞նք թուլացիր էր,
Ձէր դադրի չէ՞նք Մհերին»:

Նա ձի է նստում և ձիով է ուզում փահլեանութիւն անել.

«Ձին խեծաւ, քչեց մընչ դաշտին,
Գետին չէ՞նք թուլացիր էր,
Ձին կը խրուէր մընչ խողին,
Խող չէր դադրի չէ՞նք Մհերին»:

Ի՞նչ անէ Մհերը. նա խաղալիք է իւր չափազանց ուժի ձեռքին. մալր հողը նորա ոտքերի տակ թուլացել է, աշխարհը նրան չէ վերցնում, որովհետեւ ինքն այս աշխարհի դաւակ չէ ալ կս. բայց նրան մահ էլ չը կայ. ուրեմն հսկան չաւիտեան պիտի տանջւի և իւր ուժի համար հէնց ծաղր ու ծանակ պիտի լինի հասարակ որսորդների և փահլեանների ձեռքին: Նա ալժամ շատ լաւ հասկանում է թէ ինչ բան է հալրական անէծքը, որ նրան անմահացրեց իւր ուժի տանջանքով: Նա գերազույն զօրութեան է դիմում, որ իրան մի ձար անէ, աշխարհքից վերցնի. «Ո՛վ Տէր Աստուած, իմ խօր անէծք ձի խասիր ի... դժեղ եմ կանչեր, Տիւ ընցկուն էնես, ձի ձգես Վանայ քար...» Բայց աղ զերագոյն զօրութիւնը, որ Դաւթի ամեն մի խնդիրքն իսկոյն լսում և կատարում էր, խուլ էր Մհերի ձայնին, երբ որ նա ղէպի Հալաբայ քաղաքը գնալիս դիմում էր նրան ճանապարհի համար, խուլ է և ալժամ, երբ որ նա դիմում է նրան, որ աշխարհքից վերցնի իրան: Նա քսան տարի իլաթալ ալրի տակ աղօթք է անում ալս մի բանի համար միայն, և հաղիւ թէ «Աստուած հրամանք էրաւ, ղէնիկ մարմնաւոր եթալ Վանայ քար», ուր պիտի չաւիտեան մնայ կենդանի:

Մհերի պէս ալսպիսի սարսափելի ուժի տէր զիւցաղներ դուրս են գալիս և ուրիշ ազգերի վէպերի մէջ. պարսից Ռուստամը քսան փղի չափ ուժ ունէր, բայց և Ռուստամն իւր ուժով բաղդաւոր էր, այն ինչ Մհերն

անբաղդ է, որովհետև Ռուստամը ղեկրի հետ լարաբերութիւն ունէր, և ղեկերից մէկը, մի լեռան ողի, քաջք, նորա ուժի մի մասը վերցրել էր նրանից, որ չը վնասէր նրան: «Ռուստամն ալնպիսի անչափ ուժ ունէր, որ ոչ միայն թշնամիներին, այլ և իրան էր վնաս. նրան երկիրը չէր վերցնում իւր վերալ, երբ որ նա ման էր գալիս քարքարուտ առապարով, նորա ոտքերի խոր հետքերը մնում էին քարերի վերալ, ինչպէս առաղի վերալ. ամեն մի քալափոխի նորա ոտքերը թաղւում էին դետնի մէջ և ինչպէս երկաթի արօր վարում էին հողը»: Ռուստամն ալնպէս դժւարութեամբ մի անգամ անցնում էր ձորի միջով, որ լեռան քաջքը խղճաց նորա վերալ և նորա ուժի աւելցուկն առաւ իւր մօտ պահեց, որ ծերութեան ժամանակ, երբ որ Ռուստամն ուժից պիտի ընկնէր, նրան վերադարձնէր:

Իսկ մեր Մհերին լեռան քաջքերը չեն օգնում, ուժի մի մասը վերցնելով նրանից, որովհետև նա հալոսկան անէծքի տակ էր. բալց և ալնպէս նրան օգնում է դարձեալ լեռը, Վանալ քարը, Տոսպան բլուրը, որ վերցնում է նրան, ալն ինչ աշխարհը չէր կարողանում վերցնել, նման ռուսաց վէպի մէջ դուրս եկած մի վիթխարի հակալին (КОЛОСЪ), որին երկիրը չէ վերցնում, և որ պառկած է սարի վերալ: Ռուսաց վէպի մէջ Սվետոգօր հական ևս ապրում է լեռներում. նրան նույնպէս երկիրը դժւարութեամբ է կրում: Սվետոգօրն ուղում է երկրի ծանրութիւնը բարձրացնել, լալց ինչքան բարձրացնում է, ալնքան աւելի նորա ոտները խրում են դետնի մէջ:

Մհերը ներկայանում է Ռուստամին և Սվետոգօրին համապատասխան մի հակալ, որոնք սկզբնական ժամանակի, մանաւանդ Սվետոգօրը, երկրիս տարերական ուժը պատկերացնող հականեր են, ժամանակով աւելի առաջ, քան թէ մարդանման հակաները: Մհերի առադ լինելը, մինչև անգամ Դաւթից, երևում է ոչ միայն նորա ուժից, այլ և հէնց նրանից, որ նա, ինչպէս լեռան ղեկրը—քաջքերը, բնութեան տարերական ուժերը, ապրում է ալրերի մէջ, և ինչպէս բնութեան ուժերն անմահ են, ալնպէս և Մհերը չէ մեռել: Բալց որ զլիսաւոր նշանն է նորա առաջութեան, ալն է, որ, նախնական բիրտ ժամանակների արիւնածարաւ բնադդումներին հակառակ, մարդանման, ալսինքն ժամանակով կրտսեր զիւցաղները սիրով չեն արիւն թափում թշնամիների հետ ունեցած կռւի մէջ, ցաւում են մարդկանց համար և մինչև անգամ կարեկցում են իրանց երդւեալ թշնամիներին, ինչպէս մեր վէպի մէջ Դաւիթն է դուրս գալիս,— իսկ նախկին, աւելի հին չըջանի տխրանքները, որ արդէն ապրել են իրանց դարը, ալնպէս չեն. նրանք հողում են միայն իրանց համար և լալիս են իրանց կործանւած զօրութիւնը և ձեռքից եկած ամեն մի չարիք հասցնում են ամենքին, թէ թշնամիներին և թէ ոչ թշնամիներին: Ալնպէս են վարում մեր վէպի մէջ Մսրամելիքն և Մհերը:

Մհերի վէպի վերալ խօսելով, չի կարելի չը քիչել Պոօլ թագաւորի

և Արտաւազդի չափանի վէպերը, որոնց հետ Մհերի վէպը նմանութիւն ունի: Առհասարակ մեր ժողովրդական վէպերի մէջ ցիւտատուում է, որ մէկ զօրաւոր մարդ պէտք է դուրս գայ, կամ ծնւի մի օր: Պեօշի վէպի մէջ ասւած է—երբ որ Խաղրուաչ լծի ջուրը, որի մէջ ձգւած է Պեօշի Հաւրունի Թուրը, ցամաքի, աչդ թուրը բռնող մի զօրաւոր ձեռք պէտք է աշխարհ գայ, իսկ թէ աչդ մարդը Հաւրունի Թուր ինչ պիտի անէ,—աչդ Աստուծու գիտնալիքն է (Համով-Հոտով, 76 եր.): Մհերի վէպն աւելի ևս նման է Արտաւազդի վէպին: Մհերն իւր անհանգիւստ և չար բնաւորութեամբ և անիծեալ դրութեամբ նման է հալրական անէծքի տակ ճնշւած Արտաւազդին, որ փակւած է Մասսաչ լճի մէջ, ինչպէս Մհերը Վանաչ քարի մէջ: Նրկուսի վէպի մէջ ևս դուրս է գալիս մեր հեթանոսական մի հաւատալիքը, որով մեռելները ուրականները հանդերձեալ աշխարհից խօսում են. Արտաւազդի հայր Արտաշէս արքան թաղման ժամանակ գերեզմանի միջից անիծում է իւր որդուն և նորա ապագան գուշակում, իսկ Մհերն իւր ծնողների գերեզմանի վերայ լալիս է և խօսում ծնողների հետ, որոնք չափոնում են նրան իւր ապագան:

Արտաւազդը Մհերի պէս փակւած է ալրում մինչև աշխարհի վերջը, երբ որ պիտի դուրս գայ և կատարած դէի աշխարհին. բայց աշխարհը վերջ չ'ունի, և Արտաւազդը չափտեան փակւած է. իսկ Մհերը՝ «Մհեր, դու վեր տ'ելնես ըդ տեղէն» նախորդի հարցմունքին պատասխանում է.— «Յեր որ ցորեն եղաւ քընց ալուճ, ու գարին եղաւ քընց մասուր մի. հըպ-ամ» լէ հրամանք կա, որ էլնանք իդա տեղէն»: Ի՞նչ է Մհերի այս պատասխանը. ցորենը երբ կը լինի ալուճի չափ, իսկ գարին մասուրի չափ, որ նա դուրս գայ: Ուրեմն նա չափտեան պիտի փակւած մնայ, չ'ելնի որ նա դուրս գայ: Ուրեմն նա չափտեան պիտի փակւած մնայ, չ'ելնի աշխարհ, որ նորա աշխարհը չէ, որովհետև նորա առաջ չէ կարողանում դիմանալ, որովհետև շատ մանրացած է, իսկ ինքը, Մհերը շատ խոշոր հակա է, որի ժամանակն անցել է: Մհերի այս խօսքը մի դառն ծիծաղ չէ արդեօք երկրագործութեան վերայ, որով նա ուզում է ասել թէ որովհետև մարդիկ չնչին երկրագործութեամբ սկսեցին պարապել, իսկ ես, որ երկրագործութեան ժամանակի ծնունդ չեմ, քանի աչդ երկրագործութիւնը կա, աշխարհ չեմ ելնիլ: Եւ իրաւ, Մհերը գործ ունի միշտ պարզամիտ հովիւների և վալրագ որսորդների հետ. նրան տեսել են միայն նախորդն ու հորթի ետեից գնացող հարսը. Մհերը բռնի ուժի տիրապետութեան դարում է ծնւած, նա աշխարհքը զօրով ուժով ուսել գիտէ միայն, և ոչ թէ խելքով, ինչպէս ուտում են երկրագործ մարդիկը, և խելքով աշխարհ ուտելը նորա համար անհասկանալի է, ինչպէս որ անհասկանալի էր խելքով իւր հսկայական ձիու հսկայական տոպրակը ձիու գլուխը տալը:—

ԺԸ.

Աղղալին վէպից մնաց մեզ վիշել վէպի վերջաբանը. «Ամեն խամբարձման գիշեր Մհերի քարի տիւռ կը բացուի. մարդ չի տեսնէ, հրամանք չը կալ մարդ տեսնալ».— Ի՞նչ է ալդ համբարձման գիշերը, նոյնպէս և «չուր Քրիստոս գալ դատաստան» խօսքերը, եթէ ոչ հեթանոսական գաղափարներ, որոնք չափաւորմ են քրիստոնէական անուան տակ և ամենևին չեն լարմարում Մհերի վէպին: Քրիստոսի դատաստան գալու չափաւորման հ. Սրուանձտեանի վարիանտում արդէն ունի իւր հեթանոսական սպառնալուծութիւնը, որ վերնում գրեցինք. իսկ համբարձման տօնը, արդէն չափանի է, մեր խորին հեթանոսական տօներից մէկն է, քրիստոնէականի վերածւած: Ալդ տօնի հեթանոսական անունը չափանի է, բայց մինչև ալժամ կենդանի մնացած աւանդութիւններից և ծէսերից երևում է, որ դա բաղդի, բաշիքի, ճակատագրի, վիճակի, հրամանքի աստուածութիւնների տօնը պիտի լինէր հեթանոսութեան ժամանակ, ինչպէս և բողոքականութեան՝ բողոքի և ջրերի տօնը, որ կոչւում է մինչև ալժամ ծաղկաւոր տօն, և ամենատարածւած աղղալին տօներից մէկը պիտի լինէր, որ մինչև ալժամ տարածւած և սիրելի է: Համբարձման և վարդապետի տօները կապւած են իրար հետ. վիճակը շատ տեղ վարդապետին են բաց անում, մանաւանդ լեւոնալին տեղերում: Եթէ համբարձման տօնին չի լաջողում աղջիկներին վիճակ բանալ, նրանք բանում են վարդապետին, որ դարձեալ հեթանոսական տօն է: Ալդ օրն ալժամ ևս ամեն մարդ իւր վիճակն է բանում մեծ հանդէսներով և մեծ երգերով. ամեն մարդ իւր բաղդի համար մի բան է ձգում մի ամանի մէջ, որ կոչւում է «Հաւգիր», մի բառ, որ իւր կազմութեան մէջ ունի հաւահման գործի և արմատը: Հաւգիրը, որ դարդարւած է լինում ծաղիկներով, աւելի հօրոտ ու մօրոտ ծաղիկներով, և միջին ունենում է և օթն աղբիւրից վերցրած ջուր, գիշերը դնում են բացօդային տեղում, աստղերի ներդրածութեան ներքոյ, աստղերի, որոնք աչքան մեծ դեր են խաղում մեր ժողովրդի հաւատալիքների մէջ, և որոնք նոյն իսկ մեր վէպի մէջ երևում են՝ «Ասամալ և Մարալ աստղերը», որոնցով Զէնով-Զովանը դուշակում է Դաւթի վատ դրութիւնը: Համբարձման գիշերը մի որոշեալ ժամում ամբողջ բնութիւնը, և՛ ջուր, և՛ սար, և՛ ծառ, և՛ երկինք գետինք սկսում են շարժուել և իրար վերայ խոնարհելով, իրար ողջոյն տալ, սարը՝ սարին, ծառը՝ ծառին, երկինքը՝ գետինքին: Ահա ալդ վայրկեանին է աստղերի ներդրածութիւնն անցնում վիճակի Հաւգիրի վերայ. ահա ալդ բոլորին բացում է և Մհերի ալի դուռը, բայց «հրամանք չը կալ, որ ելնալ» նա ալից. նորա բաղդը, նորա ճակատագիրը մի անգամ արդէն որոշւած է, որ նա չափաւորմ փակւած պիտի մնալ Տոսպան բլրի մէջ:

Ամիրոսինք մեր զրութիւնը: Աբամելիքի, Դաւթի և Մհերի «Աղղալին վէպն» ներկայանում է իբրև կէս-պատմական և կէս-գիւցաղնական հին վէպ, որի սկիզբը նախապատմական ժամանակներում է, իսկ վերջը միջին դարերում: Նոր դարերի պատմական կեանքը գրեթէ ամենևին չէ երևում: Անաքթոնիդները, հարկաւ, անխուսափելի են: Վէպի մէջ դուրս է դալիս հեթանոսական կրօնը, խառն քրիստոնէականի հետ. բայց եթէ լաւ նայենք, կը տեսնենք, որ այդ քրիստոնէական տարրը շատ անգամ անուշով է միայն քրիստոնէական, և եթէ նոր վարիանտներ ձեռք բերւին, թերևս շատ քրիստոնէական բան հեթանոսական ձևով պատմւած լինին, քանի որ երկու վարիանտներն ալ կողմից մէկ մէկու լրացնում են: Վէպը գիւցաղներգութիւն է, հին գիւցաղներգութիւն, որ, իւր իսկատիպ առանձնութիւններով հանդերձ, հարկաւ, նմանութիւն ունի ուրիշ աղջերի գիւցաղներգութիւններին:

Այդ վէպը ժողովրդի համար մի սոսկ հէքլաթ չէ, որին ժողովուրդը չէ հաւատում թէ մի ժամանակ կատարւել է. դա ժողովրդի համար մի պատմութիւն է, որին, չը նայելով որ շատ աւելի գերբնական հրաշալիքներով է լցւած քան թէ հէքլաթները, ժողովուրդը հաւատ է ընծայում թէ մի ժամանակ կատարւած է իսկութեամբ: Ժողովրդի հաւատքը շատ տեղ երևում է վէպի ընթացքից. ամեն մի գերբնական դործ կատարւում է «Աստուծու հրամանքի», իսկ այդ աստուածը, որ հնումը հեթանոսական որ և է աստուած է եղել, ներկայումս քրիստոնէական ճշմարիտ Աստուածն է, ուրեմն կարող է և հրաշքներ գործել: Դաւիթն ինչ որ ուղում է, Աստուած կատարում է, որովհետեւ, ժողովրդի բացասութեամբ հէնց, «էն ժամանակ արդար մարդ ինչ, ինչ մրալ էնին՝ Աստուած կը կատարէր»: Ժողովուրդը հաւատում է, որ մինչև այժմ էլ Մհերը Վանաչ ալրում փակւած է, և թէ ամեն համբարձման գիշեր ալրի դուռը բացւում է. նա մինչև այժմ էլ ցուց է տալիս Դաւթի ս. նշանը, «ու հմկալ լէ ըն սուրը նշան՝ հանդ է ի դաւառ՝ Զօրկա; տուն». մինչև այժմ էլ ցուց են տալիս խանդութ տիկնոջ գլխի տեղը, երբ որ նա իրան բերդի գլխից վար ձղեց. «ուր գլուխ ծակեց զքար. ու գլխու տեղ՝ Սասնու կէս շնիկ կորեկ կըլլեն լինք ու ծեծեն, սանդի տեղ: Ուր ևօթ ճիւղ ծամի տեղ լէ՝ հմկալ կ'երևալ ու մկալ լէ ըդ սանդ փանդ է բերդի առէջ»: Ուրիշ ցուցմունքների վերաջ, որ թողնում ենք, այս էլ ասենք, որ պատմող մոկացի Նահապետը (նորա հետ անշուշտ և իւր հալընակիցները) կատարելապէս հաւատում էր իւր պատմած վէպին, իբրև ստուգապատում իրողութեան, և աւելացնում էր, չողոց հանելով. «Այժմ էլ Սասմալ քաղաք շատ կտրիճ փէհլուան կալ»:—

Ե Ր Գ Ե Ր

(ՀԱՅՏՆԻ-ԷՄ)

Ա Ր Ծ Ի Ի Ե Ա Ն Ի

I

Գիշերը ցերեկ միայն դու ես
Ուշք ու միտքս գըրաւած,
Հեզ աչերով, մատաղ ժպտով
Սիրտս ու հոգիս կախարդած:

Ս'իս, ինչպէս ես կը ցանկայի
Մենակ նստած քո կողքին՝
Ողջ գիշերներ քեզ իմ երգով
Պատմել սէրըս, իմ անգին:

Եւ կ'ուզէի քո քնքուշիկ
Ձեռքը սեղմել շրթունքիս,
Եւ ջերմաջերմ իմ արցունքով
Թրջել նրան, նազելիս:

Մօսկւա. 1889 թ.

II

Դու մանուկ չքնաղ, եղեմ ծաղկալից,
 Որքան քնքուշ ես, որքան սիրասուն,
 Նայում եմ վերադ — և հագիս նորից
 Ջգում է նոր կեանք, նոր երջանկութիւն:

Ա՛խ, ինչպէս սիրով այդ փոքրիկ գլխիդ
 Զեռքերս դարսած՝ ես ջերմ, սրտեռանդ
 Աղօթք կ'անէի, որ Տէրը քեզ միշտ
 Պահպանէր այդպէս մաքուր, անարատ:

Մօսկւա. 1889 թ.

III

Որպէս երբեմն գիշերւայ ժամին
 Լուսնի ջինջ շողքը դողում է ջրում,
 Իսկ լուսինն ինքը երկրի երեսին
 Հանգիստ ու վսեմ յառաջ է սահում:

Այդպէս իմ առջև, և՛ դու նազելի,
 Հանգիստ, սիգաճեմ քայլ էի փոխում,
 Եւ քո պատկերը չքնաղ, պաշտելի
 Անդրադառնում էր սրտիս խորքերում...

Մօսկւա. 1889 թ.

IV

Մանուկ, մի լինիր այդպէս անհամբեր,
 Եւ ներքի, որ դու իմ նոր երգերում
 Անվերջ լսում ես հին վշտի ձայներ
 Եւ միայն անցեալ տանջանքս ես կարդում:

Սպասիր, հոգեակ. կը լռէ շուտով
 Նախկին վշտերիս տխուր արձագանք,
 Եւ սիրարս նորից քեզ ջերմ եռանդով
 Կ'երգէ նոր գարուն, նոր սէր ու նոր կեանք:

Մօսկւա. 1889 թ.

Վ

LAZARUS

Թէ դու հարուստ ես—անբաւ գանձի տէր,
 Բաղդը քեզ դարձեալ կը տայ լիովի.
 Իսկ թէ աղքատ ես—շատ քիչ փողի տէր,
 Այդ քիչն էլ բաղդը քեզնից կը խլի:

Թէ մուրացկան ես—ամեն բանից զուրկ,
 Աւելի լաւ չէ քընես յաւիտեան...
 Այժմ նա միայն ունի իրաւունք
 Ազատ ապրելու, ո՞վ ունէ մի բան:

1887 թ.

ԱՅՑ ԹԻՒՐՔԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(հայ տուրիստի յիշողութիւններից)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

IV.

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

Դեռ չէր լուսացել նոյեմբերի 28-ը, երբ մենք արդէն թողել էինք զիշերւայ մեր իջւանը և առաջ էինք գնում աստիճանաբար լայնացող ձորով: Լուսանում էր խոնաւ մռայլ օրը:

Ճանապարհի երկու կողմից ծխախոտի ու եգիպտացորենի քաղած դաշտեր էին ձգւած, որոնց մէջ տեղ տեղ երևում էին ծառեր, որոնք ճիւղերի և տերեւների փոխարէն կրում էին իրանց վերայ դիզած եգիպտացորենի չորացած ծղոտներից փափախներ: Ճանապարհից դուրս հանդիպում էին՝ ճկուն ճիւղերը դէպ երկիր կռած լալական ուռենիները: Անցնում էինք մահմեդականների մի գերեզմանատեղի մօտից. ցցւած քարերի արանքներից ուղղահայեաց բարձրանում էին բարակ բրգաձև գլուխներով խորհրդաւոր նոճիները (սւլի, кипарисъ), որոնք կարծես վառւած հսկայ ճրագներ լինէին դէպ երկինք ուղղած սև բոցերով:

Երթեւեկների թիւը, քանի գնում, շատանում էր ցելսոտ ճանապարհին: Յոյն զիւղացիք՝ բարձած էշերի վերայ ծխախոտի չորացած տերեւների կապոցներ՝ քաղաքն էին դիմում, իսկ աշնտեղից մեր հան-

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ»-ի 1889 թ. № 4, 5, 7, 9, 11, 12 և 1890 թ. № 1:

դէպ զալիս էր եւրոպական ապրանքներով բեռնաւորւած ուղտերի ահագին քարւանք, որ հեռաւոր Պարսկաստանից բերած ասիական հում բերքերի փոխարէն այժմ տանում էր եւրոպական արդիւնահանութեան արտադրութիւնները փոխելու թմրած Արեւելքի խորքերում:

Մի ժամ ևս և մենք հասնելու էինք Տրապիզոն, ուր իմ ուղեկցից պիտի բաժանւէինք: Ճանապարհին շատ խնդիրների մասին էինք խօսել նորա հետ և այդ օր աշխատում էինք, այսպէս ասած, վերջացնել բոլոր նախկին հաշիւները: Մեր խօսակցութիւնների մեծ մասը տաճկա-հայերի և ռուսա-հայերի դրութեան և փոխադարձ վերաբերութեան մասին էր: Թիւրքա-հայաստանցիք մեծ համարում և յոյսեր ունին ռուսա-հայերի նիւթական, մետաղ և բարոյական ուժի վերայ: Պօլսեցիներին համարում են «պմբլիկ», թեթեւ, «աննիւթ», ինչպէս ասում էր ուղեկիցս:

Իբրև թիւրքա-հայաստանցի, այն էլ վանեցի, Մ. աղան մեծ ոգևորութեամբ էր խօսում, (Խորենացու ոճով ասենք) «բանիւք պայծառ, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ» Հայրիկի մասին, որի քարոզների ու առակների ամեն մի խօսքը անջնջելի տպաւորւել էին նորա սրտում: Այն դժբաղդ օրից, երբ ներսէսը «փոխեցաւ աշխարհից», անկարելի եղաւ այնուհետև նորա զաղափարակիցներին մնալ հայ ժողովրդի մէջ, Հայաստանում. «զի բարձաւ քահանայապետ, խորհրդական և ուսուցանող. վրդովեցաւ խաղաղութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ շարափառութիւն» և Յարութիւն ու Խորէն կալան զաթռն պատրիարքութեան...

Այդ օր իմացայ Գիւմիւշհանէի մօտ պատահած դէպքի ժամանակ վանեցու երկիւղի պատճառը: Բանը այն է, որ վանեցիք քանիցս ուղարկել են Սուլթանի անունով աղերսագիրներ, որոնց մէջ պատմում էին հայ ժողովրդի կրած անտանելի հարստահարութիւնները ու թշառութիւնը տեղական վարչութիւնից: Սակայն այդ գրութիւնները երբէք ուր հարին է չէին հասնում. զոնէ հետևանքները ցոյց չէին տալիս հակառակը: Այդ տեսնելով վանեցիք յուսահատւած մտածում են ուղարկել մի աղերսագիր ևս իրանց մարդու ձեռքով, որը մի և նոյնն է Պօլիս էր գնում: Գրութիւնը ներկայացնելով ժողովրդի անտանելի վիճակը, աղերսում էր մի ելք այդ՝ ապրելու համար այլ ևս անկարելի դրութիւնից: Ուղեկիցս գիտէր, որ եթէ այդ գրութիւնը, չը

նայած նորա վերին աստիճանի խոնարհ և հպատակասէր բնաւորութեան, ընկնի տեղական պաշտօնեաների ձեռքը՝ բանտ ու յաւիտենական աքսորը կը լինին իրան սպառնող ամենաթեթեւ պատիժները: Դեռ դրանով չէր բաւականանալ տեղական տաճիկ պաշտօնեաների վրէժխնդրութիւնը. անթիւ ձերբակալութիւններ տեղի կ'ուներնային և կը ստիպէին քաղաքի «երևելիներին» ուղարկել Պոլիս մեծ գոհունակութեան, բարեմաղթութիւնների և զրւատների մեծաբարբառ հաւաստիքներ:

—Այլ վախնայի սաստիկ, որ զիս պիտ քննեն ու թուղթը գտնեն: Աղէկ եղաւ, որ թող չը տւիք խուզարկել ձեզի. անոնք զբաղեցան ձեզմով՝ զիս ալ մոռցան: Սէմարի (Քալան) մէջ պահելու էր թուղթն: Սակայն զիտցած եղէք, էֆէնզի՛, որ մեր զրաժը բացի աղաչանք պաղատանքէ, լաց ու գանգատէ, բան մը չէր պարունակիլ իւր մէջ: Ի՛նչ, էլ ի՛նչ մեղադրեմ ալլաղզը, քանի որ մեր մեծաշուք էֆէնզիներ ու աղաներն ալ, արժանապատիւ եկեղեցականներու մեծամասնութեան հետ միասին, հեռու հայրենիքէն փափուկ ու կուշտ ապրելով՝ չեն ուզեր հասկնալ և թեթեւցնել մեր վիճակ, այլ լոկ կըսեն՝ աղէկ է ձեր դրութիւն, համբերէք:

Այդ տեսակ պատգամախօսները պատրաստ կը լինէին մի մարդու, որ զիմէր նոցա՝ «եղբայրս մերձ ի մահ հիւանդ է, օգնեցէք» խօսքերով, պատասխանել. «Ընաս չ'ունի, որ մերձ ի մահ հիւանդ է. այդ լաւ է, թող համբերի. ի՛նչ է, լա՞ւ կը լինի, եթէ մի քանի տարիներից յետոյ յանկարծ սաստիկ ձմեռ վրայ հասնի...»: Հրաշալի՛ տրամաբանութիւն: Կարծես, հիւանդի համար աւելի լաւ է հիւանդութիւնից մեռնել քան ենթադրական սառնամանիքի հանդիպել. կարծես, հիւանդը եթէ տանջւի հիւանդութիւնից՝ գալիք սառնամանիքը վրայ չի հասնիլ. կարծես, մտածելով հիւանդին օգնել, ազատել մահից, դրանով հրաւիրում լինին սառնամանիքը բարեհաճել իրանց մօտ այցելելու. կարծես... բաց մի՞թէ հարկաւոր է շարունակել...

—Թող ձեր ուսաահայերը տեսնին իրենց աչքերով զմեր երկիր և ապա դատեն: Ահա, ինչ որ դուք տեսաք, դա Տաճկա-Հայաստանի ամենաբարեկարգ մասն է, զի մօտ է Կարինին, լուսաւոր երկիրներ տանող մեծ ճանապարհին. ազատ է քրդերից ու չերքէզներից և որքան և է վերահսկողութիւն կայ. բաց Հայաստանի խորքերում՝ Նրզնիկ,

Գերսիմ, Չմշկածագ, Խարբերդ, Բալու, Մուշ, Բուլանդղ, և այլն, ի՛նչ թշուառութիւն կը տիրէ, հարստահարութիւններ և ոճիրներ կը կատարեն—չէք ալ կարող երևակայել ձեզ: Հողերը, գիւղերը՝ քիւրդ և տաճիկ բէգերի կալաւածներն են. հայ գիւղացիները իրանց մալով, սնով-տեղով այդ բէգերի և աղաների մարիբաններն են, ճորտերն են: Կառավարութեան տուրքը, ըստ կարգին, գիւղացին կը տայ, բէգին և աղային հարկ էլի նոյն գիւղացին, զափթիին, միւլթէզիմի և միւղիւրի հաճոյքներին գոհացում տուող՝ կրկի՛ն նոյնը: Քիւրդը սպանի հային՝ մեղաւորը հայն է. հայը զինքը պաշտպանելով զարնէ քիւրդին՝ մեղը իրանն է: Այդ խուլ անկիւններում ո՛վ ի՛նչ կարող է, անում է, օրէնք ասածը է՝ «սահմանք քաջաց զէնք իւրեանց՝ որքան հատանի այնքան ունի...»

Լայնացած ձորի երկու կողմից ընթացող սարերը իջել խոնարհւել էին իրանց բարձրութիւնից՝ ահեղ ծովին մօտենալով: Մի բլրակ էր ինձ բաժանում ծովից. քշելով ձիս վեր բարձրացայ և անսլափ մեղի ուրախութեամբ տեսայ ձգւած իմ առջև ազատ ծփող լայնածաւալ ջրային տարածութիւն: Հասկանալի էր այժմ ինձ այն ցընծութիւնը, որ տիրեց Քսենոֆօնի զինւորներին, երբ, աւելի քան երկու հազար տարի մեզնից առաջ, ձմեռը Պարսկաստանից հայրենիք վերադառնալիս, Հայաստանի բարձրաւանդակներում կրած սարսափելի նեղութիւններից յետոյ՝ տեսան նոքա, վերջապէս, իրանց առաջ Սև ծովը:

Նոյնանման ուրախութիւն զգում էի և ես: Ինձ թւում էր թէ ես կրկին լոյս աշխարհ դուրս եկայ մի մութ, սարսափելի բանտից, ուր ցնցոտիներ, թշուառութիւն, տանջանք և բռնութիւններ էի տեսնում: Բարձր անմատչելի սարերը, ապառաժները և խոր ձորերը այդ բանտի պատերն էին:

Ծփում էր իմ առաջ Սև ծովը. ուռած ալիքները խաղում էին իրանց մօր լայն գրկում: Ափերին մօտենալով նոքա շարւում էին կարգ կարգ և վազում յարձակում ծովը կաշկանդող մռայլ անշարժ ավերի վերայ, բաց չը կարողանալով խորտակել այդ զօրեղ կապանքը, զոռում դռնում էին, փրփրում կատաղութիւնից և շիթեր երկինք բարձրացնում ու յետ նահանջում շառաչելով, որպէս զի նորից միանալով յետևից եկող ալիքների հետ՝ կրկին յարձակեն ան-

մուռնջ երկրի վերայ: Եւ այսպէս աննկուն մաքառում են անվհատ խիղախ ալիքները անսիրտ ցամաքի դէմ և կամաց-կամաց դարերի ընթացքում մաշում, քերում նորա կուրծքը, յուսալով մի օր ազատել նրանից...

Զախ, ծովի ափին, երկայն բլուրի վերայ և ստորոտում նոճիների, նարնջի ծառերի և ձիթենիների խմբերի միջից երևում էին Տրապիզոնի անշուք տները: Նաւահանգիստում կանգնած էին մի քանի նաւեր:

Մի շարք կրպակներ և ծովի վերայ շինած զարշափոտ «տեղեր» իմաց էին տալիս, թէ քաղաքն ենք մտել: Յաճիրիկ մաքսատան մօտ դուրս եկաւ մեր առաջ մի տաճիկ պաշտօնեայ, որ պահանջեց մեզանից մեր անցաթղթերը և հրամայեց իջնել ձիերից, որպէս զի խուզարկի բեռները: Վանեցին կոխեց ձեռք ջիբը մի քանի սև փող հանելու, իսկ ես մինչև մտածէի ինչ անել, ձիապանները խորհրդաւոր կերպով փափսացին տաճիկ ականջին:

— Ճանապարհին ոչ միւղիրին, ոչ էլ միւթեսարի՛ք փաշային թոյլ տւեց էֆէնդին խուզարկել իրան, երևի...

Տգէտ պաշտօնեան յետ քաշւեց պատկառանքով և մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը նոյն ծովեզրեայ փողոցով:

Հասնելով մի հրապարակ՝ բաժանւեցինք վանեցուց: Ձիապանս տարաւ ինձ քաղաքի կենդրոնում գտնուող մի հիւրանոց, որի ներքեւի յարկում թէյարան-ղացվէարանն էր, իսկ վերեւի՝ համարներ: Փայտեայ սանդուղքներով փողոցից բարձրացանք վերեւի յարկը: Պարշահոտ նրբանցքի երկու կողմից դռներ էին, որոնցից մէկը բացեց իմ առաջ հաջ հիւրանոցատիրոջ որդին: Չոր ցեխից անիմանալի տախտակամածը, աղքատիկ կահ կարասիքը, դէպի փողոցը նայող ճեղքւած ասպակիներով երկու պատուհանները և սպիտակած բարակ տախտակներից պատերը՝ որոնց մէջ եղած լայն ճեղքերը, կարծես, հարեան ւենեակների մէջ օգափոխութիւնը դիւրացնելու նպատակով թողած լինէին՝ ցոյց էին տալիս, որ եւրոպականութիւնը դեռ քիչ է մտել այդ կեանքի մէջ:

Ժամի 4 էր, երբ ես հիւրանոցի հաջ ծառայի ուղեկցութեամբ գնացի ռուսաց հիւպատոսարանը, որ գտնւում էր քաղաքիս ամենալաւ փողոցներից միւսում: Նա այնքան նեղ էր, որ եթէ մի

բեռնած էշ (կառք սովորութիւն չը կայ բանացնել) անցնելիս լինէր, պէտք է անցորդը տների պատերին կպչէր, որպէս զի ականաց պատկառանքով ճանապարհ տար բեռնաբարձ երկայնականջին: Ինչ ասել կ'ուզի, որ մայթեր (տրօտուար) չը կան քաղաքում:

Հիւպատոսարանը քաղաքիս ամենալաւ տներից մեկումն էր գետեղւած:

Յանտաստիկական զեղեցիկ հազուստով, արծաթապատ ատրճանակները ու խէնջարը լայն դօտիում խրած «կաւասը» մի ենիչերիի էր նմանում: Նա յայտնեց իմ մասին հիւպատոսին, որ հրաւիրեց ինձ վերև իւր մօտ: Այդ շինութեան երկրորդ յարկի եւրոպական ճաշկով շքեղ կահաւորւած սենեակներում ապրում էր հիւպատոսը իւր ընտանիքով:

Կարճ խօսակցութեան մէջ, ի միջի ալոց, ես պատմեցի հիւպատոսին Գիւմիւշհանէի մօտ ինձ հետ պատահած դէպքը: Նա ասաց, որ երբէք միւթեարիֆին «վէքիլ» չի արել, և որ տաճիկ վարչութեան վարմունքը ինձ հետ բոլորովին ապօրէն էր և ես կարող էի ոչինչ զիջումներ նրանց չ'անել: Նա հրաւիրեց ինձ երեկոցեան իւր մօտ:

Հիւպատոսարանին կից էր Տրապիզօնի ազգային տղայոց վարժարանը: Որովհետև մինչև երեկոց տեղ չ'ունէի գնալու, ես լաւ համարեցի գնալ ուսումնարանը և ծանօթանալ ուսուցչական խմբի հետ:

Դասերը աւարտած էին: Աշակերտները ցոյց տւին ո՛ր սենեակում էր գտնւում տեղիս ազգային ուսումնարանների տեսուչը՝ կովասեցի պ. Դ. Քալանթարեանը: Անկեղծ ուրախութեամբ ընդունեց նա ինձ, ծանօթացրեց ուսուցիչների հետ, ցոյց տւեց մի քանի դասարաններ, պատրաստականութեամբ հաղորդելով բոլոր հարկաւոր տեղեկութիւնները:

Տրապիզօնի ազգային տղայոց վարժարանը ունէր երկու բաժանմունք. ծաղկոց և ուսումնարան: Առաջինը բաղկացած էր 3 դասարաններից, իսկ երկրորդը՝ 4: Աշակերտների թիւը 400 էր, ուսուցիչներինը՝ 11: «Ծաղկոցում» աւանդում էին հայոց լեզու, թւաբանութիւն, տեղական աշխարհագրութիւն, բարոյադիտութիւն, իրազիտութիւն, գեղագրութիւն, զծագրութիւն և տարրական մարմնամարզ: Իսկ ուսումնարանում՝ հայերէն, ֆրանսերէն, թուր-

քերէն, ազգային և ընդհանուր պատմութիւն և աշխարհագրութիւն, թւաբանութիւն, բնական պատմութիւն, Ֆիզիկա, կրօն, գեղագրութիւն, գծագրութիւն և ձայնական երաժշտութիւն: Նորընտիր տեսուչը մտադրութիւն ունէր նոյնպէս մօցնել ցանկացողներին համար արհեստներ:

Տրապիզոնի վարժարանը տաճկա-հայերի ամենալաւ ուսումնարաններից մինն է և կարող էր հեշտութեամբ ունենալ մի երկու բարձր բաժանմունք ևս վարժապետներ պատրաստելու համար և այդպիսով յայտնի չափով կը լրացնէր այն պակասը, որ ամբողջ Թիւրքիայում հայերը ոչ մի վարժապետանոց չ'ունին: Նամանականդ կարեւոր կը լինէր նա այստեղ այն պատճառով, որ Տրապիզոնը և՛ մօտ է Հայաստանին և՛ ազատ է այն պայմաններից, որոնք արգելք են դնում բուն Հայաստանում մի այդպիսի հիմնարկութիւն ներկայումս: Նւղորա համար շատ քիչ զոհաբերութիւն է հարկաւոր, տարեկան մի 1500 բուբլի, որ կարող էին տալ կովկասեցիք:

Իմ նոր ծանօթներս առաջարկեցին ինձ միասին դնալ տեղիս «կլուբը», որը ուսումնարանից հեռու չէր:

Անցնելով եւրոպական ձևով մաքուր կահաւորւած դահլիճով, որի մէջ տեղում բիլիարդի մի մեծ սեղան էր դրած, և աչքի անցկացնելով Կովկասից ստացած թերթերը, որ երկու ամիս ձեռս չէին ընկել (այդ տեղ առաջին անգամ իմացայ «Մուրճ»-ի հրատարակութեան մասին), մենք սլաուիրեցինք թէյ և առանձնացանք մի սենեակում: Այստեղ արձակ համարձակ կարող էի խօսել՝ Կարինի բօլիսներից չը վախենալով: Ինձ պաշարում էին հարցումներով Հայաստանից: Տրապիզոնցիներին համարեա նոյնքան է ծանօթ Թիւրքաց-Հայաստանի վիճակը, որքան, օրինակի համար, Բաթումի հայերին: Տրապիզոնը՝ ինչպէս և Պոլիսը, Զմիւռնիան ու Տաճկաստանի ծովեզրեայ քաղաքները, շփեւելով եւրոպացիների հետ և մշտական հաղորդակցութիւն ունենալով լուսաւոր երկիրների հետ՝ ունի կեանքի բոլորովին այլ պայմաններ, քան Փոքր-Ասիայի կամ Հայաստանի կենդրոնները, որոնք համարեա բոլորովին կտրւած են լոյս աշխարհից և մատնւած միանգամայն խաւարի, կամայականութեան ու թշուառութեան:

Նրեկոյեան նշանակած ժամանակին գնացի հիւպատոսի մօտ, ուր

կային և մի քանի հիւրեր, որոնց մէջ և Փրանսիական ու պարսից հիւպատոսները: Հիւպատոսը ինձ ծանօթացրեց իւր ամուսնու և հիւրերի հետ և մի քանի ժամանակից յետոյ բոլորս հրաւիրեցանք սեղանատունը:

Եւրոպական զանազան պետութիւնների ներկայացուցիչները աշխատում են տարածել իրանց կառավարութիւնների ազդեցութիւնը Տաճկաստանում և մանաւանդ նորա ամենաընդունակ տարրերի վերայ—հայերի և յոյների... Որտեղ գէշ կայ՝ այնտեղ անգղիներն են ժողովւում... Բանը այնտեղ է հասնում, որ հանրապետական ազատամիտ Ֆրանսիան պաշտպանում է Տաճկաստանում իւր երկրից աքսորւած եղուիտներին և օգնում ամեն կերպ կաթօլիկ պրօպագանդային: Տրապիզօնում, բացի հայ-կաթօլիկների ուսումնարաններից, որոնց թէ Փրանսիական և թէ իտալական հիւպատոսները հովանաւորում են, կան նոյնպէս «կապուցին Փրերների» տղայոց ուսումնարան և զուտ Փրանսիական ու իտալական երկսեռ վարժարաններ 4 տարւայ դասընթացով: Այդ երեք ուսումնարանում սովորում էին 210 տղայ և 110 աղջիկ, որոնցից հայերը՝ 100 տղայ և 45 աղջիկ, մնացածը յոյների և եւրոպացիների զաւակներ էին: Իսկ հայ-կաթօլիկների դպրոցները, որոնցից տղայոցը Վենետիկի Մխիթարեաններն են պահում, իսկ աղջկանցը «Անարատ յղութեան» քոյրերը, ունէին 100 աշակերտներ և 75 աշակերտուհիներ:

Անգլիական հիւպատոսարանը հովանաւորում է հայ բողոքականների դպրոցներին, ուր անգլիական լեզուն ու ազդեցութիւնն են տիրապետում: Նիւթական նպաստ ստացւում է Ամերիկացի «Պօրտ» ընկերութիւնից. սովորողների թիւը՝ 20 տղայ և 12 աղջիկ, 2 ուսուցիչներով:

Ի գէպս է այստեղ ասել և մի քանի խօսք թուրքերի ուսումնարանների մասին: Տեղեկութիւնները հաղորդեց ինձ մի վստահելի և տեղեակ անձնաւորութիւն՝ պ. Պ. Մ.:

Տրապիզօնում կայ կառավարութեան կողմից 1886-ին բացած մի տղայոց «միջազգային դպրոց», որ մինչև այժմ ոչ մէկ արդիւնք չի տւած: Թէպէտ «միջազգային» է, սակայն ոչ մի քրիստոնեայ չը մտաւ այդ տեղ: Մախքը ծածկելու համար մի սլարդ միջոց ընտրեցին, — տասանորդի տուրքի վերայ յաւելւում մը ընել, պօլսե-

ցիները ոճով ասենք: Աշակերտների թիւը, իմ ժամանակ, 80 էր, դասարաններինը՝ 5, ուսուցիչներինը՝ 6: Աւանդելի առարկաններն, զոնեա թղթի վերայ, էին՝ թուրքերէն, արաբերէն, ֆարսերէն, ֆրանսերէն, թւաբանութիւն, ալգեբրա, երկրաչափութիւն, աշխարհագրութիւն, պատմութիւն, բնական պատմութիւն, երկրագործութիւն, գեղագրութիւն, զծագրութիւն:

Բացի այդ կայ կառավարական թուրք տղայոց ուսումնարան, որի ծախքը, տարեկան մօտ 2.700 ռուբլի, նոյն աղբիւրից է, 360 աշակերտներով և 6 ուսուցիչներով: Յայտնի անբնական մոլութիւնը, թէև սարսափելի տարածւած է բոլոր թրքական ուսումնարաններում, սակայն բոլորից զերազանցում է սորանում:

Քաղաքիս թիւրքաց լաւագոյն դպրոցը համարւում է նրանց զինուորական վարժարանը, որի ծախքը նոյն աղբիւրից է: Դասարանների թիւը 4 է, ուսուցիչներինը՝ 11, աշակերտներինը՝ 400: Աւանդւում են թուրքերէն, արաբերէն, ֆարսերէն, ֆրանսերէն լեզուներ, թւաբանութիւն, տարրական ալգեբրա և երկրաչափութիւն, կրօնք, գեղագրութիւն, աշխարհագրութիւն և ժամանեան պատմութիւն:

Բացի այդ կան թաղերում՝ այսպէս անուանած՝ տարրական ուսումնարաններ (սիբեան) մի մի ուսուցիչով իւրաքանչիւրում: Այդ ուսումնարաններում ուսումը տեւում է մի տարի. նոցա թիւը 15 էր, տղաների թիւը բոլորում ի միասին առած՝ 490: Սովորեցնում են թուրքերէն, Ղուրան և ամենատարրական թւաբանութիւն: Թուրքաց աղջկանց համար ուսումնարանները միմիայն այդ տիպին են պատկանում: Ամբողջ Տրապիզոնում 3 այդ տեսակ ուսումնարան կային, ընդամենը 25 աշակերտուհիներով: Ուրեմն 21 հազար տաճիկ բնակիչներ ունեցող Տրապիզոնում միմիայն 25 թիւրք աղջիկ էր սովորում կարգալ և գրել:

Վերջապէս մէկէրեւելներ մօտ էլ կան (մէդրեւելներ), որոնց մէջ սովորողների թիւը ընդամենը 100 էր: Ղուրան, ծէսեր, արաբերէն, թուրքերէն և գեղագրութիւն, — ահա՛ մատակարարւող գիտութիւնը այդ կրօնական ուսումնարաններում:

Այս բոլորից յետոյ մարդ ախմայ յիշում է Բընանի «Գիտութիւն և Իսլամ» ճառից հետևեալ խօսքերը. «Մուսուլմանական երկիրների ժամանակակից թուլութիւնը ակնյայտնի է իւրաքանչիւրին՝ ով որ»

քան և է ծանօթ է գործերի զրութեան, կատարելապէս ակնյայտ-
նի ընկածութիւնը այն տէրութիւններէ, ուր տիրում է իսլամը,
մտաւոր ոչնչութիւնը այն ցեղերի, որոնք պարտական են իրանց
կուլտուրայով և կրթութեամբ բացառապէս այդ կրօնքին... Կարծես,
մի երկաթեայ մամուլ ճնշում է իւրաքանչիւր ուղղահաստի գլուխը
և դարձնում նրան բոլորովին անընդունակ գիտութեան համար, ան-
ընդունակ մի որ և է բան ուսանելու, ըմբռնելու որ և է նոր զա-
ղափար... Անմիտ հպարտութիւնը—իւրաքանչիւր մոսուլմանի ար-
մատական պակասութիւնն է»:

*
* *

Երեկոյեան ժամի 8-ից անց էր, երբ ես կաւասի ուղեկցու-
թեամբ, որ լապտերը բռնած լուսաւորում էր ճանապարհը, որով-
հետեւ Տրապիզոնում փողոցներ լուսաւորելը դեռ անհրաժեշտ չի
համարւում, վերադարձայ սենեակս:

Վառելով ճրագը՝ ուզում էի պատուհանների շիւս վարագոյր-
ները իջեցնել և հէնց ձեռք տարել էի կապերը արձակելու, որ սար-
սափած յանկարծ տեսայ մատներիս տակ մի սև կարիճ, որ պոչը
բարձրացած իւր թունաւոր խայթոցով պատրաստւում էր ինձ խայ-
թել: Կանչեցի ծառային, որ սպանի նրան և տեսնի արդե՞օք անկողնի
մէջ էլ չը կան:

Մինչ ես նստած աթոռի վերայ խօսում էի այդ հայ ծառայի
հետ, աննկատելի կերպով մօտեցել էր սենեակիս կիսաբաց դռան մի
յաղթանդամ տաճիկ սպայ՝ կարմիր ֆէսը ծուռ դրած գլխին և ձեռ-
ները կոխած վարտիկի ջիբերը. նա կանգնած նայեց մի քանի րոպէ
և յետոյ առանց թոյլտուութիւն խնդրելու յանդգնութեամբ մտաւ
սենեակս և չը թողնելով իւր երեսի արհամարհական հեգնական ժպիտը՝
սկսեց ոտքից ցզլուի ինձ չափել իւր լիրբ հայեացքներով ու
հարցնել թէ ո՛րտեղացի եմ, ո՛վ եմ և ո՛ւր եմ գնալու: Ես չը պա-
տասխանեցի և չը շարժւելով տեղիցս, զարմացած նայում էի այդ
անկոչ հիւրի ձևերի վերայ: Ստրկահոգի ծառան շողոքորթութեամբ
պատասխանում էր էֆէնդիի հարցերին:

Սպան տեսնելով որ ես ոչինչ ընդդիմադրութիւն չեմ ցոյց տա-

լիս՝ կրեչենդո բարձրացնում էր թէ իւր ձայնը և թէ լրբութիւնը։ Նա նստեց իմ հանդէպ՝ մահճակալիս վերայ և ասաց. «հա՛, ուրեմն դու ուռսաստանցի ես, բայց չը գիտե՞ս, որ քո առաջ սպայ է նըստած. մեզանում երբ զինուորական է մտնում՝ պէտք է վեր կենալ և ոչ թէ դեռ ոտներն էլ առջևը մեկնել. քաշի՛ր ոտներդ», բղաւեց նա խփելով իւր ոտներով իմ ոտներին։ Ինչպէս երևում է, իմ ոտներս ծակում էին տաճիկ զինուորականների աչքերը։ Նս աշխատեցի զըսպել բարկութիւնս և ասացի ծառային. «ցայտնի՛ր այդ մարդուն թէ՛ ես պահանջում եմ, որ նա այս բոպէիս թողնի սենեակս»։

Մտան յայտնեց նրան նոյնը աւելի մեղմացրած ձևով։

— Զայնդ կտրի՛ր, քեաֆի՛ր, ես հրամայում եմ, անհաւատ հայ, որ քաշես ոտներդ և կանգնես իմ առջևս, թէ ոչ ես քեզ ցոյց կը տամ... գորգոռում էր անդուսպ տաճիկը։

Նս ցոյց տալով դէպի դուռը և կատաղութիւնից զողողալով ասացի.

— Դո՛ւրս. այս բոպէիս դո՛ւրս։

— Ա՛խ դու անհաւատ. է՛յ, դիմեց նա ծառային. կանչի՛ր այս տեղ Օսման էֆէնդուն. ես այս անպիտան հային պիտի ծեծեմ։

Ահից սարսափած ծառան վազեց կանչելու սպայ Օսմանին. իսկ ես վեր կացայ տեղիցս, վերցրի թախտի վերայ զցած բեվօլվերս և ուղղելով լրբի կուրծքին՝ գոռացի.

— Դո՛ւրս...

Նա չէր սպասում հայից մի այդպիսի վարմունք, ապշած յետ-յետ քաշւեց. բայց տեսնելով դրան մօտ Օսմանին, կրկին սկսեց գորգոռալ... Սակայն ես արդէն զինքս կորցրել էի. կատաղի հրում էի իմ առջև խռնւած մարդկանց, որպէս զի խփեմ սպային, որի ընկերը պահում էր բեվօլվեր բռնած ձեռս, իսկ ծառան վիւս ձեռիցս էր քաշում։ Իմ հակառակորդին փախցրին իւր համարը։

Բոլորը թափւել էին սպայի սենեակը, որ դեռ շարունակում էր գորգոռալ, բայց հիմա դանդատաւորի ձայնով. ինձ մօտ մնացել էին մի քանի հայ վաճառականներ, որոնք բնական էին գտնում տաճիկ պահանջը և անխոհեմութիւն իմ կողմից ընդդիմանալը։ Նրբ ես նրանց ասում էի թէ՛ հէնց իրանց այդ վախկոտ զիջողութեան հետևանքն է այդ տեսակ տաճիկների լրբութիւնը, կրկնում էին թէ՛ ի՞նչ կարող են

իրանք անել, ոչ դատաստանն է իրանց կողմը և ոչ ոյժը: Եթէ իրանց մշտական զիջողութիւնները և ակամայ քաղցր վարւողութիւնը չը լինէր՝ անկարելի էր ապրել այդ երկրում:

Ծառան արդէն անհետացել էր. ես կանչում էի նրան որպէս զի ուղարկեմ հիւպատոսարանը կաւասին բերելու: Վերջապէս նա երեաց նրբանցքի մի անկիւնից սարսափած, սպրտնած, բերանը չորացած, աչքերը չռած: Նա ոտների մատերի վերայ էր մանդալիս և փսփսալով խօսում, որպէս զի սպան չ'իմանայ թէ սա ինձ օգնում է. վախնում էր վրէժխնդրութիւնից: Այդ բոպէին կանչեց նրան իւր սենեակից սպան և նա իսկոյն թողեց ինձ և վազեց նորա մօտ և վերադառնալով ուզում էր տեղեկանալ՝ արդեօք լի՞քն էր բեվօլլերս թէ դատարի:

—Կարող ես յայտնել պարոնիդ թէ այո՛, լի է 6 դնդակով և մօտս կայ մի այլ բեվօլլեր ևս ու 200 փամիւռշտ: Այդ յայտնելուց յետոյ՝ կատարի՛ր իմ հրամանս և կանչի՛ր այստեղ կաւասին:—Նա դեռ չէր ուզում դնալ, բայց ես սպառնալով ստիպեցի: Աննկատելի կերպով նա դուրս եկաւ հիւրանոցից:

Եկաւ կաւասը: Պատմեցի եղելութիւնը, որպէս զի իմաց տայ հիւպատոսին, խոստանալով առաւօտեան ինքս աւելի մանրամասն պատմելու: Բացի այդ, խնդրեցի կաւասին բերել այժմ և տաճիկ բօլխներից մէկին:

Մի քանի բոպէից յետոյ վերադարձաւ կաւասը բօլխների մէկի հետ և յայտնեց թէ հիւպատոսը խնդրում է, որ գնամ իւր մօտ զիշերը անցկացնելու, որովհետեւ բան կարող է պատահել: Ես շնորհակալութիւնս խնդրեցի յայտնել, ասելով որ զիշերը այստեղ կը մնամ:

Բօլխին պատմելու համար հարկաւոր էր որ և ծառան ներկայ լինէր, որովհետեւ նորա աչքի առջև սկսեց այս անախորժ դէպքը, բայց նա՝ վախենալով տաճիկ առջև տաճիկ դէմ աննպաստ ցուցմունք անել՝ չէր գալիս: Որպէս զի աւելի ազատ կարողանամ պատմել տաճիկերէն իրողութիւնը՝ ես ստիպւած էի հարեան հայերից մէկին կանչել իբրեւ թարգման: Բօլխը աշխատում էր մեղմացնել գործը և մինչև անգամ արգարացնելով սպային, մեղադրել ինձ, ասելով թէ, ծառայի խօսքերին նայած, ես առաջինը սկսեցի կռիւր:

Ես պահանջեցի, որ ծառան դաջ և նոյնը ասի իմ ներկայութեամբ, բայց նա թագ էր կացել:

— Լա՛ւ, այդ վաղը կը տեսնենք, ո՛վ է մեղաւորը. իսկ հիմա նախազգուշացնում եմ ձեզ, որ եթէ այն լիրբը համարձակեց մօտենալ սենեակիս դռան, ես առանց այլ և. այլութեան արձակելու եմ ընկօլվերս նորա վերայ, պատասխանեցի ես:

Բոլորը հեռացան սենեակիցս. ես պնդացրի թոյլ կողբող բարակ դուռը և երկար վրդովմունքից չէի կարողանում հանգստանալ:

* * *

Միւս առաւօտ, նոյեմբերի 29-ին, լւացւում էի. իսկ երեկւայ հայ ծառան պատմում էր, որ տաճիկ սպան շատ շուտ վեր էր կացել և առանց թէյ խմելու գնացել իւր ծառայութեան և որ արդէն քաղաքում բոլորը խօսում են գիշերւայ դէպքի մասին, թէ ինչպէս մի ուսանահայ ուզում էր ընկօլվերով սպանել մի տաճիկ օֆիցերի:

Թէյի ժամանակ ծառան մտաւ մօտս յայտնելով, որ Սաման է-ֆէնդին խնդրում է թոյլտուութիւն ինձ տեսնելու:

Ներս եկաւ երեկւայ սպան, որ կուր ժամանակ բռնել էր իմ ձեռքս: Նա եկել էր տեղեկանալու թէ ի՞նչ եմ մտադիր անել և չէ՞ր կարելի արդեօք ազատել իւր ընկերին: Նա սկսեց նրանից, որ ներողութիւն խնդրեց իւր ընկերոջ համար, աւարկելով թէ նա թէյի հետ երևի քիչ բօմ էր խմել և քէֆով էր եղել և հէնց է իմացել թէ մի հասարակ հայ էք:

— Հէնց հասարակ հայ էլ կամ. այնու ամենայնիւ այդ իրաւունք չէր տալիս ինձ հետ այնպէս վարւելու. ինձ համար մի և նոյն է՝ ձեր ընկերը բօմ էր խմել թէ կօնեակի: Նս մինչև բաւականութիւն չը ստանամ չեմ թողնելու այդ զործը, պատասխանեցի ես:

Սամանը դուրս եկաւ շատ քաղաքավարի կերպով գլուխ տալով: Մի քանի բոպէից յետոյ կրկին մտաւ ծառան, ասելով թէ մի տաճիկ ուզում է ձեզ տեսնել: Թոյլ տւի դալ: Մտաւ մի երիտասարդ բաշ-բօլիս, քաղցր շողոքով ժպիտը երեսին, քաղաքավարութեամբ և յարգանքով գլուխ տուեց և սկսեց բարձր ոճով արտա-

յայտել իւր խորին ցաւակցութիւնը երեկեայ անախորժ ղէպքի համար:

—Եթէ ես գիտենայի, որ մի այդպիսի թանկագին հիւր է իջել այս համարներում, մի՞թէ ես կը հեռանայի զիշերը հիւրանոցի մօտից, մի՞թէ թոյլ կը տայի, որ նրան մէկը վիրաւորի, և այլ այսպիսի գեղեցիկ խօսքեր էր ասում:

Նորա փորացաւը այն էր, որ վախենում էր, եթէ ես խնդրը հիւպատոսարանի միջոցով բարձրացնեմ, վնասւի ինքը ևս, իբրև այդ թաղի հանգստութեան վերահսկող: Այդ պատճառով հարցնում էր թէ ի՞նչ եմ մտադիր անելու և ո՞ւր գանդատւելու: Տաճիկը միայն վախենում է օտարահպատակի հետ զործ ունենալուց:

Սա էլ հեռացաւ և սենեակս մտաւ հիւրանոցատիրոջ որդին, որ ներողութիւն էր խնդրում կատարւածի համար և ասում էր, թէ ահա մի ամիս է որ այն սպան ուտում է, խմում և ոչինչ չի վճարում, իսկ գանդատել՝ ուր հարկն է՝ վախենում են:

Թէից յետոյ գնացի հիւպատոսարանը: Հիւպատոսը, լսելով մանրամասն բոլոր եղելութիւնը յայտնեց, որ երկու միջոց կայ խնդրը բարձրացնելու. կամ հրապարակական դատ սկսել, որ շատ ժամանակ կը խլի և մեծ աղմուկ կը հանի, կամ գանդատւել սպայի անմիջական իշխանութեան՝ տեղիս գեներալ-փաշային: Նս ընտրեցի երկրորդը և հիւպատոսարանի հայ թարգմանի հետ դիմեցի ծովափին գտնուող զինւորական շինութիւնը:

Դեռ փաշան չէր եկել. ցած շինութեան առջև կանգնած էր պահապանը և մի քանի սպաներ: Փողոցի ծայրին ահա երևաց մի հաստափոր զինւորական, որը սիգաճեմ քայլւածքով մօտենում էր շինութեան: Նորա յետևից խոնարհաբար հետևում էր սևազգեստ ծառան: Զինւորական փողը հնչեց և ողջոյնը տւին: Թարգմանը մօտեցաւ նրան և յայտնեց թէ խնդիրը ունինք: Նս հրաւիրեց հետևել իրան: Մտանք մի մեծ սրահ՝ եւրոպական ձևով աղքատ կահաւորւած. փաշան իւր սուրը հանեց և տւեց իւր օգնականին և զնացինք սրահին կից սենեակը, որի մեծ պատուհանները նայում էին ուղիղ ծովի վերայ: Խնքը նստեց մի ցածր աթոռի վերայ, որին կպած մի փոքրիկ սեղան էր շինած և մեզ ցոյց տւեց իւր հանդէպ գտնուող թախտը: Հրամայեց մի մի ֆինջան դահլէ բերել և առաջարկեց ծխել:

Իւր օգնականի մատուցած մի քանի հեռագիրներ ու թղթերը կարդալուց յետոյ, նա շիմեց մեզ իմանալու մեր այցելութեան պատճառը:

Թարգմանը պատմեց մանրամասն բոլոր եղելութիւնը և վերջը աւելացրեց, թէ ուսաց կօնսուլը խնդրում է լուրջ ուշադրութիւն այս գործի վերայ և խիստ պատիժ մեղաւորին: Նա տաճկական շողոքորթութեամբ պատասխանեց թէ կօնսուլի խնդիրքը իւր համար հրաման է և թէ կարող ենք վստահ լինել, որ ամենախիստ կերպով կը պատժւի մեղաւորը և ապա շիմեց իւր օգնականին յայտնելով մեղաւոր օֆիցերի մասին: Օգնականը ուզեց օֆիցերին պաշտպանել ասելով, թէ այն օֆիցերը, որի մասին մենք զանգատուում ենք, ամբողջ գիշերը չի հեռացել զօրանոցից: Նստացի, որ նա առաւօտ կանուխ է վերադարձել զօրանոցը: Փաշան մեզ յայտնեց, որ հիմա նա կը կանչի օֆիցերին, իբրև թէ յանձնարարութեան համար, և երբ նա հեռանայ՝ ես յետոյ ասեմ արդեօք դա՞ էր:

Օֆիցերը մտաւ. տեսնելով ինձ թարգմանի հետ, այլալեւեց ու սպրտնեց և ստանալով փաշայից թղթերը՝ հեռացաւ:

Նստացիները որ հէնց դա ինքն էր երեկաց հերոսը և աւելացրի, թէ այն կարճ ժամանակամիջոցում որ ես անցկացրի ծածկաստանի ա մ ե ն ա բ ա Ր ե կ ա Ր գ անկիւններից մէկում, այս առաջին դէպքը չէ որ պատահում է հետո: Ի՛նչ կարծիք կարող են օտարականները կազմել ծածկաստանի մասին, երբ նոքա անգամ՝ չը նայած իրանց հիւպատոսարանների հեղինակութեան՝ ենթարկւում են այդ տեսակ վիրաւորանքների:

—Ամեն երկրում լինում են վատ մարդիկ, էֆէ՛նդմ, պատասխանեց փաշան և խոստանալով խստութեամբ պատժել յանցաւորին, շատ քաղաքավարի կերպով ճանապարհ դրեց մեզ, խնդրելով թարգմանին հանդստացնել հիւպատոսին:

Տեղը չէր, ի հարկէ, ապացուցանելու, որ այն դէպքերը որ ինձ հետ պատահեցին, և այն երևոյթները որ ամեն քալափոխում մարդ նկատում է այդ երկրում՝ մասնաւոր չեն: Մարդկանց բարոյական դժերը և հասարակական ձգտումների զարգացումն էլ նոյն ֆակտորների ազդեցութեան են ենթարկւում, որոնց և օրդանիզմների ձևերի զարգացումը, ինչպէս ուսուցանում է այդ էվոլյուցիայի օրէնքը:

Այդ երեք ֆակտորներն են՝ միջնավայրը, ժառանգականութիւնը և ընտրողականութիւնը (selection): Տաճկին շրջապատող ընտանեկան-հասարակական միջնավայրը, նորա միջին-ասիական նախահայրերից ժառանգածը և այդ երկրում ներկայ պայմաններում գոյութեան կռիւ մէջ առաւելութիւն ունենալու (ընտրողականութիւն) համար հարկաւոր յատկութիւնները՝ կոպիտ ոյժը, մահմեդական ծագումը, ստոր տեսակի խորամանկութիւնը և այլն՝ չեն նպաստում, որ այդ երկրում երևան գան առաքելի լուսաւոր անձնաւորութիւններ, մուտք գործէ ազատ, բարեկարգ կեանքը...

Կէսօրին գնացել էի տեղիս լաւ ճաշարաններից մէկը: Այդ օրւայ խօսակցութեան նիւթը բոլորի մօտ՝ գիշերս պատահած դէպքն էր: Տեղիս հայերը և յոյները չէին կարողանում ծածկիլ իրանց զարմանքը, որ քրիստոնեան կարող է իւր պատիւը պաշտպանելու համար զէնք բարձրացնել տաճիկ օֆիցերի դէմ:

Նս ցանկանում էի տեսնել և տեղիս հայոց աղջկանց վարժարանը, որ գետեղած էր Գ. եպիս. Սրուանձտեանի հեռացնելուց թափուր մնացած առաջնորդարանի ընդարձակ շինութեան մէջ: Երբ պ. տեսուչ Գ. Քալանթարեանի հետ մօտանք ուսումնարանը, նախնի և ձիթենի ծառերով պատած ընդարձակ մաքուր բակում խաղում էին վայելուչ հագւած աշակերտուհիներ:

Ներկայ գտնւեցայ մի քանի դասերին: Շատ բաւարար տպաւորութիւն էր թողնում վարժարանը. նա նմանում էր ռուսա-հայերիս համեմատաբար բարեկարգ ուսումնարաններին: Աղջկանց վարժարանն էլ, ինչպէս որ տղայոցը, բաժանւում էր երկու մասի՝ «Ծաղկոց» և «ուսումնարան». ծրագիրը համարեա նոյն էր: Ծաղկոցը երկու դասարաններ ուներ, իսկ ուսումնարանը՝ 4: Աշակերտուհիների թիւը՝ 251 էր:

Այս երկու աղջային վարժարանների վերայ լինում էր տարեկան ծախք 600 օսմ. լիրա (5.500 ռ.), որը մատակարարւում էր՝ աղջային սնդուկից (150 օսկի), ծնողների վճարներից (350 օսկի) և վիճակահանութիւնից ու հանդէսներից (100 օսկի) ստացւած գումարներով:

Տրապիզոնում կային և հայոց մի քանի մասնաւոր մանկական դպրոցներ, մօտ 200 երեխաներով: Այնպէս որ ամբողջ քաղաքում

սովորող հայ մանկաւոյ թիւը հասնում էր 1.200-ի, որ համեմատած հայ բնակիչների թւի հետ՝ 6.000, բաւականին մեծ է՝ 20⁰/₀, մինչդեռ թիւրքերի մօտ՝ սովորողների թիւը 1.450, իսկ բնակիչներինը 21.000, այսինքն 6⁰/₀: Տրապիզոնում յոյների թիւը 10.000 է հաշւում, բայց տեղեկութիւններ սովորողների մասին չը կարողացայ ձեռք բերել:

Նոյեմբերի 30-ին, երեկոյեան ժամի 8¹/₂-ին, Տրապիզոնից Բաթում պէտք է գնար աւստրիական «Apis» շոգենաւը: Միւս օր, առաւօտեան, նա Բաթում կը հասնէր: Նս վերցրի տոմսակ:

Երեկոյեան ժամի 5-ն էր, երբ ես պ. Բալանթարեանի և երկու ուսուցիչների հետ դիմում էինք նաւահանգիստը: Զիապան Սիմօնը, որ չէր դնացել զիւղը որպէս զի ինձ ճանապարհ զցի, մի մշակի հետ իրերս էին տանում: Մեզ պաշարել էին ցնցոալներով ծածկւած մուրացկան երեխաներ և աղիողորմ ճշալով ողորմութիւն էին պահանջում:

Մովսիսին շատ քիչ ժողովուրդ կար: Մի խումբ մուրացկաններ, որոնց մէջ և չարսաւներում փաթաթւած տաճիկ կանայք, շրջապատել էին ինձ. մինը փէշիցս էր քաշում, միւսը թւքերիցս, երրորդը օձիքիցս և բոլորը ողորմութիւն էին խնդրում, որպէս զի ինձ բարի ճանապարհ մաղթեն:

Ափին շինւած էր մի փոքրիկ փայտեայ պահանորպանոց (буѣга), ուր նստած էր մի պաշտօնեայ. մի ալ տաճիկ, որը և ափին կանգնած երկու-երեք մակոյկների տէրն էր, վերցրեց անցաթուղթս, տարաւ նշանակել տւեց և մի քանի ղուրուշ «բալշիշ» վերցնելով որպէս զի իրերս չը խուղարկի, հրաւիրեց մեզ իւր մակոյկը, ինքն էլ նստեց մեզ հետ և հրամայեց թիավարին մղել, շարժել տեղից:

Խաղաղ, պարզ երեկոյ էր. երգելով սլանում էինք կապուտակ ալիքների վրայով դէպի վիթխարի «Apis»-ը, որ կանգնած էր հեռւում: Ահա և նորա կողքին իջեցրած երկաթեայ սանդուղքները. մենք վեր ելանք և մտանք նաւասենեակը:

Ժամանակ էր արդէն սանդուղքները բարձրացնելու, և ինձ ճանապարհ զցող բարեկամներս բաժանւելով ինձնից՝ նստան մակոյկը: Նոքա արդէն հեռացել էին այնքան, որ հազիւ էին նշմարւում. բայց ես դեռ կանգնած էի և նայում նոցա կողմը:

Արեգակը մայր էր մտել: Նշանակը սկսում էր վառանալ: Որոր-
ները (Чаджа) անհանգիստ ճշալով և ցած ճախրելով դէս ու դէն էին
թռչում: Յուրտ քամին սաստկանում էր. մէզը թանձրանում:

Մթնել էր բոլորովին: Քաղաքի տներում վառւած ճրագների
լոյսը աղօտ թափանցում էր մառախոլի միջից: Նաւածածկի մի
սասում, վրանաձև քաշած կտաւի տակ մի կերպ յարմարել էին հայ
և յոյն պանդուխտները, որոնցից մի քանիսը իրանց ընտանիքներով էին:
Ունեւոր ճանապարհորդները փակել էին յարմար, տաք, լուսաւոր
սենեակներում:

Արդէն ժամի 9-ն էր: Անձրեւը սաստկանում էր. քամին խփելով
կայմերին սուլում, շառաչում: Սիրտս չէր տալիս իջնել ներքև: Ահա
նաւապետը նշան տւեց. նաւաստիները այս կողմ ու այն կողմ վազվը-
ղեցին. խփեցին զանգը. բարձրացրին խարխիսը. սուլեց և շարժեց
տեղիցը վիթիարի «Արիս»-ը պատառելով և յետ մղելով ընդդիմա-
դրող ալիքները: Հեռանում ենք ծածկաստանից. ծովափը և ճրագները
կամաց կամաց ընկղմւում են գիշերային մթութեան մէջ. տես՝ մարեց
և վերջին ճրագը. մեր շուրջը այլ ևս ոչինչ, բացի ալէկոծւող անեղր
ծովից և մութ-կապարագոյն երկնքից: Յուրտ է և ախուր....

ԹԻՖԼԻՍԻ ՍԱԼՈՆ

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑԻ

I.

Ներկայ 1890 թ. յունւարի երկրորդ կիսից Թիֆլիսում, «Փառքի Տաճարի» շինութեան մէջ, բացւած է տեղական զեղարւեստական հանդէսը: Միտքը երկար ժամանակաց յղացածներից չէ. նա յղացաւ, այսպէս ասած, միանգամից: Սկզբում պ. Բաշինջաղեանի մասին լուեց, որ կամենում էր, անցեալ տարիների նման, իւր սեպհական նկարների հանդէսը բանալ. բայց այդ մտադրութիւնը չ'իրագործւեց՝ ընդհանուր հանդիսին տեղ տալու համար:

Այսպիսով ներկայ պատկերահանդէսը կազմւեց էքսպրոմպտօ, առանց նախապատրաստութիւնների: Եւ միայն շատ բնական է, որ այդպէս բացւելով, հանդէսը անլիակատար պէտք է լինէր այն մտքով, որ նկարիչները չը կարողացան հասցնել բացման օրին իրանց բոլոր արտադրութիւնները: Բայց հանդէսը բաւականին երկար է տևելու — երկու-երեք ամիս, այնպէս որ հանդէսը գնալով աւելի ու աւելի պէտք է ճոխանայ նոր նկարներով:

Գեղարւեստների այս տարւաց հանդէսը, որպէս ինձ թւում է, պարբերական երևոյթների շարքը պէտք է ընկնի: Եւ իրօք, այժմ, քանի որ կայ մի շինութիւն, որպիսին է «Փառքի Տաճարը», որի երկու մեծ սրահներից մէկը, աջակողմեանը, բոլորովին չէ բռնւած և երևի տարիներ շարունակ պէտք է մնայ չը բռնւած, այժմ, ասում եմ, յարմարաւոր շինութեան պատճառով հեշտացրած պէտք է լինի զեղարւեստական հանդէսներ տալը, քան այդ ցայժմ էր, երբ մի

այդպիսի գործի համար անհրաժեշտ կերպով պէտք էր զիմել երկրիս կառավարչապետի պալատը, ուր երկու տարի առաջ կայացաւ այժմեանի նման մի պատկերահանդէս:

Անցեալ 1889 թ. Կովկասեան Արդիւնահանդէսը մասամբ նաև պատկերահանդէս էր, որովհետև տեղական նկարիչների նկարներից մի քանիսը հանդէս էին զրւած: Բայց նկարների համար առանձին բաժանմունք չը կար և ի ցոյց դրւած նկարներն էլ միմիայն հանդիսի գեղեցկութեանը պէտք է նպաստէին: Այսպիսով նոքա, այդ նկարները, միայն ակսեսուարներ էին և չէին կազմում մի անկախ բաժին:

Յայժմ կայացած պատկերահանդէսները, Թիֆլիսում, շատ թէ քիչ պատահական են եղած: Պատահական է նաև ներկայ տարւանը. բայց ես արդելք չեմ տեսնում, որ նոյնը ամեն տարի կրկնէր և այն էլ՝ որոշ ամիսներին: Մի խօսքով, ես կ'ուզէի, որ Թիֆլիսն էլ ունենար իւր սալօնը, ինչպէս ընդունւած է անուանել ամեն տարի կրկնող գեղարւեստների հանդէսը Պարիզում, որից և օրինակ են առել միւս քաղաքները:

Դորա համար մի բան ամենաանհրաժեշտ է, որ Կովկասում, յատկապէս Թիֆլիսում, նկարիչներ բաւականի թւով լինին, որպէս զի նոցա տարեկան արդիւնաբերութիւնը կարողանայ բաւականանալ մի արդիւնահանդիսի համար:

Արդ, սա է խնդիրը.—կա՞ն արդեօք բաւականաչափ նկարիչներ մեղանում և ո՞րքան է նոցա տարեկան արդիւնաբերութիւնը: Տարեկան եմ ասում այն պատճառով, որ մի անգամ արդէն հանդէս դրած նկարը այլ ևս չի կարելի մի երկրորդ և երրորդ անգամ հանդէս բերել: Ընդունւած կանոն է այդ: Եթէ զալ տարի բացւէր այս տարւայ նման գեղարւեստական հանդէս, այժմեան հանդիսում դրած նկարները, նոցանից ամենայնջողածներն անգամ, կարգադրիչ մասնաժողովից չը պէտք է ընդունուէին:

Արդ, ես ենթադրում եմ, և կարծում եմ թէ չեմ սխալում, որ ներկայ տարւայ գեղարւեստական հանդիսին մասնակցել են մեր բոլոր տեղական նկարիչները: Վատալօգը ձեռքիս, ես հաշւում եմ մասնադէտ գեղարւեստագէտներին, բաց թողնելով սիրողներին: Եւ ես գտնում եմ, որ առաջինների թիւը տասն և հինգ է: Եւ ահա նոցա անունները այն կարգով, ինչպէս կատալօգում նոքա երեան

են գալիս.— Լօնդօ, Սօլօւիօւ, Բաշինճաղեան, Ստախօւսկի, Կեպպեն, Նօւակ, Զանկօւսկի, Կօլչին, Արտազօւ, Մարդերօստօ, Շամշինօւ, Զախարօւ, Դաբանեւ, Բօգդանօւ, Խօղօրօւիչ։ Կարծում եմ, որ այն երեսուն և հինգի մէջ, որոնք մասնակցել են այս տարւայ հանդիսին, միայն զոքա են մասնագէտ գեղարւեստագէտները։ Մնացածները սիրողներ են կամ շատ թէ քիչ յաջող աշակերտներ, առանց բարձր գեղարւեստական կրթութեան։ Վերջիններիս արտադրութիւնները ունին անշուշտ իրանց հետաքրքրութիւնը. բայց նոքա, առանձին վերցրած, չեն կարող յաւակնութիւն ունենալ վճարող հասարակութիւն գրաւել դէպի իրանց։ Իսկ եթէ խնդիրը բարեգործութեան մէջ չէ, մօտքի համար վճար նշանակելը միտք ունի միայն այն ժամանակ, երբ հասարակութիւնը գնում է նկարները տեսնելու թէ իւր մէջ գեղարւեստական ճաշակ զարգացնելու համար և թէ մեծ հետաքրքրութիւնից դէպի հանդիսին մասնակցող գեղարւեստագէտների աշխատանքը։ Նւ այդպիսի ինտերես կարող են ներկայացնել միմիայն բուն գեղարւեստագէտները, նոքա, որոնք զուտ գեղարւեստական կեանքով են ապրում։ Հոգ չէ, եթէ հանդէս դրւած նկարները միջակ լինին, անգամ միջակից պակաս, կամ բարձր քննադատական տեսակէտից՝ չ'աջողւած, բայց տաղանդ պահանջուած է անպայման կերպով, որպէս նաև տեխնիկական հմտութիւն։ Իսկ վերջինս ձեռք է բերւում, ներկայ հանգամանքներում, միմիայն բարձրագոյն գեղարւեստական դպրոցներում, իսկ ապա վարպետների մօտ աշակերտելով և ինքնակրթութիւնով, մի խօսքով՝ այդ հետաքրքրութիւնը կարող են զարթոյցնել միմիայն մասնագէտները։

Գեղարւեստական հանդէսը պարբերական դարձնելու և յաջողացնելու համար բաւական է, որ այն նկարները տեսնելու համար, որոնք ամեն տարի հանդէս են դրւում, հասարակութիւնը յօժար կամքով, ինքնաբերաբար ամեն պատրաստակամութեամբ մօտքի համար նշանակւած վճարը տայ և նոյն հանդէսը մի քանի անգամ այցելէ։ Քանակութիւնը, հանդէս բերւած նկարների թիւը այդ դէպքում երկրորդական հանգամանք չէ, այլ առաջնակարգ։ Արդ, ասում եմ, այժմեան Թիֆլիսի տասն և հինգ գեղարւեստագէտների ոյժերով կարելի՞ թէ ոչ ամեն տարի գեղարւեստական հանդէս բանալ։

Ես կը պատասխանեմ՝ այո՛: Բոլորովին հաստատ կարելի է ընդունել, որ մի 60—100 շատ թէ քիչ տաղանդաւոր վրձինով գրած նկարներ միանգամայն կ'արդարացնեն հանդիսի բանալը. իսկ տասն և հինգ գեղարւեստագէտներ տարեկան այդքան և աւելի արտադրել կարող են, մանաւանդ որ հանդէսը մի նոր թիւան կը լինի գեղարւեստագէտների բեղմնաւոր գործունէութեան և որ տարեց տարի գեղարւեստագէտների թիւը աւելանում է մեզանում: Սիրողների գործերը, յամենայն դէպս, չեն նւաստացնում աւելի կատարեալների արժանաւորութիւնը, և որովհետեւ նոցա թիւը աճում է մեզանում, նոցա գրած նկարներից ընտրելագոյնները կը սոււարացնեն նկարների թիւը յօգուտ և ոչ ի վնաս հանդիսի:

Օ՛հ, գիտեմ, որ մեզանում կայացնելի սալօնը շատ և շատ հեռու, անսահման հեռու կը լինի բոլոր սալօնների նախատիպարից, որ է «Պարիզի Սալօնը»: Եւ իրօք, պէտք է իմանալ թէ ի՛նչ է վերջինս, և այն ժամանակ ընթերցողս թերեւ ծիծաղելի համարէ նոյն իսկ այս անունը, որ ես յատկացնում եմ մեր այժմեան գեղարւեստահանդիսին: Սալօն! Համաշխարհային քաղաքի ձելիսեան-Պաշտեր» կոչւած հսկայական մի բուլւարի վերայ գտնւում է «Արդիւնագործութեան պալատ» կոչւած երկաթեայ եռալարկ շինութիւնը, բազմաթիւ ընդարձակ սրահներով և բակերով: Պետական սեպհականութիւն է այն:—Միւս կողմից, Ծրանսիայում կայ «Արտիստների ընկերութիւն»: Դա՛ բոլոր գեղարւեստագէտների ընկերութիւնն է, ինչ մասնաճիւղին և պատկանեն նոքա՝ նկարչութեան ամեն տեսակների, սկուլպտուրի: Մի ժամանակ պետական վարչութիւնն էր կառավարում սալօնը. նա էր ընդունում նկարները, նա էր կազմում դատաւորների մասնաժողովը և այլն: Այժմ, քանի տարիներից ի վեր, պետութիւնը ձեռք է վերցրել դրանից և սալօնը ամբողջապէս յանձնել է «Արտիստների ընկերութեան», որը և կազմում է բոլոր հարկաւոր մասնաժողովները, կարգադրում է թէ ներկայացրածներից ի՛նչ նկարներ և քանդակի գործեր պէտք է ընդունել և որո՛նց պէտք է մերժել. և այդ ընկերութիւնն է նշանակում մուտքի համար զինը, որից զոյացած գումարը մօնում է ընկերութեան զանձարանը: Նորա ըստրած «Ժիւրին» որոշում է պարգևները ըստ արժանաւորութեան:

Արդ, չը նայած այն մեծ խստութեան, որով վարւում է «Ժիւ-

րին» նկարները և այլն ընդունելու ժամանակ, այնու ամենայնիւ այդ սալօնին, հէնց օրինակի համար, 1888-ին մասնակցող արտիստների թիւը 1.600-ից պակաս չէր, իսկ հանդէս դրած նօմերների թիւը, ըստ կառավօղի, էր ոչ աւել և ոչ պակաս քան 5.523: Ասել, թէ այդ բոլորը նշանաւոր գործեր էին և ամեն քննադատութիւն վերցնող, ի հարկէ չի կարելի: Բայց վերջապէս նոցանից ամեն մէկը այնքան լաւ էր, որ կարելի էր ընդունել Պարիզի սալօնում: Արժանի թէ ոչ արժանի ջարձը մրցանակի,—բայց նոքա բոլորը գեղարւեստագէտների գործեր էին, գործեր, որոնք չէին մեղանշում տարրական կանոնների դէմ և որոնք մի յայտնի չափով վարպետի դրոշմ էին կրում: Դէ՛, եկէ՛ք ու այդ նկարների բաւիղը համեմատեցէ՛ք մեր Քիֆլիսի ներկայ նկարահանողիս հետ: Այստեղ ընդամենը 35 մասնակցողներ են, որոնցից միայն տասն և հինգը շատ թէ քիչ բարձր վարժութեան տէր, իսկ այնտեղ—1.600, որոնց մէջ մի քանիսը աշխարհահռչակ վարպետներ: Եւ ո՛ւր 5.523 նօմեր և ո՛ւր 202 նօմեր, քանի որ ներկայ նկարահանողիս կառավօղը միայն 202 նօմեր է պարունակում:

Ես դեռ չեմ խօսում նկարների համեմատական արժանաւորութիւնների մասին. բայց այն թւերն էլ, որ բերեցի, բաւականաչափ գաղափար են տալիս Պարիզի սալօնի ինչ լինելու մասին՝ համեմատած մեր այժմեան նկարահանողիս հետ:

Բայց մի՞թէ, իրօք, խնդիրը նրանումն է, թէ ո՛րքանով մենք կարող ենք նմանել կատարելատիպին: Ամենևին ոչ: Իմ ասածը սա է, որ նկարահանողէսը դառնայ մի մշտական հիմնարկութիւն, կրկնւելով ամեն տարի և ամեն տարւայ մի և նոյն ամիսներին: Եւ ես կարծում եմ, թէ ապացուցեցի, որ մեր ներկայ ոյժերով այդ կարելի է իրագործել, թէ յօգուտ հասարակութեան և թէ յօգուտ նկարիչների իրանց: Այո՛, մանաւանդ յօգուտ գեղարւեստագէտների իրանց: Յայտնի է, որ մեղանշում դեռ նոր-նոր է սկսում արթնանալ ուշադրութիւնը դէպ գեղարւեստը: Մանաւանդ հայ հասարակութիւնը դեռ գրեթէ ոչինչ չի հասկանում գեղարւեստից, չը նայած որ նա պատկերասէր է: Մի անշնորհք քրօմօլիտօգրաֆիա կամ իւզաներկ նկար, տւած իբր պրիմիա մի որ և է հրատարակութիւնից, բաժանորդ հայը անպատճառ կը կախէ իւր դահլիճի պատի

վերայ: Նիժնիյում մի ապրանքավաճառի ձեռքով առած օլուբօնի անձուռնի նկար նա մի զարդ է համարում իւր տան ամենալաւ սենեակի: Բայց մի շնորհալի և տաղանդաւոր վրձինով գրած նկարը կարող է ամիսներով դրել պալատի փողոցի մագազինների պատուհաններին, և գնող չը գտնել նոյն իսկ ամենահարուստներից, մարդկանցից, որոնք զարմանալով են հարցնում թէ ի՞նչքան կոպէկի կտաւ և ո՛րքան ռուբլու ներկ պէտք է գնացած լինի, որ այս ինչ նկարը 50 — 100 — 200 ռուբլի է գնահատում նորա հեղինակը: Նս իմ կողմից չը գիտեմ աւելի լաւ միջոց գեղարւեստագէտների նշանակութիւնը հասարակութեան աչքում բարձրացնելու համար, քան պարբերական գեղարւեստահանդէսները, որոնք, հասարակութիւնը գրաւելով, ընդհանուր խօսակցութեան առարկայ են դառնում և, որ կարեւորն է, ենթարկւում են պարբերական հրատարակութիւնների քննադատութեան: Այս բոլորով արթնանում է հետաքրքրութիւնը դէպի գեղարւեստը, իսկ հետաքրքրութիւնը տանում է դէպի աւելի խորը ուսումնասիրութիւն և վերջապէս նա մտնում է կենսական պահանջների մէջ: Նկարները, այն ժամանակ, գնահատւում են և ոչ միայն պլատօնապէս, այլ և դրամով. գեղարւեստագէտը դառնում է կատարելապէս անկախ դիրքի տէր: Բայց, ի հարկէ, միայն գեղարւեստագէտը: Որովհետեւ միմիայն մի ընդհանուր հանդիսում հասարակութիւնը կարողանում է զտել գեղարւեստագէտին ոչ գեղարւեստագէտից, տաղանդը՝ ոչ տաղանդից, աշխատողին՝ ոչ աշխատողից: Կան անուռններ նաև գեղարւեստական աշխարհում, որոնք պահպանւում են միմիայն շնորհիւ քննադատութեան պակասութեան: Որպէս բոլոր միւս ճիւղերում, նաև գեղարւեստների մէջ կան այնպիսիներ, որոնց համար գլխաւորը՝ իրանց գրպանում պահած վկայականներն են, դիպլօմները, բայց ոչ տաղանդը, սէրը դէպի իրանց կոչումը և աշխատասիրութիւնը:

II.

Ներկայ թւականի գեղարւեստահանդէսը, որպէս ասացի, բացւած է «Փառքի ծաճարում», որը ունի մի նախասենեակ, իսկ սորա աջ ու ձախ կողմերում՝ մի մի հաւասար մեծութեան դահլիճներ: Զախակողմեան դահլիճում գրւած են կառավարութիւնից պատւիրած

նկարներ՝ վերաբերեալ Կովկասի նւաճման Ռուսաստանի կողմից։ Կռիւներ, հերոսներ, պատմական մոմէնտներ—ահա՛ այդ մեծ մասամբ մեծադիր նկարների սիւժետները, նկարներ, որոնցից կարեւորագոյնները պատկանում են գերմանացի և, կարծեմ, Միլնիսենի զբաւրոցից զուրս եկած Ռիբոփին։ Այդ նկարները մշտական սեպհականութիւն են «Փառքի Տաճարի» և նոյնքան անփոփոխ են, որքան ուրիշ մուզէյների նկարները։ Դորա զուրս են գեղարւեստահանդիսի ծրագրից։ Այս վերջինը զետեղւած է շինութեան աջ դահլիճում։ Շինութիւնը չ'ունի լուսամուտներ կողքերից. լոյսը թափանցում է վերեւից։ Եւ այդպէս էլ հարկաւոր է. վերեւից եկող լոյսը աւելի մեծ է և աւելի հաւասար է տարածւում դահլիճում, քան կողքի պատուհաններով։

Մուտքը նշանակւած է 20 կոպէկ։ Համետ վճար։ Պարիզի սալօնի մուտքը, որը միանգամայն կախւած է «Արտիստների ընկերութեան» վճուից, տասը ֆրանկի է հասնում, ուրեմն մօտ 4 ռուբլի։

Բայց սա մի սալօն է, որի համար կարող անձեր արժանի են համարում նոյն իսկ Ամերիկայից ճանապարհածախս յանձն առնել՝ այն այցելելու համար։ Այդքան հեռու չենք գնացած մենք. մեր հանդիսի մուտքի վճարը շատ թէ քիչ համապատասխան է այն հետաքրքրութեան, որը կարող է ունենալ մեր հասարակութիւնը դէպի իւր միջի նկարիչները։ Բայց, չը նայած այն մի շաբաթ տևած ձիւն, անձրև ու ցեխ օրերին, որոնք շուտով յաջորդեցին հանդիսի բացմանը, այնու ամենայնիւ երեք շաբթում 20-ական կոպէկ մուտքից գոյացած էր մօտ 600 ռուբլի։ Ուրեմն 3.000 այցելուներ են եղած, չը հաշւած ձրի մուտք ունեցողներին։ Ես համոզւած եմ, որ եթէ պատկերահանդէսը սլարբերական դառնայ, որպէս յօգւածիս առաջի մասում բացատրեցի, յաճախողների թիւը մի քանի անգամ կը բազմապատկւի։ Մուտքից կը գոյանան մի քանի պատիկ հազարներ, որ, հարկաւ, չեն մերժիլ հանդէսը կազմող գեղարւեստագէտները։

III.

Մտնելով հանդիսի դահլիճը, առաջին տպաւորութիւնը առնելուց յետոյ, իմ հետաքրքրութիւնն էր տեսնել, թէ ի՞նչ ժանրներին են նւիրւած նկարիչները։

Նախ աչքի է ընկնում մի քանի տեսակների բացակայութիւնը: Նկարչութիւն, գծագրութիւն (dessin), ջրանկարչութիւն (աքւարէլ), պատիլ (կապարանկարչութիւն), քանդակագործութիւն (սկուլպտուր), փորագրութիւն (գրաւիւր), փորագրութիւն en médailles, ճարտարապետութիւն (արխիտեկտուր)։— ահա՛ այն սերիաները, որ պարունակում է մի բազմակողմանի զեղարւեստահանդէս: Կոցանից մեր ներկայ հանդիսում ներկայացւած են՝ նկարչութիւնը (իւղաներկ), ջրանկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը: Մնացած բոլոր տեսակները բացակայ են, որ նշանակում է, թէ Թիֆլիսը դեռ ևս չ'ունի ներկայացուցիչներ զեղարւեստի այդ տեսակների համար, բացի ճարտարապետութիւնից, որի համար կարող էին գտնուել, եթէ միայն մասնակցութիւնից հեռու չը մնային տեղական ճարտարապետները:

Բայց ներկայ հանդիսում քանդակագործութիւնը և ջրանկարչութիւնը այնքան աննշան տեղ են բռնում, որ համարձակ կարելի է ասել, թէ ներկայ տարւայ զեղարւեստական հանդէսը իսկապէս նկարչահանդէս է: Նկարչութիւն—ահա՛ առաջիմ զեղարւեստների այն միակ ճիւղը, որը հող է գտել մեր հասարակութեան մէջ:

Արդ, նկարչութիւնը, նայած նկարած առարկային, իւր տեսակները ունի. զեկօրացիական նկարչութիւն, պատմական նկարչութիւն, սրբերի նկարներ, դիմանկարչութիւն (պօրտրէտ), կեանքի տեսարաններ, կոչւած ժանրային նկարչութիւն, բնութեան նկարչութիւն, կոչւած պէյզա՞ծ և վերջապէս նկարչութիւն կենդանիների, ծաղիկների և մեռած բնութեան: Այս բոլորից ներկայ հանդէսը մեզ ներկայացնում է պէյզա՞ծ, պօրտրէտ, ժանր, կենդանիների և ծաղիկների նկարներ:

Ներկայ պատկերահանդիսում գերիշխողը, համարձակ կարելի է ասել, պէյզա՞ծն է, և նոյնքան համարձակ կարելի է ասել, որ այդ այդպէս է՝ շնորհիւ պ. Բաշինջաղեանի: Այդ՝ դեռ ևս երիտասարդ նկարչի նկարները առաջին անգամը չէ, որ դրւում է հասարակութեան առջև: Նորա շատ նկարների հետ Թիֆլիսի հասարակութիւնը արդէն ծանօթ է: Ես աւելին կ'ասեմ. պ. Բաշինջաղեանը, մեր տեղացի՝ Կովկասեան երիտասարդ նկարիչներից միակն է, որի մասին հասարակաց կարծիք կայ տողծւած, միակը, որը հանրածանօթ է

Թիֆլիսում և ոչ միայն հայերիս, այլ և այլազգիների մէջ: Այդ համբաւը նա վաստակել է զործով: Տաղանդը, սէրը զէպի իւր ընտրած կոչումը, տեխնիքական հմտութիւնը և բեղմնաւորութիւնը՝ ահա՛ ինչին պարտական է պ. Բաշինջաղեանը իւր նկարչական համբաւով:

Արդ, ի՞նչ է պէջլաժը: Պէջլաժիստներ նոքա են, որոնք, թող ներով մի կողմը բնակիչներին՝ մարդիկ թէ կենդանիներ, ներկայացնում են գլխաւորապէս բնութիւնը. նոցա կարելի է անուանել՝ նկարիչներ երկրի, երկնքի և ծովի: Մի պէջլաժի վերայ կարող են լինել նաև մարդիկ, կենդանիք, — բայց դոքա երկրորդական դեր են խաղում. գլխաւորը ինքը բնութեան տեսարանն է: Եւ, ընդհակառակը, մի նկար կարող է ներկայացնել բնութեան տեսարան, բայց պէջլաժ չը լինել, եթէ միայն այդ տեսարանում ներկայացրեալ է մի որ և իցէ զործողութիւն թէ առօրեայ և թէ պատմական կեանքից: Պարոն Բաշինջաղեանի տաղանդը, որպէս այդ ասպցուցանում են թէ ներկայ հանդիսում դրած նկարները և թէ նորա առաջւայ նկարները, հակում է զէպի բուն պէջլաժը: Ես դեռ առիթ կ'ունենամ այդ մասին ներքև խօսելու. թւենք նախ պ. Բաշինջաղեանի նկարները, որ այս տարի ի ցոյց են դրած: Դոքա բաղմաթիւ են. «Արաքս գետը», «Սանայնի շրջականերից», «Ալազանի հովիտը», «Անձրեային օրը Սևանայ լճում», Էպիզոդ Շոտա Ռուստաւելիի «Քնձու Մորթի» պօէմից՝ «Նեստան Դարեջանը բերեալ մի անյայտ լճի ափ», «Անտառը ձմեռ ժամանակ», «Ագուռի զործարան Թիֆլիսում», «Մայիսեան առաւօտ», «Արարատ», «Անձրեկելուց առաջ», «Սոճիների անտառը Մանգլիսում», «Էլբրուս», «Դեբեդա գետը գիշեր ժամանակ», «Լուսնեակ գիշեր Գուռի վերայ», «Գիշերը Սև ծովում», «Լուսնի ծագումը», «Լճի ափը», «Զմեռը հարաւում», «Կայծակ»:

Այս բոլոր ցիշածներից ոչ բուն պէջլաժ են «Նեստան Դարեջանի մի անյայտ լճի ափ բերելը» և «Ագուռի զործարանը» Առաջնում թէև բնութիւնը, այն է լճի մասը, երկինքը, լճի ափը, պարտիզապատ զդեակը բռնում են նկարի մեծագոյն մասը և իսկապէս պէջլաժ են ներկայացնում, բայց տեսնողի աչքը գրաւած է ոչ այնքան այդ բնութիւնով, որքան ներկայացրած անձերի զործողութիւնով, որի բացատրութիւնը կարող է տալ միայն «Քնձու Մորթի» պօէմի հա-

մտապատասխան կտորը: Եւ ես կարծում եմ, որ մի պատկերազարդ «Ընձու մորթի» պօէմի մէջ այդ նկարը, փոքր դիրքով, աւելի իւր տեղին կը լինէր, քան մի այդպիսի նկար, մեծ դիրքով, առանձին վերցրած և անկախ կերպով ներկայացրած հասարակութեան:

Պարոն Բաշինջաղեանը, որի նկարները, անկասկած, ներկայ սալօնի զարդն են կազմում, հասկանում է կօլօրատուրան, որպէս ոչ մինը մեր միւս նկարիչներից: Նրան կարելի է կօլօրիստ համարել: Նորա օղը, լոյսը և սորա անդրադարձութիւնը, այսպէս ասած, մարմնացած են և, մի և նոյն ժամանակ, թափանցիկ են և բնական: Նա շատ ազատ է սիրուց դէպի որ և իցէ գոյն, մի բան, որը այնքան սատուիկ աչքի է ընկնում պ. Զանկուսիու մօտ, որը, կարծես, բնութիւնը չի կարող ըմբռնել, առանց արևի կարմիր շողի: Բայց պ. Բաշինջաղեանի մօտ գոյնը շատ բազմատեսակ ցոլացումներ ունի և կարծես նա մեծ հաճոյք է զգում այդ ցոլացումները արտայայտել: Զուրը, օղը, բոյսը, երկիրը՝ տարւայ զանազան եղանակներին և օրւայ զանազան ժամերին, նա արտայայտում է հաւասար սիրով և յաջող կերպով: Հօրիզօնը, հեռաւորութեան աստիճանները, պերսպեկտիւը, մթնոլորտը ներկայացնելու համար պ. Բաշինջաղեանը վարպետ է: Վերցրէ՛ք, օրինակի համար, նորա «Անտառը ձմեռ ժամանակ» և դիտեցէ՛ք նրան խողովակով և դուք ծառերի հեռաւորութիւնը կ'որոշէք: Շատ գեղեցիկ է նորա «Արարատ»-ը, որը նպաստաւոր կերպով տարբերում է նոյն նկարչի մի քանի տարի առաջ նկարած «Արարատ»-ից: Բայց ինչ այդ նկարի մէջ գլխաւորն է, այդ՝ հօրիզօնն է: «Արաքս գետը» ներկայացրած է գիշեր ժամանակ լուսնի լուսաւորութեամբ, երբ սակայն լուսնի շողը միայն ջրի վերայ է ընկած: «Անձրևելուց առաջ» նկարը ներկայացնում է այդ ժամանակը պատող մթնոլորտը, որը սպասել է տալիս անձրևը: «Անձրևային օրը Սևանայ լճում» ներկայացրած պատկերներից ամենամեծն է: Բոպէն վերցրած է, երբ անձրևը տեղում է մի տեղում, երբ արեգակը համառարած տարածում է իւր ճառագայթները:

Պէջաժխանները երեք տեսակ են. ճանապարհորդող, մի և նոյն երկիրը կամ գաւառը նկարող և երրորդ՝ պէջաժխտ-բանաստեղծներ, որոնք ընտրում են իրանց սիւժեանք մի խորշ, մի դրութիւն, որը աւելի համապատասխան է իրանց հոգեկան դրութեան: Պ. Բաշին-

Ջաղեանը, ըստ իս, միացնում է առաջինը՝ երկրորդի հետ: Նորա նկարների մէջ կայ մի ոգի, որը բանաստեղծինն է: Չի կարելի չը նկատել, որ նա ոչ միայն գրաւել է սիւժետով, այլ և տեղով, այն երկրով, որի բնութեան տեսարանները նա նկարում է: Նորա նկարներից շատերը կապ ունին հայկական աշխարհի հետ. Արարատը, Սևանաջ լիճը, Արաքսը—նորա սիրած կենդրոններն են կազմում, որոնց վերայ նա մի քանի անգամ սիրել է վարժեցնել իւր վրձինը: Դէպի Սանաչինը, որի շրջակայի սոճիի ծառը և մացառները նա մի նկարում պատկերացնում է, նրան մղել է նոյն ներշնչանքը, որը ազդում է հայրենի երկիրը նկարիչ-բանաստեղծի վերայ: Նոյն այդ նկատողութիւնը կարելի է անել նորա առաջւայ նկարներից շատերի մասին, բայց այդքան հեռուն ես չեմ գնում: Հայկական աշխարհը իւր բնութիւնով, պատմութիւնով, աւանդութիւնով, բանաստեղծութիւնով զօրեղ ազդեցութեան հետքեր է թողած նկարչի ստեղծագործական տաղանդի վերայ. և թերևս դա անկարելոր հանգամանք չէ հասկանալու համար պ. ԲաշինՋաղեանի նկարչութեան ողին և այն սէրը, որ այնքան արտայայտիչ կերպով ցոլանում է նորա նկարներից: Բայց գովելին այն է, որ իւր այդ բնական հակումները ամենեւին չեն խարդախում բնութեան այն տեսարանները, որ նա ներկայացնում է: Նորա պէջլաժը, խօսելով գործածական խօսքով, պայմանական չէ. նա չի հնարում—և այդ մեծ արժանիք է: Եւ հէնց այդպիսի անխարդախ պէջլաժն է, որ մենք պէտք է ամեն կերպ խրախուսենք: Որպէս բանաստեղծութեան մէջ մի ժամանակ կար և կայ կեղծ-կլասիկականութիւն և կեղծ-րոմանտիզմ, նոյնպէս նկարչութիւնը ունեցել է իւր շիօլաները, որոնց մէջ կեղծը գերիշխող էր: Եւ հէնց պէջլաժը մի ժամանակ, հէնց օրինակ Ֆրանսիացում, պայմանական էր, իբր թէ հետեւելով 16-րդ դարու հռչակաւոր Պուսէնին: Սակայն այդ պայմանական պէջլաժին, աւա՛ղ միայն այս դարում, յաջորդեց իսկական պէջլաժը, որը բնութեան ուսումնասիրութեան մէջ, նորա մտերմութեան մէջ գտել է գեղարւեստի և բանաստեղծութեան մի բեղմնաւոր աղբիւր: Թէօդօր Ռուսօ, Կօթօ, Կուրբէ, Դօբբինի բացեցին այդ նոր ճանապարհը, բայց թողնելով բազմաթիւ աշակերտներ՝ Գիլլըմէ, Ժապի, Սուզէյ, Պուանտրլէն և շատ ուրիշներ, բայց մանաւանդ Պըլուզ, որը ներկայիս պէջլաժիստների ամենավարպետը կարող է համարւել:

Ներկայ գեղարեստահանդիսի գլխաւոր պէջգաժիստի մասին խօսելուց յետոյ, ես թռուցիկ կերպով կը յիշեմ միւս պէջգաժիստներին: Դոքա են՝ Զանկուսկի, Ստախուսկի, Սօլօվիեւ: Զանկուսկին ներկայացրել է՝ Կովկասեան գլխաւոր շղթայի տեսարանը, Էլբօրուս լեռը, Դօնգուգ-օրում լեռը Կովկասեան գլխաւոր շղթայում և Կաշտան-թառ լեռը: Այդ ցուցակից արդէն տեսնուում է Զանկուսկու սիրած առարկան: Պարոն Զանկուսկու անունը և նկարները շատ վաղուց պէտք է յայտնի լինին թիֆլիսցիներին: Նա նոր նկարող չէ և պէտք է արդէն ծերունի լինի: Բայց և այնպէս ժողովրդական չեմ կարող անուանել նրան: Որ նա սիրում է իւր առարկան, — այդ անկասկած է. բայց անպատճառ սիրել բնութեան մէջ ցուցցող բազմաթիւ գոյներից միմիայն մէկը՝ ահա՛ թէ ինչը ես չեմ կարող հասկանալ, մանաւանդ մի նկարչի համար, որը այդպիսով ինքը սահման է դնում իւր նկարչական տեսողութեան: Ստախուսկին երիտասարդ նկարիչներէն է: Նա ներկայացրել է՝ Արևի մուտքը Բաթումի մօտ, փոթորկից առաջ, Կովկասի Սև ծովեան ափը Սօչի՛ի և Գուդաուտ՛ի մէջ, Առաւօտը Սև ծովի ափին, Բաթումի մօտերքին և մի շարք էտիւզներ Թիֆլիսի, Բաթումի, Պոտի՛ի և այլ տեղերի տեսարաններից:

Թողած ամեն ուրիշ համեմատութիւն, ես զանում եմ, որ պ. Ստախուսկի՛ն, պ. Բաշինջաղեանից յետոյ, մեր ներկայ պէջգաժիստներից նա է, որը ամենից շատ աչքի է ընկնում: Ստախուսկու մասնածիւղն է՝ ծովը և նաւը: Ի զուր չէ նա ծառայել, թէև կարճ ժամանակ, նաւային ծառայութեան մէջ և Ամերիկայում անցկացրել մի քանի տարի: Բայց նորա նկարները տեղիք են տալիս երբեմն խիստ նկատողութիւնների: Գոյները բաւականաչափ բնական չեն: Իսկ նրկարներից մէկը անհասկանալի է դարձնում, թէ այդ ի՞նչպէս՝ արեգակի մայր մտնելիս՝ սև ամպերը կախած են մնում արեգակի վերայ: Ստախուսկու լաւագոյն նկարը պէտք է համարել Սև ծովի ափը Սօչի՛ի և Գուդաուտի մէջ (№ 12): — Կամարածե ժայռերի մի շարք մտած են ծովը իրանց արտափայլումով: Բայց և այստեղ պէտք է նկատել, որ, նկարի վերայ, ջուրը, այդ ժայռերին կաշելով, կաղմում է մի ուղիղ գիծ, որը հարկաւ անբնական է. պերպեկտիւլի օրէնքը, կարծես, մոռացած է այդտեղ:

Պ. Սօլօվիեւը, առաջին երիտասարդութիւնը վաղուց անցած մի նկարիչ, խիստ շիտա անցած լինելը չի ցոյց տալիս իւր նկարներով, որոնց մի առ մի չեմ յիշում: Բայց և այնպէս նկատելու արժանի է նորա Լուսնեակ գիշերը Բօրժօմուսը—տեսարան Փռռի վերայ (№ 2):

Պ. Շամշինովը մեր երիտասարդ նկարիչներից է, ռուսական շիտան անցած: Նորա մասին ես կը խօսեմ՝ քննելով ժանր նկարները: Բայց նա ունի նաև մի քանի պէյզաժներ, որոնցից են՝ Դարիալի կիրճը և Հողակոյտը թափւելուց յետոյ (После дождя, № 21)—երկուսն էլ Ռազմա-վիրական ճանապարհին Կովկասեան լեռների մէջ: Բայց այդ բաւականի մեծադիր պատկերները մեծ բան չեն վկայում նկարչի տաղանդի մասին, բացի այն, որ նա մի մեծ կօմպօզիցիայի համար բաւականաչափ պատրաստութիւն չ'ունի: Ճանապարհի կողքին քաշած պատի գոյնը գրեթէ ոչինչով չի զանազանւում ճանապարհի գոյնից. ուղին ինքը իւր բոլոր երկարութեամբ չի ներկայացնում պերսպեկտիւի տեսարանը. հակառակն լեռների առաջին կողմերի սպիտակութիւնը մոլորեցնում է տեսնողին, թէ արդեօք դա ձիւն է թէ կաւիճային զանգւած և թէ վերջապէս արևի առաւօտուայ շող: Բայց ոչ մէկը, ոչ միւսը և ոչ երրորդը չեն յարմարւում և բացատրւում տեսարանի մնացած մասերի գոյներով:

Պէյզաժից յետոյ, ներկայ գեղարւեստահանդիսի այն նկարները, որոնք ամենից մեծ տեղն են բռնում՝ պատկանում են դիմանկարչութեան և ժանրին:

Դիմանկարչութիւնը, այսինքն դէմք նկարելը՝ նկարչական բոլոր ճիւղերից թերևս ամենահինն է: Պօրտէտը գոյութիւն ունի շատ վաղուց. անգամ կարելի է առանց մեծ չափազանցութեան ասել, որ պօրտէտն է, որը, հակառակ բոլոր մօդաների, ամեն երկրում կարողացել է պահպանել այն, ինչ անուանում են մեծ կամ բարձր գեղարւեստ: Պէյզաժի մասին ես արդէն առիթ ունեցայ ասելու, թէ ի՞նչ փոփոխութիւնների է ենթարկւել նա դարերի ընթացքում: Բնութիւնը լաւ հասկանալը, ճանաչելը և սիրելը ամեն ժամանակների բաժինը չի եղած. նա զարգացել է կամաց կամաց՝ գրականութեան հետ միասին: Մեծ կեղծիք այնքան հեշտ չէ մտցնել

պօրտրէտի մէջ, որքան այդ կարելի է անել պէջգածի, բնութեան նկարի մէջ: Կարելի էր և կարելի է իսկականութիւնից զուրա շատ բաներ մտցնել մի պէջգածի մէջ, և եթէ դա մեծ գին չի ունենալ, այնու ամենայնիւ ոչ ոք դրանով չի վիրաւորել և այդպիսով կեղծ շփօլան կարող է երկար տևել առանց մեծ բողոքի: Ճիշդ է, որ բնութեան մէջ ոգի կայ, բայց քարերը լեզու չ'ունին:

Այլ բան է պօրտրէտը, մի իսկապէս կենդանի մարդու պատկերը: Այստեղ, որքան էլ նկարիչը ուզենայ կեղծել, շողոքորթելով կենդանի մօդելին, բայց և այնպէս այդ կեղծիքը նա չի կարող չափազանցութեան հասցնել, ամենքը կը վկայեն թէ պատկերը նման չէ: Ուրեմն այստեղ մի հանգամանք կայ, որը հարկադրում է նկարչին իրականութիւնից չը հեռանալ ու աշխատել՝ օրիգինալին հասնել թէ գծերի և թէ գոյների և արտայայտութեան նմանութիւնով: Երևի հէնց այդ է պատճառը, որ զանազան դարերի և զանազան շփօլանների պատկանող առաջնակարգ պօրտրէտիստ-նկարիչները հաւասարապէս յաջողութիւն են ունեցել և ունենում: Դրէ՛ք մէկը միւսի մօտ, մի պօրտրէտ Լէօնարդօ դը Վինչիի, մինը Ռաֆայէլի, Տիցիանի, Ռուբէնսի, Վան Դիկի, Ռեմբրանդտի, Ֆիլիպ դը Շամպայնի, Վելասկէզի, Միլնարի, Ռիզօի, Վատտոի, Ռէյնօլդի, Էնգրի կամ Դըլակրուայի (որպէս զի խօսենք միայն անցեալից), — դուք նոցա մէջ անշուշտ կը նկատէք այդ վարպետներից իւրաքանչիւրի հանձարը, նոցա նկարելու առանձին եղանակը և եպօքի բնաւորութիւնը, բայց դուք կը տեսնէք նաև մի ընդհանուր և նման ջանք ամենքի կողմից, որպէս նաև, յաճախ, հաւասար յաջողութիւն: Բայց, օրինակի համար, ո՛րքան և որքան մեծ զանազանութիւն, եթէ նոցա կարելի լինէր համեմատել, Աթէնքի Դպրոց 15—16-րդ դարու իտալացի Ռաֆայէլի, Դիշերապահների շրջելը և կամ Անդամահատութեան դասը 17-րդ դարու հոլլանդացի Ռեմբրանդտի և Նիդալների պատկերը կամ Մանդ կանանց պատկերը 17-րդ դարու իսպանացի Վելասկէզի, որոնց մէջ դպրոցների, էպօքների և առարկայի ըմբռնողութեան տարբերութիւնը աչքի է զարնում:

Կովկասեան նկարիչներից նոքա, որոնք իրանց աւելի մասնաւորապէս պօրտրէտին են նւիրել, որպէս այդ երևում է ներկայ հանդիսից, հետևեալներն են՝ Լօնգօ, Կեպպեն, Կօլին, Արտազօւ, Դա-

բաւել: Սիրողներին դեռ ևս չեմ յիշատակում: Ես համարձակ կ'ասեմ, որ, եթէ պէջգաթի մէջէն լինէր պ. Բաշինջաղեանի մասնակցութիւնը, ներկայ պատկերահանպիսի մէջ առաջին տեղը անկասկած կը պատկանէր ղիմանկարչութեան: Ներկայացրած պօրտէսների մէջ կան այնպիսիներ, որոնք գեղարւեստին են պատկանում: Դոցանից են՝ Կեպպենի ինքնանկարը, Կօլէինի «Հայ աղջիկ» և «Մեր հին երգիչը», Գաբաւելի «Նեգրը» և «Հայի տիպարը», որը հեղինակը սխալմամբ անուանել է «Վրացու տիպար», Լօնգօի «Մուշան» (մշակ): Այդ նկարները բոլորն էլ կենդանի օրիգինալներից նկարած պօրտէսներ են, և, որպէս այնպիսիներ, նոքա բոլորն էլ այնքան յաջողած են, որ հասնում են գեղարւեստին: Բայց մանաւանդ յաջողած եմ համարում Կեպպենի ինքնանկարը, Կօլէինի «Հայ աղջիկը» և Գաբաւելի «Հայի տիպար»: Եւ ես խօսում եմ այդ պօրտէսների մասին, ընդունելով նոցա որպէս նկարներ առհասարակ, որովհետեւ նմանութեան մասին դատել չեմ կարող: Դորա համար հարկաւոր է օրիգինալներին ճանաչել: Բայց նոցա մէջ կայ գեղարւեստ, թէև այդ նկարները զանազան եղանակով են կառարւած: Կեսպպենի պօրտէսը հարթանկար է. հեռուից թէ մօտիկից նա գրեթէ նոյնն է: Եւ եթէ դա հին շխլայի դործ է, դրանով պօրտէսի յաջողւածութիւնը չի նւազում: Կօլէինի «Հայ աղջիկ» նկարը, եթէ չեմ սխալւում, հեղինակի ազախնու աղջկայ իսկական պօրտէսն է: Մի փոքր հեռաւորութիւնից (աւելի սրատեսների համար, ի հարկէ, աւելի հեռուից) այդ պօրտէսը ցոյց է տալիս գոյների մի բաւականի մեծ հասկացողութիւն և կաշւի նրբութիւնների մեծ ըմբռնողութիւն: Օրիգինալը մի սիրուն աղջիկ է, վարդագոյն թշերով, քնքշութեան արտայայտութիւնով, սև աչքերի մեղմ հայեացքով և դէմքի բաւականի նուրբ զծերով. մազերը մինչ ուսը կտրած և մի փոքր անկանոն ձգւած. ինքը փաթաթւած է մի հասարակ կարմրագոյն շորի մէջ: Այդ նկարը, որպէս ես կարծում եմ, ժողովրդականութիւն կը ստանայ և կ'արժանանայ լուսանկարի: Պարոն Գաբաւելի «Հայի տիպարը», որ կասալօգում, կոչւած է «Վրացու տիպար», ներկայացնում է թիֆլիսեցի մի սիրաշի հայի, Միայն պ. Գաբաւելը չէ, որ ներկայացնում է նոյն հային. ուրիշները ևս ունին նոյն հային ներկայացրած զանազան դիրքերով: Բայց ամենից

յաջողւածն է պ. Գաբաւէինը: Դէմքը արտայայտիչ է և տիպական:—
Պ. Կօլինի «Մեր Հին երգիչը» ես պօրտրէտների շարքում չիշեցի,
թէ և նա կարող է նաև ժանրի մէջ չիշել: Իմ այդպէս վարւելու
պատճառը այն է, որ այդ նկարում աւելի աչքի է ընկնում երգչի
դէմքը և, թէ և օրիգինալը ինձ անցացտ է, պէտք է որ նկարիչը
ուզեցած լինի «երգչին» նկարել այնպէս ինչպէս նա է, մի խօսքով,
ներկայացնել նորա պօրտրէտը: Դէմքը վրացու դէմք է, հազին ունի
հասարակ վրացի գիւղացու շորեր: Որպէս այդպիսին, կրկնում եմ, նա
շատ յաջողւած է: Բայց ինչ չէ յաջողւած, այդ՝ նկարի, այսպէս ասած,
ժանրային մասն է: Այդ երգիչը բռնած ունի մի թառ, իբր թէ նա թառ
ածող է և խաղ ասող: Նախ, որ, եթէ տիպը վրացու է, նորա ձեռքը
թառ տալը տիպական երևոյթ է. վրացին թառ չի ածում այլ
ստուիրի» (պարկապողուկ) ու զարմօնիկա. մեզանում թառ ածում են
հայերը և թուրքերը: Նրկորդ, ոչ մի թառ ածող չի բռնիլ թառի
կօթի լարերը չորս մատներով հուպ տւած, ինչպէս այդ նկարում
ցոյց է տրւած. երրորդ, թառի կոթը ներկայացրածի չափ կարճ չի
լինում: Ես կրկնում եմ, եթէ նա ժանր նկար է, անյաջող է. իսկ
եթէ պօրտրէտ է՝ ամենայաջողներին է:

Պ. Արտազօւի պօրտրէտը ներկայացնում է մի տիկնոջ՝ ծաղկա-
ւուն սև վուալով: Գլխաւորը այստեղ վուալն է, որը և յաջողւած
է:—Նոյնը ներկայացրած է նաև մի «Նտիւդ կնոջ գլխի»: Բայց ես
զարմանում եմ պ. Արտազօւի չնչին բեղմնաւորութեան վերայ. նա,
որ այժմ, զինւորական ծառայութիւնը թողած, իրան կարող էր
նւիրել իւր արհեստին, մանաւանդ որ միջոց և ժամանակ է գտնում
ըրջադայելու Ներոպան և մասնաւորապէս Պարիզը: Բայց երևում է,
որ նոյն իսկ Պարիզը ներշնչանք չի բերում նրան, ով այն չի որո-
նում:

Բայց ինչ մի գլուխ գործոց է, այդ է՝ Լօնգօի «Մուշա»-ն:

Վերջացնելով իմ նկատողութիւնները պօրտրէտի մասին, չեմ
ուզում առիթը բաց թողնել մի քանի խօսք ասելու այն տարած-
ւած կարծիքի մասին, թէ լուսանկարչութեան (ֆօտօգրաֆիայի)
երևան գալովը՝ իբր թէ զիմանկարչութիւնը կորցրել է իւր նշանա-
կութիւնը: Եւ իրօք, այժմեան լուսանկարչութիւնը ոչ միայն տա-
լիս է մեզ փոքրադիր պօրտրէտներ, այլ այժմ սկսել են նաև բնու-

կան մեծութեան հասցնել պօրտէտի դիրքը, և բաւական չէ այդ, ներկում էլ են այդ պօրտէտները, որպէս այդ անում են նկարիչները: Երբ լուսանկարչութեան արհեստը այդքան կատարելագործւեց, նկարչական աշխարհում մի քանի ժամանակ տիրապետեց մի տեսակ երկիւղ՝ մի գուցէ դիմանկարչութիւնը բոլորովին անյայտանայ: Մի խօսքով՝ դիմանկարչութիւնը մատնւած կարծւեց զօրեղ մրցութեան շանսերին: Խօսք չը կայ, որ Փօտօգրաֆիան դառաւ ատելի մի բան դիմանկարիչների աչքում, այն Փօտօգրաֆիան, որը ամբողջ դէպ իրան է գրաւում՝ պօրտէտը դարձնելով էժան ապրանք:

Բայց այդ կարծիքը, որը մեզանում դեռ ևս տարածւած է, արդէն անյայտացել է գեղարւեստների երկիրներում: Ճշմարիտ է, որ դէմքի կօնտուրը ոչ մի նկարիչ չի կարող այնքան ճշգրտութեամբ զուրս բերել, որքան այդ անում է լուսանկարչութիւնը. բայց, բացի այն, որ նկարիչը նաև այդ կողմից հասցնում է արհեստը կատարելութեան, միմիայն ճիշդ կօնտուրը բաւական չէ լաւ պօրտէտի համար: Այն, ինչ կարող է անել նկարչութիւնը դէմքի արտայայտութեան համար — լուսանկարչութիւնը չի կարող առաջնի նրբութեանը հասնել: Այժմ այդ խնդիրը վճււած բան պէտք է համարել: Եւ թող մեր պօրտէտիստները ոչ միայն չը վհատեն, այլ և այս իմանան, որ պօրտէտը, նկարչութեան մեծ ճիւղերից մէկը լինելով, կարող է, այսպէս կոչւած, բարձր գեղարւեստին հասնել: Պօրտէտիստները փեշակաւորներ չեն, թէև կարող են և ստիպւած են մեծ մասամբ պատւէրներով զբաղւել. բայց պօրտէտը ընդունակ է նոյնքան գեղարւեստական գաղափարներ արթնացնել, որքան նկարչութեան միւս ճիւղերը: Այժմեան դիմանկարիչներից՝ մի պօրտէտիստ Բօնատ (Bonat) նոյնքան նշանաւոր կրող է գեղարւեստի գաղափարի, որքան մի պէղծաբան Պելուզ (Pelouse) կամ մարինիստ Ալազօսկի, մի դեկորատոր Պիւլի դը Շաւան, կամ պատմաբան-նկարիչ Սեմիրադսկի և կամ մի հանդուցեալ Կաուլբալ: Եւ միայն պէտք է ուրախ լինել, որ մեզանում ևս, Կովկասեան գեղարւեստների մէջ, կան պօրտէտիստներ, որոնք ձգտում են բարձր գեղարւեստին: Հանդուցեալ Ներսիսեանը կարող է նոցա ամենքին լաւ օրինակ ծառայել, նա, որի «Ներսէս V» հրաշալի նկարով, կախւած Թիֆլիսի Ներսի-

սեան Գպրոցի հոգաբարձական ղազլիճում, չի կարելի բաւականա-
չափ հիանալ:

Ինձ այժմ մնում է զեռ զբաղել զեղարւեստահանդիսի ժան-
րային, կենդանիների և ծաղիկների, աքլարէլի նկարներով, սիրող-
ների բաժնով, սկուլպտուրով և յախճապակու նկարներով: Քողնենք
այդ հետեւեալ անդամին:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՖԻՐԴՈՒՍԻ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԻՊԱՇԽԱՐՀ, պատկերազարդ. տետր Ա. ՌՈՒՍՏԵՄ և ԶՈՀ-
ՐԱՐ, գերմաներէնից թարգմանեց ֆիլիպպոս ՎԱՐԳԱՆԵԱՆՅ: Թիֆլիս,
տպարան Մարտիրոսեանցի. 1889 թ., քառածալ, 46 էրես, տառ
№ 12, գինն է 20 կոպէկ:

Շնորհիւ պ. ֆիլիպպոս Վարդա-
նեանցի մեզանում ևս սկիզբ է առ-
նում գրականութիւնը Ֆիրդաուսի,
սովորապէս կոչւած Ֆիրդուսի. նա,
որ ամենամեծ բանաստեղծն է Պարս-
կաստանի և որը ապրում էր 940—
1020 թ., ուրեմն մեզնից շուրջ 900
տարի առաջ: Յայտնի է, որ սորա
գործն է հռչակաւոր Շահ-նամէ
կամ թագաւորի գիրք, որի բանաս-
տեղծական արժանաւորութիւնը նոր
չէ գնահատուել ընդհանուր գրակա-
նութիւնից: Իբրեւ իսկական բանաս-
տեղծական դանձ, նրան աշխատել
են թարգմանել եւրոպական գլխա-
ւոր լեզուներով, և այդ թարգմանու-
թիւններին ձեռնամուխ եղած ան-
ձերը, ի հարկէ, պարսիկները չեն,
այլ եւրոպացիք իրանք և այն էլ նո-
քա, որոնց բանաստեղծական քան-
քարը ճանաչւած է նաև իրանց հայ-
րենի գրականութեան մէջ: Այդ մա-

սին գեռ լետու. բայց պէտք է իմա-
նալ, որ Շահ-նամէ'ի նոյն իսկ բնա-
ղիբը, Փարսերէն լեզուով, մատչելի է
զարձրած ընդհանրութեանը՝ նմանա-
պէս եւրոպացիներին ջանքերով, քա-
նի որ Շահ-նամէ'ից ցաւժմ կան մի-
այն երեք հրատարակութիւն և, որ-
քան ինձ այդ լալտնի է, նոցանից
գոնէ երկուսը եւրոպացիներին հրա-
տարակութիւններ են: Այդ երեքից
առաջինը հրատարակւած է Ռեհերա-
նում, երկրորդը՝ խնամքով Տուրնէր
Մական'ի տպեց Կալկաթալում, իսկ
երրորդն է Պարիզի հրատարակութիւ-
նը Իւլիուս Մօհլ'ի Ուլ բնագրից ու-
ղում է թարգմանել, պէտք է զիմէ զո-
ցանից մէկին կամ միւսին, ի հարկէ,
գլխաւորապէս երկրորդին և երրոր-
դին, չը նախած որ դոքա պակասու-
թիւններէրից զերծ չեն: Իսկ է, Տուր-
նէր Մական'ը հիմնուեց մասամբ լաւ
և հին ձեռագիրների վերաջ, բայց

ընդունեց նաև բաւականի քանակութեամբ, անկասկած, անհաբաւատ ուտանաւորներ: Շատ աւելի մեծ չարձակումների ենթարկեց Մօհլի հրատարակութիւնը, որը զերծ չէ չափի և լեզուական սխալներից: Կալ նաև մի չորրորդ հրատարակութիւն, որը առձեռն գործածութեան համար է նշանակած. նրան սկսեց Վուլլերս (Vullers), Գիսկե'ում (Գերմանիա), որի մահից չետ ալն շարունակեց Սամուէլ Լանդաուէր: Սա տպւում է Լէյդէն'ում (Բելգիա), Բուիլի տպարանում և ցափմ հասած է երրորդ հատորի վերջը: Բայց արդէն չինդ տարի է, որ այդ հրատարակութիւնից նոր տետր չի լուս տեսել և, որպէս երևում է, մնացած երկու վերջին հատորը իրանց զեռ ևս երկար պէտք է սպասեցնել ստան:

Այժմեան գրականութիւնը դեռ ևս, ի հարկէ, հեռու է քննադատական մշակութիւնից Ֆիրդաուսի Շահ-Նամէ'ի: Նա դժարացած է գըլխաւորապէս նրանով, որ չափազանց շատ են նորա ձեռագրերը, որոնք Ասիայի և Յւրոպայի գրադարաններում կան և որոնք բոլորը իրարից շատ թէ քիչ տարբերում են: Աւելացնենք, որ մի Ֆիրդաուսի-բառաբան կը լինէր նախապատրաստական աշխատանք, որը զեռ ևս չը կալ: Նորա նպատակը կը լինէր բանաստեղծի բառերի իմաստը լաւ որոշել: Ճիշդ է, սակայն, որ Մօհլը, իւր հրատարակութեան մէջ, բնագրի հետ կից տալով է նաև մի լիակատար ֆրանսերէն թարգմանութիւն, և այս վերջինս առանձին լոյս ընծալեց Մօհլի ալբին եօթը հատորիկներով: 1876—78 թւականներին:

Այդ ֆրանսերէն լիակատար թարգմանութիւնից զատ և գրանից աւելի հեռու շրջաններում ծանօթ է գերմանական ալթմեան ամենանշանաւոր բանաստեղծներից մէկի՝ Կոմս Շակ'ի փոխադրութիւնը գերմաներէն լեզուով: Բայց նորա փոխադրութիւնը ամբողջ Շահ-Նամէ'ն չի պարունակում, այլ միայն սորա ամենաբանաստեղծական կտորները հէքիաթական-պատմական ժամանակներից. ճիշդ է, որ Շակ'ի „Heldensagen von Firdusi“ աշու ամենալեւաւ ամբողջի մի բաւականի նշանաւոր մասն է կազմում:

Այդ թարգմանութիւնների վերաբանցեալ 1889 թւականին աւելացաւ մի երրորդը՝ և այն էլ լիակատարը իտալերէն լեզուով, և այդ թարգմանիչն է՝ Իտալօ Պիցցի, պրօֆեսօր Տուրինում (Firdusi, il Libro dei Re, poema epico recato dal Persiano in versi Italiani da Italo Pizzi, Torino, Vincenzo Bona. 8 հատորով, փոքր 8-ածալ, 1886—89): Այդ հատորների ծաւալը և արտաքինը բոլորովին նման են Մօհլի հրատարակութեան, որից նա տարբերում է միայն նրանով, որ Մօհլի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը արձակ է, իսկ Պիցցին թարգմանել է ոտանաւորով, որով սա աւելի մօտենում է բնագրի ոգուն: Արդարեւ, մեծ համբերութիւն պէտք է ունենալ Շահ-Նամէ'ն ամբողջապէս ոտանաւորով թարգմանելու համար: Բնագրի մէջ այդ գիրքը բաղկացած է 50.000-ից աւելի կրկնակի ոտանաւորներից և շատ բնական է, որ այդ երկարութեան մէջ ամենաղեղնակ, ալ

անգամ ամենամեծափառ կտորները կողքին կան բաւականի երկարաբանութիւններ և կրկնութիւններ, որոնք ընթերցողին, ուր մնաց թէ թարգմանչին և այն էլ չափով թարգմանողին, պէտք է դադրեցնեն:

Այս այս նախածանօթութիւնը հարկաւոր համարեցի նախ, որ մեր գրականութեան մէջ եթէ մի բան չափունի է Ֆիրդաուսի մասին, այդ լոկ նորա անունն է: Այժմ մեր ընթերցողները կարող են համոզուիլ, որ նորա Շահ-Նամէն ուշադրութեան է առնւած եւրոպական գրականութիւնից ոչ թէ միայն լոկ հետաքրքրութիւնից պարսկական ընթացողութեան համար, այլ նորա գրական արժանաւորութիւնները համար. Շահ-Նամէն պատկանում է այն սքանչելի ստեղծագործութիւններին, որոնք նշանակւած են անմահ մնալու համար: Բայց, ի հարկէ, որպէս վերը ասեցի, նա չատ է երկար և ունի կրկնութիւններ ու ձգձգւած տեղեր, որոնք կարող են դէն դցւել հմուտ թարգմանչից, թողնելով միայն այն մասերը, որոնք բանաստեղծութեան մի մի մարգարիտներ են: Այդպէս է վարւել կոմս Շակլը, որը փոխադրութիւն է տւել և ոչ բառացի թարգմանութիւն: Այս առաջով հաշիւը կանոնութեան համար հարկաւոր է աւելի առաջինը, քան երկրորդը, որովհետեւ մենք զարգացման դեռ եւս աչն աստիճանի վերայ չենք, որ թարգմանները դուռ ուլուռ մասիրութեան համար, այլ մեր թարգմանչները ջանքը պէտք է լինի մեր գրականութիւնը հարստացնել տալով թարգմանութիւններ, որոնք մի և

ն ոչն ժամանակ մեզ ծանօթացնեն օտար հեղինակներին ոճի և տաղանդի զօրութեան աստիճանի հետ: Բայց նոցա առաջին հոգսը պէտք է լինի դեռ եւս հեշտ ընթերցանելի գրածքներ տալ հասարակութեան: Այդ տեսակէտից մի պակասութիւն չէ, եթէ Շահ-Նամէն նման երկար էպօսը մեզ տրւում է ոչ իւր լրակատարութեամբ, այլ նորանից տրւում են մեզ միայն հատընտիր կտորներ և եթէ այդ կտորներն էլ մեզ տրւում են ոչ անպատճառ չափով, ոտանաւորներով, որպէս բնագրումն է, այլ արձակ, պրոզայով:

Պ. ֆիլիպպոս Վարդանեանցի «Ռուստէմ և Ջոհար» Շահ-Նամէն էպիկոսներից մէկն է: Այս կարող ենք աւելացնել, ամենաաքանչելին և ամենափոքրիկիւնը: Հաշիւ թարգմանիչը մեզ այդ էպիկոսը տալիս է արձակ գրւած թարգմանելով գերմաներէնից:

Պ. Վարդանեանցը աշխատել է իւր թարգմանութեան մէջ պահպանել պատմութեան առարկային լարմար վսեմ ոճը: Այս իրօք, այդ ոճը սաղական է. բայց եթէ ի նկատի առնենք սովորական լեզուում և նոյն խոսքի լարիկ գրականութեան մէջ սակաւ և կամ ոչ գործածական բառերի այն անհաշիւ քանակութիւնը, որ մենք գտնում ենք այս Վարդանեանցի գրքի մէջ, — մենք փորձւած ենք տեսնում մեզ հարցնել, թէ ո՞ւր համար է հրատարակւած նա՞ հաղաբանների թէ երեխաների համար: Ինչ էլ ասէք չօգուտ կլասիկ բառերի ու ոճերի, բայց ակներև է, որ մեր ներկայ սերունդը, բայց մանաւանդ լատ-

նի հասակի աղաճերը և աղջիկները դեռ ևս սովոր չեն աչալիսի բառերին՝ սօս, երկվար, կապարձ, ծառանել, չամբուտ, փոկ, առաօան, անվիանդ, բարեմուն, համբակ, լովտակ, զամբիկ, մտրուկ, դիմագրաւ, բարապան, անջրպետ, սադաւարտ, լովաղ, անժուփ, գուպարել, վերտ, զինադուլ, շահապ, դիահանք, կարեւէր և այլն: Գոնէ մի հատ երես բառարան պէտք էր կցել գրքուկի վերջին կամ սկզբին. բաւց աւելի էլ լաւ կը լինէր, պահպանելով անհրաժեշտը, նոցանից շատերը ուղղակի փոխարինել աւելի աշխարհիկ խօսքերով:

Ինձ թուում է, թէ պ. Վարդանեանցի թարգմանութիւնը, ուզում եմ ասել, բանեցրած ոճը համապատասխան է առարկայի վսեմութեանը և գոնէ մօտաւորապէս զգացնել է տալիս աչն ճաշակը, որը կը ստանար պարսկագէտ ընթերցողը, եթէ բնագրին դիմէր: Ի հարկէ ուր է, երբ մի դրամատիկական գործողութիւն պատմած է ոտանաւորով, որի հեղինակը սքանչելի վարպետութեամբ

գիտէ խաղացնել լանգն ու չափը և ուր, երբ նոյնը պատմած է պրօզալով, ուր դրամատիկական ուժգնութիւնը գրեթէ կորչում է արձակ պատմութեան ձեւերի մէջ: Ոչ աւելի, քան մի հատ օրինակ: Ռուստէմ և իւր որդի Զոհրաբը, առանց իրար ճանաչելու, իրար ուժը չափել են մի գօտեմարտում: Առաջին անգամ իւր կեանքում չաղթեց իրանի ծեր հերոսը. իւր պատանի հակառակորդից նա տափն է տրւում և միայն խորամանկութեամբ կարողանում է իւր կեանքն ազատել: Երկու կուռղները համաձայնութիւն են կապացնում երկրորդ անգամ իրար դիպչելու և բաժանում են: Զոհրաբը անող մտքով անձնատուր է լինում որսորդութեան, մինչդեռ Ռուստէմը առանձնանում է, սիրտը լիքը ցաւով և ահի գուշակութիւններով: Եւ ահա թէ ինչպէս է պատմում Ֆիրդուսին, որի տեղն ենք դնում խալկական ճիշդ և հարադատ թարգմանութիւնը, ինչպէս է նոյնը փոխադրում կոմս Շակլը և ինչպէս է թարգմանած հայերէնում պրօզալով:

Ֆիրդաուսի՝ Պիցցիի թարգմանութեամբ (երես 282—283).

„Udii che un giorno,
Di sua carriera nel principio, tanta
Ebbe Rustem da Dio possanza e
forza,
Che ov'ei salia co'piè sovra una
rupe
Ambo que' piedi suoi dentro la
rupe
S'affondavano entrando. Ei si dolea
Di tanta forza sempre e sempre,
e il suo

Նոյն տեղը՝ Շակլի փոխադրութեամբ. (երես 180—181).

„Es hatte Rustem, sagt man, in
Beginne
Durch Gottes Huld so grosse Stär-
ke inne,
Dass, wenn zü fels'gem Grund den
Schrit er lenkte,
Sein Fuss dort einbrach, weil der
Fers sich senkte.
Als lästig war ihm diese Kraft
erschienen,
Die ihm beschwerlich fiel statt
ihm zü dienen;

Cor fu ben lungi dal cercarla mai
 Si che mesto ei pregò dinazi a Dio
 E con angoscia dimandò che parte
 Da tal vigor tolta gli fosse, libero
 Perch'ei potesse camminar sua
 strada.

Ratto scemò, sì come chiesto avea
 Da Dio santo, il vigor del valoroso
 Pari a un gran monte. Ed or che
 grave impresa
 Eragli innanzi, or che gli venne al
 core

Per timor di Sohràb alta ferita,
 A dio fe' un grego sospirando e disse:
 Al tuo servo, o Signor, noll'ardua

impresa
 Tu sii custode. Or io quella ti
 chieggo

Virtù sovrana che mi desti un
 giorno,
 Almo, santo Signor, di mia car-

riera
 Al cominciar. — Sì come chiesto
 avea,

Resegli allor la sua virtù sovrana,
 Ciò che scemava un dì gli accreb-
 be Iddio

Nella persona. Edegli allor dal fonte
 Toglieasi ratto e si redia dell'armi
 Al fatal campo. Ma d'assai pensieri
 Ingombro era quel cor, pallido il
 volto“.

Ահա, ալս վերին աստիճանի բա-
 նաստեղծական կտորն է, որ պ. Փի-
 լիպպոս Վարդանեանցի գերմաներէն
 օրինակը արտադրուում է առաջին.

«Մինչդեռ Զոհրարը կաղզուրիչ
 քնով հանգիստ էր տալիս իւր մարմ-
 նին, Ռուստէմը զինադուլից օգուտ
 քաղեց՝ զնալու մօտակալ հովիտը,

Er hatte früher drum sich in Gebet
 Zü Gott gewendet und ihn aufge-
 fleht

Dass er die Ueberkraft ihm min-
 derte;
 Weil sie auf jedem Gang ihn hin-
 derte;

So hatte Gott auf seinen Wunsch
 geringer

Die Stärke denn gemacht dem
 Weltbezwinger.

Nun aber, da der Sieg ihm zwei-
 felhaft

Bedünkte wegen Sohrabs grosser
 Kraft,
 Rief er: O du, von dem da Gute
 kommt,

In diesem Drangsal gib mir, was
 mir frommt,
 Gib mir zurück die einst verlie-
 hene Gabe,

Die Kraft, idie ich vordemb essen
 habe!

Und sieh, da gabihm Gott die Kraft
 der Glieder,
 Die er genommen, auf sein Flehen
 wieder.

Aufs Schlachtfeld kehrte Rustem
 dann voll Bängniss;
 Er zagte vor dem kommenden Ver-
 hängniss“.

ուր երբեմն մի տարօրինակ հանդի-
 պումն էր ունեցել, որ և աւսօր նո-
 րից լիչեց: Այն ժամանակ—թերևս
 մի քսան տարի առաջ—Ռուստէմն
 աչքան զօրեղ էր, որ նեղութիւն
 էր զգում իւր ուժից, և աչք քարուտ
 ձորը զնալիս աչքայէն ծանր ոտը
 զնում, որ ամեն մի քաղին մինչև

պճեղները երևում էր պինդ դետնի մէջ: Այն ժամանակ էր, որ լանկարծ մի զարթ ծրծաղ լսեց նա, և աչքերը վերցնելով մի ոգի նշմարեց, որ նոյն ձորի շահապն էր: «Ուրախ եմ, առաջ շահապը, այդ ոչ ժը, որ տեղ է քեզ մար բնութիւնը, անշաղի շատ է մէկի համար: Դա քեզ բնաւ օգտակար չէ, ալ ճնշում է քեզ: Դորա մի մասը դու ինձ տո՛ւր, ես կը պահեմ, և երբ որ քեզ պէտք լինի, կը դաս, նորից լեա կ'առնես»:

Փահլեանը տաւ շահապին իւր զօրութեան աւելորդ մասը, որ նա պահէ: Այժմ գնում էր լեա ուղեբու ալ պահ տաւ թարիքը, որովհետեւ վախենում էր, իւր ամբողջ զօրութիւնը ձեռք չը բերած, կռւի դուրս գալ Զոհրաբի դէմ:

Շահապը նորա ձայնը լսեց թէ չէ՝ լաւաջ եկաւ և ասաց. «Լաւ կ'անես, որ զօրութեանդ ալ մասն ինձ մօտ թողնես՝ աչս ժաղի ծերպի մէջ: Այստեղ նա աւելի ապահով կը մնալ, քան ձեռքումդ: Այս ծեր հալօք ինչո՛ւ ես ուզում բռնաւորել քեզ դըրանով»:

«Յետ տո՛ւր, հրամայեց փահլեանը. ախօր ես կարօտ եմ բոլոր ուժիս,

որ ստացել եմ բնութիւնից: Տո՛ւր, ասում եմ, և մի ստիպիր որ սպասեմ»:

«Թող ալդպէս լինի, պատասխանեց շահապը. դու կը ստանաս պահ տաւ ուժդ, բայց իմացիր—դա քեզ բաղդ չի բերիլ: Այդ առողջ զօրութիւնը միայն փորձանք կը բերէ քեզ, որովհետեւ չէ լարմարում հասակիդ. և միայն երկտասարդ կարծին է վախելու»:

Որպէս տեսնում է ընթերցողը, պ. Վարդանեանցի գերմանական օրինակը, որն անունը հալ թարգմանելը զուր կերպով աւելորդ է համարել տալ, շատ և շատ տարբերում է Ֆիրդուսից, առանց որ զրանով ես կամենայի լանդիմանութիւն աւել ունի ինչէ. դա մի ազատ փոխադրութիւն է, որպէս ալ նաև նկատւած է գրքովի սկզբում: Որպէս ալդպիսին, նա լաջողւած է և մի լաւ լաւելացումն է հալկական թարգմանական զրադարանին, եթէ միայն, ի հարկէ, այն Ա. տաւը, որ գրքի ճակատին է գրւած, իւրօք սկիզբն է նշանակում մի շարք հրատարակութիւնների Արեւելեան վիպաշխարհից և ոչ միայն ձեռն համար է գրւած:

Ա. Ա.

ԱԳԱՊԵԱՆ ԱՐՇԱԿ. — «ՄՈՒՍԻՆԻ ԳԱՆԳԱՏԸ». պատկեր գիւղական կեանքից. (արտատպած «Նոր-Նար» լրագրից). 32 երես, փոքր ութածալ, № 10 տառ. Թիֆ., 1890 թ., տպ. Յ. Մարտիր.: Գինն է 7 կոպ.:

Մի շատ սրտաշարժ գրամա է աչս փոքրիկ պատմութիւնը, մի գրամա, որ գուցէ ամեն տեղ, ամեն անգամ

պատահում է մեր հալ գիւղերում, թէ և մենք նորա մասին ոչ մի տեղեկութիւն չ'ունենք: Հեղինակը իւր

աշակերտութեան ժամանակ, ամառը, երբ նա վերադարձել է իրանց գիւղը, Ղաղախի կողմերում՝ մի օր պատահմամբ տեսել է այդ գիւղական կեանքի իրական, կենդանի, ոչ թէ մտացածին դրաման և խոր զգացւած՝ գրել է այդ սարսափելի անցքը: Պատմութիւնը այս է:—Մի խեղճ, աղքատ և աշխատասէր գիւղացի՝ Մուսին անունով, մի օր իւր միակ ալկին պահպանելիս, նկատել է, որ իրանց համագիւղացի հարուստ Բաղերանց Նիւրեմը՝ թշնամարար մտել է նորա ալկին և քաղում, փչացնում է խաղողի վագերը: Այդ Նիւրեմը ուրիշ անդամ էլ չատ է արած աղբալիսի չարագործութիւններ Մուսինին փասելու նպատակով, բայց Մուսինը այդ չի նկատել: Այս անգամ վերջապէս խեղճ Մուսինի համբերութիւնը հասնում է և նա, կամենալով պատժել չարագործին, իւր ձեռի եղանով խփում է Նիւրեմի գլխին և աղբալէս արձոտ երեսով բերում է նորան գիւղ: Գիւղացիք միաբերան դատապարտում են ոչ թէ չարագործ Նիւրեմին, այլ խեղճ Մուսինին, որ համարձակ էլ է փաշտով խփել հարուստի տղայ գող Նիւրեմին: Հեղինակը, որ տեսել է այդ, խորհուրդ է տւել Մուսինին գանգատուելու. բայց կաշառակեր «քեօխլան» նոյնպէս պաշտպանում է գողին և սառսիկ անխիղճ վճիռ է տալիս Մուսինի համար: Այդ վճռի համաձայն, Մուսինի մի հատիկ «աչառը» խլում են նրանից և հրապարակաւ նրան թափում են բարբարոս, անխիղճ եղանակով... Այդ հրապարակական պատժի նկարագրութիւնը կարգալիս, մարդ փառապաշտում է ամ-

բողջ մարմնով... Այս, որ ամենից վրդուկեցուցիչն է, համագիւղացիք սառնութեամբ նայում են թշուառ Մուսինի տանջանքների վերաջ և դեռ կարողանում են ծիծաղել՝ թէ ինչպէս իւրաքանչիւր հարւածից՝ ոտքերով ցատկում, թռչկոտում էր Մուսինը... Այդ բարբարոսութիւնը նոյնպէս տեսել է հեղինակը և աղքատի զայրույթից դրւած՝ ուղեցել է սպանել քեօխլան, բայց չեն թողել: Հեղինակը մի խիստ բողոք է գրում և տալիս է Մուսինին, որ ներկալացնէ քաղաքի ղառաւորին: Բայց ոչ մի հետեանքի չի հասնում: Խեղճ Մուսինը աչառից զրկւելով՝ բոլորովին քանդուած է, թողնում է գիւղը, թողնում է իւր ջահէլ կնոջը, որդոց և գալիս է Թիֆլիս փող աշխատելու... Սակայն այստեղ էլ բաղդը նրան հալածում է. մի անբարոյական կին, որի մօտ Մուսին ծառայութեան է մտնում, թշնամացած նորա հետ, թունաւորում և սպանում է նորան: Ահա թէ ճրտեղ հասցրեց Մուսինին իւր գանգատը—վերջացնելով աւելացնում է իւր կողմից լարգոյ հեղինակը:

Այս փոքրիկ պատմութեան մէջ՝ ամենից առաջ աչքի է ընկնում աչն երեսութիւն, որ գիւղացիք, այդ «անմեղ և անարատ գիւղացիք», նոյնպէս վարակւում են փողի, հարստութեան, «կուպօնի»—ինչպէս ասում է Գ. Ուսպէնսկի—աղղեցութեամբ և մոռանում են իրանց խիղճը, իրանց մարդկային ազնիւ զգացմունքները: Խեղճ Մուսին, որովհետեւ աղքատ էր, անտէր, անօգնական էր, ուրեմն և նա «մեղաւոր էր», նա իրաւունք չ'ուներ բողոքելու հարուստի դէմ, նա

չը պէտք է նկատէր հարուստի մեղքերը և չարագործութիւնները. հակառակ գէպըռում, ալդ է նորա վախճանը, ինչ որ պատահեց:—Ահա դիւղական կեանքի նոր լոգիկան, որ առաջացել է փողի, կուպօնի շնորհիւ և որը ամենևին չի զանազանւում մեր, քաղաքի լոգիկայից... Այդպէս խօսածում են և մերոնք, մեր քաղաքի կուլտուրական հարուստները, ալդպէս մտածում են նոքա, որոնց մօտ ոչինչ է գիւղացիի, իւր բոլոր կենսական ֆիլոսօֆալութիւններով հանդերձ: Գիւղացու մասին մենք բոլորովին ուրիշ կարծիք ունէինք առաջ:

Նրկրագործական աղնիւ ու անխարդախ պարապմունքը իւր աղնըւթեան կնիքը դրել է գիւղացու վերայ և այդպիսով՝ շատ վաղ ժամանակներից նա բաժնի է իւր անմեղ, պարզ, առաքինի բնաւորութիւնով: Իսկ այժմ մեր շահագիտական դարում, երբ փողի հաշիւը դառել է մարդոց կեանքի բարձրագոյն կուլտը, երբ հաջ վաճառականը՝ իւր ճարպիկութեան և փողասիրութեան ընդունակութիւններով՝ խօսելու առարկայ է դառել, շատ հաւանական է, որ գիւղացին էլ վարակւի այդ ախտից, ալդ անբարոյական ընդհանուր հիւանդութիւնից:

Սակաւն պէտք է ասել՝ որ պ.

Ագապեանի նկարագրած գիւղացիք մի որոշ տեղի—Ղաղախի գիւղացիք են, որոնք գուցէ՝ առանձին հանգամանքներով՝ աւելի մօտ են առևտրական մարդոց հետ, քան թէ այն գիւղացիք, որոնք մշտապէս երկրագործութիւնով են պարապում և շատ առանձնացած են իրանց հեռաւոր տեղերում... Այս վերջին գէպըռում, գիւղացիք անշուշտ աւելի մաքուր կը լինին և հարստութեան, փողի տեսակէտը աչքքան մեծ ոգժ չի ունենալ նրանց աչքում:

Պ. Ագապեանի դրած պատմութիւնը, առհասարակ, այն առևտրութիւնը ունի, որ ինքը հեղինակը պատմութեան մէջ մասնակցում է և սաստիկ ջերմ պաշտպան է հանդիսանում խեղճերի, թշառների... Այս պատկերութիւնը շատ գնահատելի է այն պատճառով, որ ընթերցողը աւելի պարզ, աւելի կենդանի է երևակալում ամեն բան և ընթերցումից ստացած տպաւորութիւնն էլ՝ շատ խոր և ուժեղ է լինում: Ախոս, որ հեղինակի լեզուն մշակւած, կանոնաւոր չէ, ալ մի խառնուրդ է համարեա գիւղական բարբառի և գրականական ոճի: Շատ ցանկալի է, որ պ. Ագապեանը լուրջ ուշադրութիւն դարձնէր այդ հանգամանքի վերայ:

Ե. Ղ.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԳԵՐ

1. ՇԱՀՈՒՆԵԱՆՅ ՎԱՀԱՆ քահանայ.—ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԹԷՈՍԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ Ի ՊԷՏԱ ԳԱՍԱԽՈՍՈՒԹԵԱՆ ԿՐՕՆԻ: Շուշի, տպար. Հայոց Հոգևոր Տեսչութեան: 1890 թ., գինն է 1. ռ. 30 կոպէկ:

2. EFFERTZ, OTTO.—DIE KOSTEN DES HEERES, Wien, Druck von Kreisel und Gröger. 1889. (Էֆֆերց, Օտտօ.—Չօրքի վերայ արած միխը. վիեննա, տպ. Կրէյզլ և Գրեգեր, 1889 թ.):

3. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ, ՀԱՅՐ ՂԱԽՈՆԳ Ի ՄԽԻՄԱՐԵԱՆ ՈՒՍՈՒՆ.—ԾԱՂԻԿ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ: Ընթերցւածք քաղեալ Աստուածաշունչ գրոց ի պէտս զըպրոցաց: Գ. տպագրութիւն: Ի վիեննա, ի տպար. Մխիթ. 1889 թ.:

4. ԱԻԵՏԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ.—ՄԱՐԴ-ԳԱՅԼ: Մօսկւա, ձուլարան և տպարան Օ. Հերբէկ. 1890 թ.: Գինն է 10 կոպէկ:

5. ԱԳԱՊԵԱՆՅ Ա.—ՄՈՒՍԻՆԻ ԳԱՆԳԱՏԸ: Հրատարակութիւն Ղոնդաղաղի: (Արտատպած «Նոր-Գար» լրագրից): Թիֆլիս, տպարան Մարտիրոսեանցի. 1890 թ.: Գինն է 7 կոպէկ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

Մեղանում իտիական թատրոնը—սիրողների ներկայացումներն են։ Նա ալդ միտքը չափանցի նաև անցեալ տարի։ Նա ես կարծում եմ, որ չը պէտք է շատ ցաւել մշտական բեմի բացակայութեան համար, եթէ միայն յոյր հասարակութեան մէջ նոքա, որոնց բնածին տաղանդը բեմական կոչման իրաւունք է տալիս, միշտ պատրաստ լինին խմբակ մի ներկայացման համար, երբ վերջինս ամենքից սպասուում է, երբ նոքա կարող են համոզած լինել, որ հասարակութիւնը առանց ալ և ալլութեան կը դա թատրոնում իւր տեղը գրաւելու։ Բայց մի ալդպիսի լաւ խմբի գոյութիւնը միանգամայն կարևոր է՝ նոր երեացող պիեսներ փորձելու համար։ Ահա, նոյն ալն սիրողների խումբը, որը անցեալ տարի ներկայացրեց «Կարդնոցալետ»-ը փոքր Օհնէ'ի և որը ալնքան հաւանութիւն ստացաւ, նոյն ալդ խումբը, ուժեղացրած մի նոր կարևոր ուժով, ներկայացրեց պ. Սունդուկեանցի վաղուց սպասուած «Ամուսիններ» նոր պիեսը։

Բայց ահա զանազանութիւնը. եթէ անցեալ տարեալ ներկայացման առիթով հասարակութեան ուշքը գրեթէ ամբողջապէս կլանւած էր ներկայացնողների խաղով, ալս տարի նոյն ալն հասարակութիւնը ամբողջապէս նւիրւած էր պ. Սունդուկեանցի պիեսին, «Ամուսիններին»։ Ներկայացնողները—կին թէ մարդ—ալս անգամ երկրորդ պլանի վերայ էին, չը նաւած որ նոքա ալնքան չաջողակ կատարեցին իրանց դերերը, որ, նոյն իսկ անցեալ տարեալ խաղից չետոյ, զժւար էր սպասել։ Նա ալդ կողմից մանաւանդ իրանց վերայ ուշք դարձրին օրիորդ Նազարէկեան, որը, ինչպէս անցեալ տարի, նոյնպէս և ալս անգամ կնոջ դերերից կարևորագոյնն էր կատարում, և պ. Քալանթարեան, նոր բեմ դուրս եկող երիտասարդ, որը իւր խաղով դրականապէս զերազանցեց ամեն սպասելիք։ Ներկայացնողներից միւսները՝ տ. Աւթանգիլեան, տ. Խոսրովեան և ալն, որպէս նաև պարոններից Մամիկոնեանը, Մանգիլեանը, Տիգրանեանը իրանց չափաւոյ-

րած դերերը կատարեցին սոսնազն արնպէս, ինչպէս ալդ պահանջում էր պիւսի հեղինակից:

Այս հանգամանքը եւս չիշատակում եմ ոչ կոմպլիմենտներ անելու համար: Բանն այն է, որ դերակատարութեան լաւութիւնը միանգամայն անհրաժեշտ էր, որպէս զի հասարակութիւնը առանց խանդարելու կարողանար իւր ուշադրութիւնը լարած պահել զէպի պիւսը, կարողանար հետեւել պիւսի գործողութիւններին, դուրս բերած տիպերին: Շատ և շատ էր խօսաբանել «Ամուսինները» մասին, որպէս զի կարելի լինէր հետաքրքրութիւնը բաժանել պիւսի և խաղացողներին մէջ:

Բայց կա՞յ հետաքրքրութիւն էլ՝ հետաքրքրութիւն էլ: Մի նոր պիւս, մանաւանդ գրւած մի անուն ունեցող հեղինակից, միշտ անհամբերութեամբ է սպասում հասարակութիւնից: Բայց այս անգամ հետաքրքրութիւնը լոկ դրական չէր: «Ամուսինները» մասին լսած էր, որ ալդ պիւսում չօչափւում է «ամուսնական խնդիրը», «ապահարզանի» խնդիրը:

Գիւթական խօսքեր: Մեր հասարակութիւնը, որը այնքան անզգայ է զէպի շատ ու շատ խնդիրներ, հաղար ու մէկ կենսական երևոյթներ, զէպի հրապարակախօս ձայնը, իրան դարմանալի զգալուն է ցոյց տալիս, երբ խօսքը մէկ՝ եկեղեցու ու կրօնի մասին է, մէկ էլ՝ ամուսինների մասին: Ինձ հարկաւոր է այդ հանգամանքը չիշել. դա կապ ունի այն տրամադրութեան հետ, որ ունէր հասարակութիւնը «Ամուսինները» ներկայացումից առաջ, ներկայացման ժամանակ և ներկայացումից չետու: «Ամուսինները» ներկայացումը բարձրացրեց մեծ փոթորիկ ինտելլիգենտ շրջաններում. և դորա պատճառը անկարելի է հասկանալ առանց իմանալու մի բան, որ հետեւեալն է: Եթե անասնական թւականների վերջում, այն ժամանակապէս աղատամիտ կոչւած կուսակցութեան օրդան «Մշակ» լրագիրը չարուցեց «ապահարզանի» խնդիրը: Ապահարզան նշանակում է մարդ ու կնոջ իրարից օրինապէս բաժանելը, որով թէ մէկը և թէ միւսը իրաւունք են ձեռք բերում կրկին ամուսնանալ ում հետ և կամենան, ալսինքն արնպէս, ինչպէս ամուսինները:

Խնդիրը, պէտք է ասած, լաւ չը դուրեց այն ժամանակ ամեն խնդիրներ «դժող» Գր. Արծրունուց: Մի խնդիր, որը կենսական ամենանշանաւոր խնդիրներից մէկն է, մի խնդիր, որը միշտ առաջաւոր մարդկանց խորհրդածութեան առարկաներից մէկն է կաղմել, մի խնդիր, որի վերաջ վերանորոգիչներ, ֆիլոսոֆաներ և պետական մարդիկ գլուխ են կոտրել, մի խնդիր, վերջապէս, որը ունի մի ահագին գրականութիւն— խնդիրների մէջ այդ, համարձակում եմ ասել, ոչ միայն փափուկը, այլ և աղնւադոյնը՝ լուզակց մի մարդուց, որը իրան չը պէտք է ընդունակ ցոյց տար խնդրին այն լրջութիւնը և աղնութիւնը չնորհելու, որոնց նա արժանի է: Նս չը գիտեմ, որ, եթէ խնդիրը աւելի լաւ կերպով դրէր, ապահարզանի միտքը չէր ունենալ արգելօք նոյնքան կատաղի հակառակորդ-

ներ, որքան ալդ եղաւ ալն ժամանակ: Դա՛ ապաղալի հարց է, բայց ալս ըտպէին բաւական է իմանալ միայն ալն, որ հասարակութիւնը երկուսի բաժանուեց. մէկը ալն էր, որ ապահարզան էր պահանջում, միւսը ալն, որ դրան միանգամայն հակառակ էր: Ի՞նչ են հասկանում ապահարզան ասելով և կամ ինչպէս պէտք է փոխել ամուսնական օրէնսդրութիւնը—ալդ մասին խօսմ խօսք չը կար, կար միայն մի բողոք, դարձրած ամուսնական կաշկանդումների դէմ առհասարակ, իսկ միւս կողմից կար նոյնքան անորոշ բողոք ալդ տեսակ ազատական պահանջների դէմ: Նս հետաքրքրւել եմ իմանալ մի բան՝ թէ որքան և ինչպէս են հասկանում մէկը և միւսը իրանց հայեցակէտները: Պատահում էր լինձ լինել ալդ զանազան շըրջանների մէջ և մեծ մասամբ ես զարմացմամբ նկատել եմ, որ ապահարզան պահանջողները ազատ սէր են պահանջում: Ազատ սէր ասելով առհասարակ հասկանում են ալս.—եղիւր մէկի հետ քանի որ նորան սիրում ես. իսկ երբ մի ուրիշին սիրեցիր՝ զնա՛ նորա մօտ. երրորդին սիրեցիր՝ կապիւր նորա հետ, թողնելով նորան, ում հետ կապւել էիր առաջ, մի խօսքով՝ ազատ սէրի քարոզիչները հիմնում են ամուսնական միասնակեցութիւնը սէրի դոգութեան վերալ: և որովհետև հասարակութիւնը չի գնում ու հարցնում կնոջ և տղամարդին թէ նոքա սիրո՞ւ են թէ ոչ, ալդ պատճառով երբ մի կին թողնում է իւր մարդուն՝ ուրիշի մօտ ապրելու, իսկ մի տղամարդ դուրս է անում իւր կնոջ՝ մի ուրիշի հետ ապրելու համար—ազատ սէրի վերալ հիմնւած մի օրէնսդրութեան օրերում—ալդ երևութիւն կը մնար անքննիւն և, որպէս ալդպիսին, նա կը լինէր արդարացրւած, մի և նոյն է, թէ ինչն է եղել բաժանման բուն պատճառը:

Ահա, ալդ է ազատ սէրի դօքտրինը, վարդապետութիւնը: Ալդ, կարծեմ, միակ բանն է, որի համար մարդիկ խորհուրդ են հարցրել անասուններից, և սոքա էլ առաջարկել են իրանց ամուսնական սահմանադրութիւնը, որը սակալն ընդունել են անհատներ, բայց դեռ ևս ոչ մի հասարակութիւն և պետութիւն աշխարհիս երեսին:

Նրբ ապահարզանի հակառակորդներին ես բան հարցնում, նոքա ուղղակի և առանց ալ և ալութեան ժխտում են որ և է անհրաժեշտութիւն՝ ամուսնիներին իրարից բաժանելու գործը օրէնսդրական կերպով հեշտացնել: Նրբ դուք փորձում էք նորան հասկացնել, որ ախար անմեղ զոհեր են լինում ալդ կարգ ու կանոնի իշխանութեան ժամանակ, նոքա ձեղ պատասխանում են, թէ բաժանւելը հեշտացնելով՝ տնաքանդութեան դուռը լալն բացած կը լինինք և թէ ժողովուրդի մեծամասնութիւնը ալդ փոփոխութեան կարիքը չի զգում և որ հակառակ մտածողները բացառութիւններ են: Իբր թէ ապահարզանի օրէնքը մտցնելով՝ հալկական ընտանիքի հիմքը խախտւած կը լինի և որ ալդ խնդիրը օտարամուտ է, հալերին չի սաղում և ալն և ալն:

Ալքանը, ինչ վերաբերում է պատմութեան: Նս ալս ըտրը լսելով,

եկալ միայն այն եղրակացութեան, որ ամուսնական և մասնաւորապէս ապահարզանի խնդիրը միայն չուղւած է մեղանում, բայց որ նա դեռ ևս չի դուրս գննւած:

Ապահարզանը ընդունում է նաև մեր եկեղեցական օրէնքը: Սկզբ բռնքի մասին ուրիմն վէճ չի կարող լինել: Խնդիրը կարող է լինել միայն այն, թէ, ներկա հանգամանքներում, որքան է պահանջւում որ օրէնքը թող սալ բաժանուի և կրկին ամուսնանալը նաև այնպիսի դէպքերում, որոնք ալժմեան օրէնքով բաւարար չեն համարւում լրակատար ապահարզանի համար: Ես ասում եմ՝ ալժմեան հանգամանքներում, որովհետև ապահարզանի հեշտացրած օրէնքները ծնունդ են ոչ թէ աղղալին առանձնապատկութիւնների, այլ սօցիալական քաղաքական հանգամանքների: Բոլորովին դուրս հակառակը ևս կը պնդեմ, որ ամուսնութիւնը, հալեացքները ամուսնութեան խորհուրդի վերաջ ոչ այնքան սօցիալական հանգամանքների ծնունդ են, որքան աղղալին առանձնապատկութիւնների: Ես սպասեղ պատշաճ չեմ համարում այդ մասին երկարաբանել: Բայց ես խոստանում եմ «Մուրճ»-ի ընթերցողներին մի ալ անգամ դէպքից օգտուել ալղ վերին աստիճանի հետաքրքրական առարկալի մասին ընդարձակօրէն խօսել: Առ ալժմ ուրեմն ես բաւականանում եմ միմիայն պնդելով՝ առանց երկար ու բարակ բացատրութիւնների: Կաւելայցեմ միայն, որ հէնց նոյն իսկ այն պատճառով, որ ամուսնութեան կամ նաև ընտանիքի մասին ունեցած հալեացքները աղղալին առանձնապատկութիւններից շատ մեծ կախումն ունին, հէնց ալղ պատճառով էլ հեշտացրած ապահարզանի օրէնքներից օգուտ քաղելը մի երկրում ալ է, միւս երկրում ալ: Իսկ ինչ վերաբերում է մեղ հալերիս, ես ոչինչ վախ չեմ կրում, եթէ ապահարզանի օրէնքը աւելի մեղմանալ: Ոչ, ես չեմ հաւատում թէ դուրանով հալեական ընտանիքի հիմքը կը քանդուի: Ով ալղ պնդում է, նա ամենեկին չի ճանաչում ոչ հալ մարդուն, ոչ հալ կնոջ, ոչ հալ ընտանեկան ողին: Ալղ ողին այնպէս է, որ նա աւելի մեղ պէտք է տրամալրէ դէպի աւելի աղատ մտածողութիւն, քան դէպի մտալախութիւն: Բայց չարաչար սխալում են նոքա, որոնք ամուսնական խնդրի մէջ լուկ ապահարզանի խնդիր են տեսնում և երևակալում, թէ ապահարզանի ամենաաղատական օրէնքներով կարելի է նաև աղատ ընտանիք բռն սիրու վերաջ հիմնւած ամուսնական կապեր ստեղծել: Ոչ, ապահարզանը շատ և անսահման աւելի փոքր խնդիր է, քան ամուսնութեան խնդիրը: Ինչպէս.— ալղ մասին պ. Սունդուկեանցի «Ամուսինները» թերևս մի բան կ'ասեն:

«Ամուսինները», ալղ մէկ Արկադի Սամսոնեանն է, մէկ էլ նորա կին Մարդարիտը: Արկադի (և ալղ անունը ռսերէնում դործ են ածում հալեական Առաքել, Արչակ և ուրիշ անունների տեղ), Արկադին, ասում եմ, բարձր պաշ-

տօնեալ է, մեծ աղղեցութեան տէր մարդ, ունի շատ ստորադրեալներ, որոնցից ամենամօտն է Արէլ Մաստակեանը, իւր մեծաւորի ամենահաւատարիմ և նորա համար ամեն բան չանձն առնող ստորադրեալը, մանաւանդ օգտակար իւր տիրոջ օղտին կաշառքների գործեր զբաղեցնող համար: Աւ անբարոյական է այդ Արկաղին, վերին աստիճանի անբարոյական՝ թէ իւր գործավարութեան պաշտօնում և թէ իբր մարդ և ամուսին: Իբր պաշտօնեալ՝ նա կաշառակեր է, իբր մարդ՝ ոչ ոքից չը քաշող, խաբէբալ, իւր ամենահաւատարիմ մարդկանց հաւատարմութիւնը ի չարն գործ դնող, իսկ իբր ամուսին՝ նա կատարեալ ցինիկ է, մի կատարեալ շուն-մարդ, վերին աստիճանի վաւաշոտ, ամուսնութիւնը հասկանում է նա միմիայն ձևի համար, ամուսնի մարդու հասարակական դիրքից ազատելու համար, այն էլ միայն՝ եթէ կինը մեծ օժիտ ունի վերան: Մարգարիտը, որը արդէն 7—8 տարի է Արկաղիի հետ ամուսնացած է, մի շատ փափուկ սրտի տէր կին է, սնւած այն բոլոր դադափարներով, ինչ մի անարատ և սիրող սիրտ կարող է որոնել նորագոյն գրականութեան և համեստ ու իրանց գործին նւիրած մտաւոր մշակների հասարակութեան մէջ: Արկաղին մեծ արոտիստ է իրան ձևացնելու արհեստի մէջ, ևս երևակայում ևս, որ Արկաղին՝ պատրաստելով պսակել՝ իրան ձևացնում է եղել իբր սիրելու ընդունակ, բայց և շատ խիստ բարոյականութեան տէր և իւր պաշտօնական ասպարիղին հետամուտ մի մարդ. չատկութիւններ, որոնցից մէկը Մարգարտին կարող էր գրաւել, միւսը՝ ծնողներին, եթէ միայն Մարգարտի ներկայով դատուելով լինինք նորա անցեալի մասին: Բայց Մարգարիտը շատ շուտով տեսնում է, որ իւր մարդը ամենևին այն չէ, ինչ պէտք էր սպասել. նա, իւր լարաբերութիւնների մէջ դէպի իւր կինը, վերին աստիճանի դեհնութիւն է ցույց տալիս. նա իւր կնոջով չի զբաղւում, նրանով չի հետաքրքրւում ամենևին, քէֆեր ու խնջուքներ է սարքում պոռնիկային զւարճութիւնների համար, և վերջապէս կասկածել է տալիս, որ նոյն իսկ իւր տունը ծաղակալ կանաչ է ներս մտցնում: Մարգարիտը մի անգամ վերջապէս ականատես է լինում, թէ ինչպէս Արկաղին, իւր մարդը, նորա ստորադրեալ Մաստակեանի կնոջ պաշտօնակից հանում է մի տոմսակ, բայց այնպէս, որ կասկած չէր կարող լինել, թէ դա՝ մի սիրահարական նամակ է և կամ մի ժամադրութեան տոմսակ:

Աւ նոյն ալդ անբարոյական, դէպի իւր կինը ցինիկապէս անհաւատարիմ Արկաղին նախատում է իւր կնոջ, թէ ինչո՞ւ սա զբօսնում է ժողովարանում և իւր տանը ընդունում է Արտաշէս Արամեանին, որը Մարգարտին սիրել է դեռ. ևս պատանեկութիւնից, բայց, դժբաղդ զգալով իրան՝ լսելով Մարգարտի մարդի գնալը, իրան նւիրում է զինւորական ծառայութեան և մասնակցում ռուս-տաճկական պատերազմին՝ ի դուր կերպով այնտեղ իւր մահը որոնելով: Արտաշէսի և Մարգարտի չարաբերութիւնները նկատւում են ամենքից. և ստորադրեալ Մաստակեանը իւր պարտականու-

թիւնն է համարում տեղեկացնել իւր տիրոջ, սորա կնոջ ու Արտաշէսի մասին պտտող «ասէ-կօսէների» մասին: Իսկ Արկաղին, չը սիրելով և ոչ էլ չարգելով իւր կնոջ, միշտ կեղծել է ուրիշների մօտ, իբր նորա և կնոջ միջի չարաքերութիւնները շատ քնքովէն և սիրալին: Այժմ, տեսնելով որ հասարակութիւնը ուշք է դարձրել Մարգարտի և Արտաշէսի մտերմական չարաքերութիւնների վերայ, դաշտանում է և Արտաշէսին, Մարգարտի մօտ հիւր եղած ժամանակ, հեռացնում է և պատիրում է ծառաներին՝ այդ պարոնին ալ ևս չ'ընդունել: Մարգարտը, այդ դէպքից չետ, չափնում է Արկաղին, որ ալ ևս սորա կինը չէ և հեռանում է Արկաղի տնից, տեղափոխելով մի մասնաւոր տան մէջ: Այդ սցենաների միջոցին Մարգարտի մօտ հիւրասիրում է Թիֆլիս մի քանի օրով եկած դաւաճական վարժուհի Հեղինէն, որի հետ ծանօթանում է ուսում առած մի գիւղատնտես, Շիրակեան, որը ժամանակ առ ժամանակ գալիս է եղել Թիֆլիս և որի միակ հոգեկան բաւականութիւնը լինում էր Մարգարտի հասարակութեան մէջ լինելը: Ծանօթանալով Հեղինէին հետ, նա սիրահարում է և չետու, Մարգարտի բաժանւած ժամանակ, սորա մօտ մի անգամ չափնում է իւր սէրը Հեղինէին, որը վերջինս ընդունում է: Այդ միջոցին վերայ է հասնում ինչ որ հետադատութիւնների համար դաւաճները գնացած սպալ Արտաշէսը, որը, նորանշանւածների գնալուց չետու, մարդուց արդէն հեռացած Մարգարտին չափնում է իւր սէրը և առաջարկում է իւր հետ միասին ապրել: Մարգարտը, սակաւն, չարգելով հասարակաց կարծիքը, իւր համաձայնութեան պայմանը աչն է դնում, որ նախ ապահարդանի թուղթը ստացւի: Եւ Արտաշէսը դուրս է գնում գոչելով, թէ կը վերադառնալ բաժանման թուղթը ձեռքին, որ անպատճառ ալք թուղթը նա ձեռք կը բերէ:

Ահա «Ամուսինների» կատարող գործողութեան թելը: Բայց նշանաւոր տեղ է բռնում պիեսի, մանաւանդ երրորդ գործողութեան մէջ, Արկաղի շաւտութեան տեսարանները, և այն, թէ ինչպէս Արկաղին ուղում է համոզել մի հարուստ ալրի կնոջ՝ Վարդուհի Վարվառեանին, թէ ինչպէս գժւած սիրում է սորան և առաջարկում է իւր հետ ապրել ալժմ, երբ Մարգարտից բաժանւած է, որ չետու պսակելի հետը: Վարդուհին հասկացնում է Արկաղին, որ սա կարող է պսակել միայն աչն ժամանակ, երբ ապահարդան ստացած լինի և որ մինչ ալք օրը նա չի համաձայնել նորա առաջարկութեանը: Արկաղի շաւտութեան տեսարաններից մէկն է նաև Արկաղի լիրբ առաջարկութիւնը վարժուհի Հեղինէին, երբ վերջինս հիւր էր Արկաղի տանը Մարգարտի չը բաժանւած ժամանակ:

Ահա, մի ալսպիսի պիեսի հանդիսատես էր հասարակութիւնը լուսւարի 25-ին: Իսկ հասարակութեան սպասելիքները խօս ևս պատմել եմ

արդէն: Դէ, ես պէտք է նախ արձանագրեմ այս փաստը, որ առանց բացառութեան, ամենքը, իւրաքանչիւր գործողութիւնից վետոյ, չւարած իրար հարցնում էին, թէ այս ինչ բան է, որ գրել է պ. Սունդուկեանցը, հա, որից սովոր էին տեսնել կեանքի ընդհանրական պատկերներ, ընդհանրական թէ ներկայացրած տիպերով և թէ խօսակցութիւնով, ոճերով: Դրեթէ ոչ մի գործող անձ չի վերցրած կեանքից աշնպէս, որ հասարակութիւնը կարողանայ ալդ անձերին ճանաչել: Ո՛վ է ալդ բարձրաստիճանը՝ ոտից մինչ գլուխ փշացած, չաչտութիւնների և ղեղխութեան մէջ խարխափող Արկադի Սամսոնեան. ալդ ո՛վ է Մարգարիտը, հարուստ ընտանիքից և ալժամ մի բարձրաստիճան մարդու կինը, որի համար ոչինչ են, ոչինչ՝ նորա բարձր հասարակական դիրքը, հարստութիւնը և որը, չորջապատած գրեթէ ամեն նիւթական բարեքներով, ապրում է գեղարեստի և գրականութեան իդէալական աշխարհում և որին տարիները չեն կարողանում ընկճել. և ո՛վ է արդեօք այն սպան, համալսարանը աւարտելուց վետոյ, միմիա՛ն լուսահատ սիրուց դէպի մի պատանեկական ընկերուհին, ոչ թէ մէկ, ալ երկու բարձր զինւորական ուսումնարաններ աւարտողը, մահ դտնելու համար պատերազմի դաշտը գնացողը, մեծամեծ սխրագործութիւններ գործողը, լոկ սիրուց կրակովը վառւած դէպի արդէն մարդու գնացած մի կնիկ, որի դժբաղդութեան մասին նա տարիներ շարունակ ոչինչ չը գիտէր: Եւ այն էլ մի սպա, որը Արկադիի բոլոր վերաւորիչ խօսքերին ուրիշ ոչինչ չը գիտէ պատասխանել, քան՝ «պարոն, պարոն... խնդրեմ, պարոն» և դորա նման միմիումներ: Եւ դեռ ինչպիսի վիպասան է ալդ սպան. Մարգարիտը նորա վէպերը կարդալով չի կշտանում: Եւ ալդ վէպերը գրած է մի սպա, որը 8 տարում երեք բարձրագոյն ուսումնարաններ է աւարտում, այսինքն, այն է անում, ինչ ամենաընդունակին մէկը հազիւ 10—12 տարում կարող էր անել: Իսկ ո՛վ է ալդ ուսումն աւարտած գեղատնտեսը, որ Թիֆլիսի շրջակայքում ֆերմերութիւնով է պարասպած և որի երջանկութեան համար միմիա՛ն մի կին է պակասում...

Երբ ես ասում եմ, ո՛վ է սա, ո՛վ է այն միւսը, ես դորանով ուզում եմ ասել՝ ցոյց տւէք այն շրջանը, որի տիպն է մէկը, միւսը, երրորդը: Ի գուր ներկայացման ներկալ եղողները նայում էին մէկը միւսի երեսին՝ պատասխան գտնելու համար—և պատասխան ոչ ոք չէր գտնում:

Միակ գործող անձը, որի տիպարը կարելի է կեանքից վերցրած համարել, դա՛ լարժուհի Հեղինէն է: Այո՛, արդարեւ, Հեղինէն հա՛ լարժուհի է. նորա բերանը դրած խօսքերը—կարող է գրեթէ ամեն մի հա՛ լարժուհի կրկնել: Բայց բոլոր մնացած գործող անձերը՝ ֆիկցիաներ են, պայմանական կամ ենթադրական անձնաւորութիւններ են:

Բայց ինչքն էին հարկաւոր դրամատուրգին պայմանական անձնաւորութիւններ: Նորա համար, կ'ասեմ ես, որ պ. Սունդուկեանցին աւելի հետաքրքրել է մի պրօբլեմ, քան կեանքի նկարագիրը: Եւ ալդ պրօբ-

լեմը՝ բաժանման խնդիրն է։ Արկաղին մեր հասարակութեան ոչ մի շըրջանը ներկայացնող տիպար չէ. բայց նա անբարոյական է վերին աստիճանի։ Կան արդեօք անբարոյական ամուսիններ,—ահա խնդիրը։ Այո, մինչև անգամ ծաղրակող անբարոյական ամուսիններ կան, որոնց կանաչք ընդհակառակը շատ բարոյական են, կանաչք, որոնք ամուսնու մէջ չեն զրտնում ոչինչ մխիթարութիւն, կանաչք, որոնք կ'ուղէին սիրել, բայց դորա առարկան չեն կարողանում գտնել իրանց ամուսինների մէջ։ Պ. Սունդուկեանցի Մարգարիտը աջնպէս ինչպէս բեմի վերաջ նրան տեսնում ենք, ծնունդ չէ հաջ հասարակութեան. բայց նորա նման դժբաղդներ կան նաև հաջ հասարակութեան մէջ. դոքա աջ կանաչք են, որոնք իրանց ամուսինների մէջ բարոյապէս բարձրանալու փնակէտներ չեն գտնում, այլ նոցա ազդեցութեան ներքոյ միմիայն կեղծելու, ստորանալու, բարոյապէս ճնշւելու մեքենաներ են տեսնում։

Ուրեմն, եթէ պ. Սունդուկեանցի պիեսի մէջ չը կան իրական տիպեր, կան գոնէ դրութիւններ, որոնք, եթէ ընդհանուր են, զորանով պակաս հաջկական չեն։ Եւ հետաքրքրականը աջն է, թէ պ. Սունդուկեանցը ինչպէս է հասկանում աչդպիսի դրութիւնների դէմն առնելու խնդիրը։ Եւ պէտք է ասած, որ հասարակութիւնը հէնց այդ կէտի վերայ էր ուշադիր։ Եւ ահա աջն կէտը, որի նկատմամբ քննադատութիւնը մտնում է իւր կատարեալ իրաւունքների մէջ։ Ընդհանուր կարծիքը, ճիշդն ասած, միանգամայն դատապարտեց «Ամուսիններ»-ի իմաստը։ Բայց ամենքը գատեցին ոչ մի և նոյն բանի պատճառով։ Եւ ահա ինչ հիմունքներ են բերում։ Ինչո՞ւ բաժանեցին ամուսինները. որովհետև մէկը հրէշ էր, միւսը հրեշտակ։ Արդ, եթէ պ. Սունդուկեանցը կամենում էր խնդիր վճռել, նա, նպատակին հասնելու համար, պէտք է վերցնէր հանգամանքը ոչ այդ աստիճանի պարզ ձևով, որովհետև բաժանողները, մանաւանդ աջն դէպքերում, որոնք հասարակաց ուշադրութիւնն են գրաւում՝ մէկ կողմից ոչ այդ աստիճանի հրեշներ են և ոչ այդ աստիճանի հրեշտակներ։ Երկրորդ՝ վերցրէք մի ալ դէպք, երբ կնոջ մարդը մի պատուական մարդ է, բայց երբ ալ նոյն կնոջ ցտեղից ընկած է մի ուրիշը, թէկուզ հէնց նոյն Արտաշէսը, որը ալսպէս կամ աջնպէս կարողանում է թափանցել ալդ կնոջ սիրտը, աշխատում է կնոջ և մարդու մէջ եղած բարոյական կապերը քանդել, մարդուն զինաւորել իւր կնոջ դէմ, որը իւր աղատումը բաժանման մէջ կարող է տեսնել։ Եւ գիտէք, այդ Արտաշէսը կապւած է Մարգարտի հետ ոչ թէ պատանեկական լիշողութիւններով, այլ իսկական ձգտումով նորա հետ կապւել. և նա ուղղակի չափոնում է զիւղատնտես Շիրակեանին, որ ինքը իւրան դժբաղդ է համարում, սիրելով մի կնոջ, որը ուրիշին է պատկանում։ Այդ Արտաշէսը ոչ մի փորձ չի փորձում Արկաղին ուղիղ ճանապարհի վերայ բերել. և լինէր սա պատուական մի մարդ, աջնու ամենալին նա կը չաճախէր Մարգարտի մօտ, չափնի զիտաւորութիւնները իւր սրտումը պա-

հաճ: Այսպիսի տպաւորութիւն է աճում Արտաշէսը: Այս չանդիմանութիւնները, որ աճում են «Ամուսիններին», ես գտնում եմ իրաւացի, թէեւ «Ամուսիններին» իմաստը ես գործնում չեմ գտնում: Բայց նախ ես կը կամենայի պատասխանել անձներին, որոնք պահանջում են «Ամուսիններին»: Տեղիւնակից, որ սա բարդացնէր խնդիրը, դուրս բերելով բեմը ոչ թէ անդաւակ ամուսիններ, այլ զաւակների տէր ամուսիններ: Ըստ իս, այդ հանդամանքը թէեւ անկարելի է ինքն ըստ ինքեան, բայց նա խնդրին ուղղակի չի վերաբերում: Զաւակների ներկայութիւնը ազդում է ամուսնական շարաբերութիւնների վերաբերմանը: Բայց նա չի խանգարում, որ մարդ ու կնոջ մէջ լինին Արկադիի և Մարգարտի շարաբերութիւնները: Զաւակների ներկայութիւնը կարող էր չը խանգարել Մարգարտին սիրել Արտաշէսին, իսկ Արկադիին՝ վարել մեղ արդէն չափնի կեանքը: Մի՞թէ Օմուլեւսկու «Паръ за паромъ» վէպի մէջ երեք թէ չորս զաւակների ներկայութիւնը խանգարեց Պրոքորու ամուսիններին իրարից հեռանալ, իսկ Նելլաւէտա Պրոքորուային՝ Աւալուի հետ Զւիցերիա գնալ նոյն իսկ իւրերեսներին հետ միասին:

«Ամուսիններին» իմաստը շատերը որոնում են նրանում, որ նա իբր թէ ցոյց է տալիս մի դէպք, որտեղ ամուսինների բաժանելը բոլորովին բնական է և որի համար ամենքը կը վկայեն, որ այդտեղ բաժանմունքը անհրաժեշտ էր, արդարացի էր, մանաւանդ մի դէպք, ուր կ'իյնէ թողնում մարդուն: Եւ իբր թէ պիտի «բարոյականը» սա է՝ հասարակութիւն, մի մեղադրիւր անց կնոջ, որը թողնում է իւր մարդուն՝ սորա անբարոյականութեան պատճառով:

Ես իսկապէս չը գիտեմ, ուղեցել է արդեօք Տեղիւնակը այդ բանը հասկացնելու, ես կ'ասեմ միայն, որ, եթէ «Ամուսիններին» իմաստը այդ է, նորա գրած պիեսը անհետաքրքրական է: Ինչո՞ւ—Որովհետեւ նոյն իսկ հաճ հասարակութիւնը շատ համբերող է դէպի անց կանաչք, որոնք, Մարգարտի նման, իրանց անարատ պահելով, հեռացած են ապրում իրանց օրինաւոր՝ բայց անառակ ամուսիններից: Հասարակութիւնը խիստ է վերաբերում միմիայն դէպի անց կանաչք, որոնք, առանց ծանրակշիռ պատճառի, թողնում են իրանց ամուսիններին, մանաւանդ երբ նոքա այդ կատարում են մէկ ուրիշի գիրկը ընկնելու համար:

Պ. Սունդուկեանցը չէր գրիլ մի մեծ պիես՝ այդ աստիճանի անհամ (banal) բարոյականով: Եւ իրօք, «Ամուսիններին» մէջ կալ մի այլ բան, որը պէտք է գտնել, բայց որը խուսափում է ընդհանրութեան ուշադրութիւնից: Գրածքի կենդրոնակէտը անտեղ չէ, ուր նորան որոնում են: Ըստ իս, այ. Սունդուկեանցի պիեսի մէջ կալ պատասխան մի հասարակական խնդրի. նրանց, որոնք ամուսնութեան խնդիրը լուծւած են համարում ապահարդանի թուլտութիւնը հեշտացնելով, Պ. Սունդուկեանցը, իւր «Ամուսիններով», պատասխանում է՝ սխալում էր,

պարոններու կարծելով, որ, եթէ ամուսինների օրինական կերպով բաժանելը հեշտանալ, զորանով իբր բարօրութիւն մտած կը լինի ընտանիքների մէջ. որովհետեւ, եթէ ապահարզանի մեղմ օրէնքներով կարող է օգտուել Մարգարիտը, նոյն հեշտութիւններից կ'օգտուի և մի Արկաղի՝ մէկին (Մարգարտին) դժբաղդացներուց լիտու, մի երկրորդին՝ (ալրի Վարդուհուն) դժբաղդացներու համար: Աւրեմն, ուղում է ասել հեղինակը, եթէ բաժանելու հեշտութիւնը կարող է տանել Մարգարտին դէպի երջանկութիւնը, միւս կողմից նոյն օրէնքը Վարդուհուն կը դցի Արկաղի ձեռքը: Հասարակութեան առջև ցուց է տրուում, թէ ինչպէս ապահարզանը պահանջում է և՛ մի պատական կին և՛ մի փչացած մարդ: Եւ եթէ ալ դիւրեմից կալ մի եղբակացութիւն անելու, ալդ ալն է, որ ապահարզանը անպաշտան կերպով դեռ ևս չի տանում դէպի փոխադարձ սիրոյ վերադ հիմնած կրկնամուսնութիւն: Որքան ուրախ կը լինի հասարակութիւնը, եթէ Մարգարիտը կարողանար մի լաւ մարդու հետ ապրել, նոյն քան կը ախրէր հասարակութիւնը, եթէ Արկաղիին հեշտ միջոց տրւէր մի երկրորդ կնոջ անբաղդացներու:

Ահա, ըստ իս, «Ամուսինների» խմատը: «Ամուսիններով» պ. Սունդուկեանցը ասում է թէ՛ զուր էր ամուսնութեան խնդիրը վերածում ապահարզանի խնդրի:

Լ.ՈՒՍԻՆԻ

ԳՆԻԱՌԱԿԱՆ ՔՐԹՆԻԿ

Մ Ե Ր Կ Ե Ա Ն Ք Ի Յ

III.

Ծանօթացանք մեր վերանորոգւող ընտանիքի մի քանի դժերի հետ, տեսանք որ նա աւագի վերաջ հաստատուած շինութիւն է: Կը գտնւին մարդիկ, որոնք դժգոհ կը լինին ալդ հարեանցի ծանօթութիւնից: Անբաւականութիւնն ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է. ինչպէս կարելի է վատ անուանել աչն, ինչ որ գեղեցիկ, ցանկալի է ամբողջ աշխարհի համար. ուրիմն վատաբանում են լուսաւորութիւնը, քաղաքակրթութիւնը, վերանորոգութիւնը: Իսկ սրանք աչնպիսի գեղեցիկ, պաշտելի բառեր են... Կան մարդիկ, որոնք դժուար են ալդ գեղեցիկ բառերի վերաջ, հողով ու մարմնով գերի ու ստրուկ են դառնում ալդ բառերին. մինչև անգամ լանցանքներ են գործում նրանց պատճառով, գործում են և իրանց խիղճը հանգստացնում են նրանով, սր լանցանք գործել են լանուն և ի վառու լուսաւորութեան, քաղաքակրթութեան: Ինչ որ ուզում է՝ թող լինի, միայն թէ մէջ տեղ լուսաւորութիւն, քաղաքակրթութիւն, լաւաջադիմութիւն բառերը գործ ածւին: Դեհնք թէ կեանքի մի որ և իցէ կողմը ալանդակութիւն կարելի է անուանել, բայց միթէ հէնց ալդ պատճառով պէտք է քննադիմել, զգուշ լուսից, փապից, շնորհքից: Այդպէս դատում են, այդպէս համոզւում և ականջ խցած, ոչ մի առարկութեան, ոչ մի բողոքի ուշադրութիւն չը դնելով, առաջ են վազում: Անընկճելի ոյժ է առաջ վազելու ոյժը: Կարելի է երեսի վերաջ թողնել ծերացած հալը ու մալը, եթէ սրանք մի քիչ խանդարում են առաջ գնալիս. կարելի է երեխաներ քաղցած թողնել, կիներ վերջին թշուառութեան հասցնել, եթէ սրանք ծանրանում են առաջ վազողի ուսերի վերաջ, հարկադրում են երբեմն կանգ առնել, իրանց համար մտածել տալ: Ժամանակն այս է պահանջում, համողմունքը, հասկացողութիւնը անդադար կարգում են ականջի մէջ, որ պէտք է լիտ չը մնայ: Միայն աչն է լաւ, ինչ որ սիրտ է ուրախացնում, զարճութիւն, զմալութիւն է՝ պատճառում, ինչ որ չարմար է մի թեթեւ և սիրուն կեանք վարելու համար, ինչ որ գեղեցիկ է, կոկ, լսւտած, սիրունացրած: Տեսնել շուք և զարդարանք, նստել վափուկ ու չարմար կառքերում, տեսնել մի անհոգ, զարճացող ամբոխ, տեսնել սիրուն թիթեռնիկ-

Ների պէս դէպի ամեն կողմ սրացող գեղեցիկ արարածներին, խառնել մի աղմուկի, իրարանցումի մէջ, զգալ մի թեթև, զւարթարար մենակութիւն, չ'իմանալ թէ ինչ է զրկանքը—նամ չէ չպտնի, որ ժամանակակից կեանքի—և գեղեցիկ կեանքի—տենչալի պատկերը սա է: Այս ասելով ես ի նկատի չ'ունիմ միայն մեծ քաղաքների կեանքը. զաւառական փտած ու հոտած քաղաքներում, նոյն իսկ մեծ գիւղերում, նկատելի է նոյն ձգտումը. այդ տեղերում ոչ մի բան արդէլ չի լինում մարդկանց կերպարանափոխւելու ցանկութեանը. տեսնում էք նեղ ու հոտած փողոցներում թեթև և սիրուն կեանք վարողներին, տեսնում էք աղբակոյտի վերայ կանգնած մարդուն, որի ամեն մի շարժողութիւնը, ամեն մի խօսքը պարզ և հասկանալի պահանջ է. նոյն իսկ մի խեղճ կօշկակարը Աստուած գիտէ թէ ինչ է երևակաւում իրան...

Ալդալիսի տենդալին արագութեամբ է մեր մէջ թափանցում ժամանակի պահանջը, այն, ինչ որ լուսաւորութիւն, շառաւղիւնութիւն է կոչւում: Այդ պահանջը այնքան խառնել, տակն ու վրայ է արել մեր մշտքերը, հասկացողութիւնները, ալնպիսի մեծ ուժով է ճմլել, տախակացրել մեր կամքը, որ մենք միայն մի բան գիտենք—շարմարել ժամանակին, դնալ նորա հետ արագութեամբ: Յետ նալել, քիչ կանգ առնել և մտածել անցած թողածի մասին, մտածել թէ ինչ են նրանք, որ չետ են մնացել, որ չեն կարողանում առաջ դնալ, կերպարանափոխւել, հասկանալ կեանքը այնպէս, ինչպէս հասկանում են նոր հոտով, նոր համով հարբածները—այդ անկարելի է, անօգուտ է, աւելորդ աշխատութիւն է: Յետաձգել չ'իմ է, փտած է, ժամանակից դուրս է: Հեռու այդ փտած, նեխած կեանքից, այդ ճահճալին անշարժութիւնից:

Բայց այդ չիշատակութեան, ինքնամոռացութեան ժամանակ էլ լինում են ժամեր, ընդհանր, երբ միաքը իրանն է պահանջում, մարդը որոնում է իւր հոգու համար հանգստացնող, թարմացնող կերակուր: Նա չողնում է անշափ ոգևորութիւնից, նա կշտանում է սէրից և տխուր ու լուսահատ կանչում է. «ալս ամենը շատ լաւ, բայց ինչո՞վ ապրել, ինչն ընտրել նպատակ, ինչո՞վ ղեկավարւել»: Սարսափելի հարց... Մարդն իմանում է որ հոգին քաղցած է, ծարաւ է, նա որոնում է մի բան, աչքի առաջն է բերում հարիւրաւոր երևութներ, չիշում է նրանց մանրամասնութիւնները, բայց տեսնում է որ ներքինը դրանցով չի կշտանում, ընդհակառակն, չետ է մղում, չի ուզում հաշտւել նրանց հետ: Ուրեմն չը կալ հոգու աշխարհ, վճռում է մարդը և սաստիկ տխրած, սաստիկ ճանճրացած՝ իւր տեսած կեանքին այնպիսի անուճներ է տալիս, որպիսին երբեք չի տալ «եօթն սար չետ մնացածը», այնպիսի մարդը, որ անշարժ է, այդ անշարժութեամբ պախարակած, մոռացւած: Նա ինքն իրան ասում է, որ այդ փալլուն կեանքը մի գեղեցիկ զատարկութիւն է, մի սիրուն անմոռութիւն: Չը կալ իղէալ, նա չը գիտէ թէ ինչը պիտի պաշտէ, որն է

ալն սրբութիւնը, որի առաջ հոգին կը բացւի, ցոյց կը տալ գործելու, տաքանալու, ստեղծելու եռանդն ու մեծ կարողութիւնը: Ո՛չ, այս բոլոր եռացման, այս բոլոր փալլի, շուքի մէջ միտք, հոգի չը կալ, կրկին և կրկին հաստատում է նա և յուսահատում, կծկում, կուշ դալիս: Վաղուց է, որ մենք բոլորս գանդատում ենք ալդ հիասթափման վերաջ, վաղուց մենք հասկացել ենք, որ մեր դժբաղդութիւնը նրանում է միայն, որ մենք իղէալ, սրբութիւն գտնել չենք կարողանում և հէնց ալդ պատճառով ալնքան թուլ ենք, անզօր, կամքից զուրկ, անհաստատ, երեւուն: Խեղճ հալ երխտասարդ... Ինչէր չի արել նա, որ մի քիչ առաջ գնալ, ինչ զոհեր չի տուել ժամանակի պահանջին, ինչէր չի կորցրել իւր ոգևորութեան համար: Նա անգիր է արել եւրոպացի հեղինակներին, անթիւ անգամ կրկնել է նրանց մտքերը. նա ատել, մոռացել է իւր մտայրենի լեզուն, համարելով նրան անկարգ և անպիտան մի բան, որ անարժան է մեծ մտքերին, մեծ գաղափարներին սպասաւորելու համար: Բաւական չէ որ ինքն է մոռացել, ատել, զեռ նոցն սովորացրել է իւր քրոջը, իւր մօրը, որպէս զի միտքը, երջանկութիւն տուող գաղափարը ամեն կողմից զրկէ նրանց: Եւ չը նալած ալդ բոլորին, նա դարձեալ ասում է, որ իղէալ չը կալ. նա իւր արածներից, իւր իմացածից չի կարողացել մի բան ընտրել, որին հանգիստ խղճով և հողով երկրպագութիւն տար: Նա ալդ բոլորից ցետոյ տեսնում է, որ փակւած է մի նեղ, փոքրիկ աշխարհի մէջ, ուր իւր եսամոլութիւնն է միայն երեւում. նա միայն իրան է ճանաչում, միայն իրան է հաւանում: Ամեն մէկի բարի ցանկութիւնն է ցոյց տալ որ ինքն ալդպէս չէ, որ նա գտել է մի ալնպիսի իղէալ, վերացական բարձր գաղափար, որի սրբութեան առաջ ամենքը պիտի զուլի բաց անեն: Բայց և ալդպէս, դարձեալ նկատում է գատարկութիւնը, դարձեալ լսում է ամենքի բերանից. «Տէր Աստուած, միթէ աշխարհումս ալ ևս բարձր ու գեղեցիկ միտք չը կալ. միթէ իղէալը ալն ստոր հաճուքներն են, որ կլանել են մեզ»: Որքան խղճալի դրութիւն:

Մենք ալս ու ալն պատին ենք դարկում մեր գլուխները, մենք տրաքում ենք ալդքան ի զուր որոնելուց: Բայց մի անգամ չենք ուղում հասկանալ, որ ալդ պաշտած իղէալը երկնքի մանանալ չէ, որ, մեր կամքը չը հարցնելով, թափւի մեր գլխին: Ո՛չ, երկինքը ալդպիսի բան անել չի կարող. միտքը, գաղափարը, իղէալը պիտի ծնւի մարդկանց միջից, նրանց կեանքից, նրանց անցկացրած օրերից: Չ'ունինք համբերութիւն, չենք կանգնում, նալում, հանգիստ կերպով հետազօտել, մաքրել ու մաքուրը վերցնել չենք ուղում, ալ ընդհակառակն, հոսանքի հետ լողալով, միայն արտաքին փալլ, դրսի սիրունութիւն որոնելով, մեզ վերալ ամենաստոր կարծիքն ունենալով, միշտ իղէալի ծարաւ կը մնանք, միշտ կը զգանք, որ մենք մի բան պիտի լինէինք, բայց մի բան չենք: Միթէ ճիշդ է, որ մեր կեանքը ամբողջապէս մի ապականութիւն է, մի ալնպիսի սգեղ բան, որից մի-երկու հատ բան

չի կարելի վերցնել և ապա դիմել դէպի լուս, դէպի քաղաքակրթութիւն: Մենք այս հարցը չենք տալիս մեզ, որովհետև միանգամայն մենք մեզ վատ ենք համարել, պրծել: Հարցը վճեւելու համար՝ մի թեթև ծանօթութիւն էր հարկաւոր մեր «ունեցած-չունեցածի» հետ: Բայց «մեղաւորին ով է տեւել արքայութիւն», ասում է մեր ժողովուրդը:

Նս չեմ կարծում թէ մեղանում կը լինի մարդ, որ չի ընդունիլ թէ ինքը երբէք սիրած չէ մեր հասարակ դասի այս ու այն կողմը: Ամենքը գիտեն, որ կալ հետաքրքրութեան արժանի ժողովրդական կեանք, բայց բաւականանում են նրանով, որ իրանք ալք բանը գիտեն: Միմեանցից պահանջում են ուսումնասիրել ալք կեանքը, միմեանց շինքին են դնում ալք գլխարկութիւնը, կարծում են թէ ալքպէս պահանջելով, կատարել են իրանց պարտքը: Ինչո՞ւ չեն տեսնում, ինչո՞ւ չեն մտնում, իմանում և ամեն մէկը իւր կարողացածի չափ չի ուսումնասիրում: Նս հաւատացած եմ, որ մեր տխուր երիտասարդութիւնը շատ բան կը գտնէր հասարակ ժողովրդի կեանքի մէջ, գուցէ ալքտեղից նա կը վերցնէր իւր իդէալները, գուցէ ալք կեանքի միտքը հասկանալով նա կ'ազատէր իրան տանջող հարցից՝ թէ ի՞նչը նպատակ ընտրել, ի՞նչը պաշտել: Ալք կեանքը, որ խոստանում է մեզ շատ բան հասկացնել, մեղանից հեռու է. նա գտնւում է մոռացած, կեղտոտ գիւղերում, նա գտնւում է նաև քաղաքների հեռու, անչափ տնկիւններում: Ալքպիսի տեղերում է ապրում հալ նախնական ընտանիքը, որ դեռ ևս չի հողմահարւում ամեն կողմից:

Ալք այն կեանքն է, որը մենք ոգևորւած անուանում ենք նահապետական պարզ կեանք:

Նահապետական ասելով, մենք, ի հարկէ, չենք երեսկալում ալքպիսի կեանք, որ գրութիւն ունէր Հոմերոսի ժամանակ. մենք շատ լաւ գիտենք, որ մեր գիւղերում չը կալ հին, նահապետական աշխարհի ալն կենցաղը, որի պարզութիւնը, աւանդութիւնները ոգևորել են բազմաթիւ բանաստեղծական հանճարներին: Հնութիւնից ալստեղ քիչ բան է մնացել. չը կալ ալն միամտութիւնը, ալն պարզութիւնը, որ հնութեան հոգին էր. և մենք նահապետական ենք անուանում գիւղի կեանքը աւելի ալն պատճառով, որ ալք կեանքը շատ հեռու է մնացել մեր չառաջադիմութիւնից: Ասելով պարզ կեանք, մենք, ի հարկէ, չենք հասկանում նախնական հովաական կեանքը. պարզ ենք անուանում ալն պատճառով, որ ալք կեանքը չ'ունի մեր չառաջադէմ աշխարհի անհամար պահանջները, ճաշակի խտրութիւնները, մի խօսքով ալն բոլոր մանր թէ մեծ ցանկութիւններն ու քմահաճութիւնները, որոնք ալք աշխարհի հոգին ու կրակն են կաղմում: Նահապետական պարզ կեանքը, որ մենք երբեմն վիշում ենք մեր գրութիւնների մէջ, երբ խօսք ենք սկսում միամտութեան, անմեղութեան և սգիտութեան մասին, ոչ ալն սիրուն, դիւցազնական և ասպետական կեանքն է, որի վիշատակը, որի պատկերը մարդու անփոխարի-

նեղի քաղցրութիւններէից գլխաւորն է, ոչ էլ աղնքան է պարզ, որ կարողանանք մի երկու գծերը ըմբռնելով ասել թէ հասկացել ենք ամեն ինչ: Ո՛չ, դա մի բարդ բան է. դուրս մէջ կան մարդարիւտներ, որոնց վերայ սիրահարեւ կարելի է, կան և սարսափելի դառն պտուղներ, որոնցով հարիւրաւոր կեանքեր են թռնաւորում: Գառնութիւնն ու քաղցրութիւնը աչնպէս^ք սերտ կապակցութիւն ունին միմեանց հետ, որ բաժանել, մէկը կամ միւսն ընտրել անկարելի է: Մեր կողմից դեռ բաւական աշխատութիւն է հարկաւոր դառնութիւնը քաղցրութիւնից բաժանելու համար, մեզ վերայ դեռ պարտք կալ ընտրութիւն անելու, լաւի և վատի ընտրութիւն:

Մեր նահապետական պարզ կեանքը ունի իւր գոյութեան համար մի անհրաժեշտ պահանջ, որի մէջ պարզ երևում է նորա կոչումը, նշանակութիւնը: Այդ պահանջը աշխատութիւնն է: Առանց ֆիզիքական, կոպիտ աշխատանքի, առանց մշտական գործունէութեան անհասկանալի է աղբ կեանքը, նա հանգստութիւն չ'ունի: Աշխատութիւն ասած բանից աւելի հասկանալի, ընդհանուր միտք չը կալ նահապետական կեանքի մէջ. ամեն ինչ—ժողովրդական իմաստութիւն, աւանդութիւններ, բազմաթիւ ծէսեր, սովորութիւններ միայն աղբ աշխատութիւնը իբրեւ անհրաժեշտ պահանջ, իբրեւ կենսական խնդիր պարզելու համար է: Աշխատութիւնն է, որ ահաբիւն գործի է կատարում, ընտանիք, հասարակութիւն է կազմում, մարդուն հասկացնում է ալս աշխարհի միտքը, նշանակութիւնը, տուն, սեպհական շահ, դաւակ, ուրախութիւն և դառնութիւն է ստեղծում: Աշխատութիւնը սուրբ է, աղնիւ մարդու դրամագլուխը, բարօրութեան գրաւականը իւր թափած արիւնքրտինքն է և դրանից, լոկ դրանից, ստանում է իւր ապրուստը: Նա ունի մի միտք, որ միակ կանգնած է նորա աչքի առաջ—ապրել, ինչպէս ուրիշներն են ապրում: Եւ աղբ մտքի համար նա հոգով ու մարմնով նւիրւում է աշխատանքին: Նա աշխատութիւնից չի վախում, որովհետեւ մի ուրիշ բան չէ իմանում, որ ապրելու համար նոյն աղնիւ միտքն ունենալ, որպիսին ունի աշխատութիւնը: Անպալման կերպով հաւատարմով իւր գործին, նա անում է, աշխատում, մաշեցնում է իւր մարմինը առաջնորդ ունենալով միայն մի լոյս: Նա գործ ունի բնութեան հետ. իսկ բնութիւնը մարդու կամքին ու ցանկութիւններին չի հնազանդւում. բնութիւնը անթիւ և անհամար արգելքներ է դնում մարդու առաջ, դժարացնում է նորա գործը: Բազմ քանի կալ մեծ, անխափսս լոյսը, որ աշխատութեան հիմքն է, բնութիւնից ձեռք վերցնող չը կալ: Գործի մարդը իրանն է անում, ցոլց տալով մի դարմանալի սովորութիւն, կամքի ուժ: Նա մեծ պահանջ չ'ունի. նա չկամ չէ. միանգամից բարձրացնել իւր գրութիւնը, աղատել ձնշող հանգամանքներից,

ապրել աւելի անհող, աւելի լաւ, աղնպէս, որ գոնէ իւր չարչարանքի մի մասը պակասացնէ—այդ բոլոր ցանկութիւնները նորա համար մեծ պին չ'ունին. նորա համար բաւական է անարտուժ նստել իւր տանը և գոհ սրտով ասել թէ իւր երեխան, իւր ընտանիքը կուշտ է: Ահա այն վերջնական նպատակը, որին ծառայում է նահապետական մարդը: Այդքան աշխատել, այդքան զրկանք կրել, դառն արտասուք, առատ քրտինք թափել իւր ընտանիքի ամբողջութեան, բարի օրուայ համար—այս է սուրբ դադափարը: Ընտանիք—այս է ալն որոշ, աչքի առաջ կանգնած կենդրոնը, որ դէպի իրան է ձգում մարդկանց ուժերը, միտքը, հասկացողութիւնը:

Ինչպէս ուղում է, թող լինի, ուրախութեամբ թէ տրամութեամբ, չաղողութեամբ թէ բիրաւոր ցաւեր կրելով, բալց ամեն մէկն աշխատում է ընտանիքի օգտին: Անձնական ոչինչ չը կալ լուրաքանչիւր անդամի համար. անձնաւորութիւնը, «եսը» մոռացւում է ընտանիքի շահերի առաջ: Աշխատում, հաւաքում են մեղուների պէս: Մէկը արտից է մի ջլալ ցորեն բերում, միւսը իւր ծախած մի բեռն փաշտից մի քանի կոպէկ, մի ուրիշը օտարի դրանք արած ծառայութեան վարձը, այդ բոլորը զույգէ չնչին, աննշան արդիւնքներ են, բալց հալալ աշխատանք են, որ միատեսակ և ունեւորով, լծարութեամբ հաւաքւում է միասին. ամեն մէկն իւր պարտքը կատարում է, իւր բաժինը ներս բերում և աղնահետև իւր բաժնի տէրը չէ. այդ ժողովածուն, մատների ծալքերով մի կերպ հաւաքածը ամբողջ ընտանիքի սեպհականութիւնն է: Աչքի առաջ կալ մի ընդհանուր մերկութիւն, որ պիտի ծածկւի անխտիր. ամենքը գիտեն մի քաղցածութիւն, որ պիտի վերացւի տանից: Էլ չեն հարցնում թէ ո՞վ է արժանաւորը կամ անարժանը, ո՞վ է շատ բերել և շատ ստանալու իրաւունք ունի: Ամենքը հաւասար են, ամենքը միատեսակ ծառայ են, որ պիտի խոնարհին ալն առողջ և ամբողջ մարմնի առաջ, որ ընտանիքն է:

Սակայն, ընտանիքը մենակ դրսի բերածով չէ կենդանի. ոչ, ընդհակառակն, դրսից ալդպիսի հնազանդութեամբ բերելը, ամեն կոշտ և ուժասպառ աշխատանքի չանձնաւորութիւնը հաստատ և անխախտ է լինում ներքին ուժի ազդեցութիւնից: Ընտանիքն ունի և մի բարդ, ներքին կեանք, որ նոյնպէս աշխատութիւն է պահանջում, նոյնպէս կենդանի է միայն աշխատութեան շնորհիւ: Թէև դրսի աշխատութեան տէրը տղամարդն է, իսկ ներքինի տէրը—կինը, բալց աշխատութեան լատկութիւնն ալնպէս է, որ երկուսն էլ խառնւում են միմեանց հետ, մի և նոյն աշխատաւորներն են պահանջում: Տղամարդը և կինը ձեռք ձեռքի տւած են կատարում ալն, ինչ պահանջում է կեանքը: Տղամարդը անխոնջ աշխատում է, կինը նրանից պակաս բաժին չ'ունի աշխատութիւնից: Մեր քաղաքակրթած կեանքը կնոջը հեռացնում է ծանր աշխատանքից, տալիս է նրան միջոց հանդիստ ու անհող ապրելու, որովհետև ալդ կեանքում կինն ունի իւր նշանակութիւնը, իւր կոչումը. նա պիտի պատկերացնէ քնքշութիւնը, որ թուլութեան

և անկարողութեան է հասնում. նա պիտի գեղեցիկ լինի, պիտի սրտի լարեր շարժէ, պիտի մարդ զարմացնէ, լափշտակութիւն պատճառէ իւր թեթեւ, օղալին կաղմաժքով, իւր «նազ ու սազով»: Բալց նահապետական կիներ բոլորովին ալ կոչում ունին: Նորա վերալ ծանրանում է ահաղին լուծը. նա մալր է, տանտիկին է, նա և տղամարդ է, երբ տղամարդը կամ բացակա է, կամ թէ հիւանդ, մեռած: Նա ալնքան աննշան անձնաւորութիւն չէ. նա ինքն է, որ կապում է ընտանիքի անդամներին միմեանց հետ, նա ինքն է, որ պահում է տունը, ալն մեծ բանը, որ օջախ է կոչւում: Չը նախելով ալք մեծ դերին, նա չ'ունի դուռըութիւն, ինքնահաւան չէ և բոլորովին ալն միտքը չ'ունի, թէ իւր գոյութիւնը ընտանիքի միւս անդամներից շատ դերաւանց է, թէ առանց իրան մնացածները չեն կարող ապրել: Նա ընկեր է իւր տղամարդին, բառի բուն նշանակութեամբ: Ամեն օր, ամեն մի քաղութիւն պատահում են դէպքեր, որոնք ալք են հաստատում: Նա կը բերում մի դէպք:

Մի սարսափելի վատ օր ես ճանապարհորդում էի Սիւնեաց հրկրում: Զինախառն անձերը թափւում էր անդադար և նրանից ծածկւելու համար բաւական չէին ոչ անձրեակալը, ոչ էլ «եափունջին». մանաւանդ անտանելի էր Սիւնեաց աշխարհի հռչակած ցեխը, որ անասելի տանջանք էր պատճառում ձիուն. նորա ոտները կամ խրւում էին մինչև ծնկները, կամ սահում էին երկար տեղ և նա զօռով էր պահւում վալը ընկնելուց: Աղբալիսի մի օր ես տեսալ մի կնոջ, որ գնում էր ոտաբոբիկ մի ձիաւոր տղամարդի հետ: Կինը բաւական նեղացած էր հրկում, քրքրաձայն ալք դժար ճանապարհից. ալն ինչ տղամարդը հանգիստ նստած էր ձիու վերալ, փաթաթած կնոջ կարմիր շալի մէջ և դեռ ժպտում էլ էր: Նա հարցրի և իմացալ, որ նա ալք կնոջ ամուսինն է. և երբ լանդիմանեցի նրան, որ տղամարդ լինելով ձի է նստել, հարկադրելով կնոջը աղբալիսի տանջանքների կրել, նա շարունակեց ժպտալով ինձ նայել. իսկ կինը նորա փոխարէն հասկացրեց ինձ, որ ինքն էլ է ալք ձիու վերալ նստել երկար տեղ, բալց որովհետեւ իւր տղամարդը նեղացել է, ալք պատճառով հիմա էլ ինքն է ոտով գնում, որ մարդը հանգստանալ: Աղ բաւական չէր, նա ինձ հասկացրեց, որ ձի նստած մարդը առհասարակ հեշտ է մրսում, ուստի ինքը իւր գլխի շալը վերցրել է և նրանով իւր մարդուն փաթաթել: Նա ալք պատմում էր առանց տրտունջի, նորա խօսքերը հասարակ էին, դանդաղ չէին լալտում, իսկ տղամարդի ժպիտը—ես լստոյ հասկացալ—արտաշատում էր զարմացք: Թէ ինչպէս է, որ ես չեմ հասկանում աղբալիսի հասարակ բանը: Նոյն օրը ես տեսալ գիւղերի մօտ հալ կանանց, որոնք ոտաբոբիկի ցեխը կոխ տալով, ալս ու ալն կողմն էին գնում. նրանք շալակած էին փալտ, մեծ մեծ կողովներով դարման, ջլալներով չոր խոտ: Ոչ, մտածում էի ես, նահապետական կիներ բոլորովին ուրիշ կոչումն ունին, բոլորովին ուրիշ դեր է խաղում ընտանիքում:

Նա մեծանում է, իւր հօր տանից ուրիշի տուն է դնում իբրեւ օտար մարդու կին, տանելով իւր հետ ամբ միտքը, որ նա օգնական պիտի լինի իւր տղամարդին, մասնակից պիտի լինի նորա աշխատութեան: Աշխատութիւնը շատ ձեռքեր է պահանջում. որքան մեծ է ընտանիքի կաղմածքը, նորա տարած գործը, ամբքան շատ պիտի լինի օգնողների, անողների թիւը: Ունենալով ալսպիսի առաջնակարգ կենսական նշանակութիւն, աշխատութիւնը մի և նոյն ժամանակ ամբ փորձաքարն է, որի միջոցով կինը կամ աղջիկը ցոյց է տալիս իւր գեղեցկութիւնը, իւր հրապույր: Ներտասարդը իւր ծնողների կամքին հնազանդւելով, շտապում է տուն բերել մի նոր գործող ուժ,—այդ իւր կինն է, որ մեծ մասամբ անչափահաս աղջիկներից է լինում: Ինչով է նա առաջնորդւում իւր ընտրութիւնների ժամանակ,— Ըստ մեծի մասին նրանով, թէ որքան է աղջիկը համապատասխանում ամբ նպատակին, որին նա պիտի ծառայէ մինչև կեանքի վերջը, այսինքն որ աստիճան դիմացկան է, որքան կարող է աշխատել: Քաղաքացի երիտասարդն էլ երբեմն անչափահաս աղջիկ է նշանում. բայց նա ինչ դադարար ունի այդ աղջկայ վերայ:—Ոչինչ. նա գիտէ միայն, որ այդ աղջիկը մի օր իւր կինն է դառնալու, հէնց այդ պատճառով նա տքնում, աշխատում է ամեն կերպ, որ կարողանայ նորա սիրտը լափշտակել: Դեռ այդ ժամանակ նրան տանջում է ամբ միտքը, թէ ինչպէս պիտի լինի, որ կինը տաք կերպով կապւի իւր հետ, միայն իրան ճանաչէ: Ուրիշ մի միջոց չը կայ, նա սկսում է զարմացնել նրան իւր հարստութիւններով, իւր առատածեռնութեամբ և այլ ալսպիսի չափութիւններով, որոնք ամբ աշխարհի հասկացողութեամբ ամենագեղեցիկ, խնկելի բաներն են: Նա բերում է անչափահաս երեխայի համար ոսկի մատանիներ, քորոցներ, մանեակներ, չլացնում է խեղճ անչափահասին ազնիւ մետալի փալով, թանկագին քարերի շողջողոցով, սովորացնում է նրան չը հաւանել իրեղէններից մէկը, չետ դարձնել, նորից աւելի լաւը բերել տալ: Իսկ երբ մի քանի անգամ այդպէս կրկնելուց չետոյ անչափահաս նշանածը, տեսնելով իւր չորս կողմը ուրախ և սիրող դէմքեր, մի քիչ խտրութեամբ է պահանջում նորը, լաւն առնել, աւելի սրամիտ կերպով է ծաղրում իւր չը հաւանած իրեղէնը,—փեսան հրճում է, ինքն իրան բաղդաւոր է անուանում և ասում է, որ իւր սրտի բաղձանքը կատարւել է: Այն ինչ գիւղացի երիտասարդը աչքի տակով նայում է, դիտում թէ իւր ասպագայ ամուսինը ինչքան «հալալ ծծկեր է», այսինքն ինչպէս է շինում, սարքում, որքան ուժեղ է, որքան դիմացկան: Նա ամբ ժամանակն է ուրախանում, ամբ ժամանակն է մի նշանած երիտասարդի քաղցր խոսքերի մէջ ընկնում, երբ, օրինակ, տեսնում է հեռուից, որ աղջիկը ջրով լիքը մեծ կուժը շալակած՝ տղամարդի պէս տուն է տանում կարմրած, բայց առանց քրտինքի, հաստատ և ամուր քապեր անելով: Այդ քաղցրութիւնն է համապատասխանում քաղաքակրթած երիտասարդի վայելած վերն նկարա-

գրած քաղցրութեանը: Այդ քաղցրութիւններից ո՞րն է բաղդաւորութեան հասցնում: Ոսկու և աղամանդի փալլին սովորած աղջիկը, ամուսին դառնալուց լետու, իւր ճաշակն է զարգացնում. նորա ուշն ու միտքը այդ տեսակ թանկագին իրերի վերաջ է մտնում. նա իւր ամբողջ մտաւոր կարողութիւնը փալեցնում է աչքի ընկած ամեն զգեստի, պաճուճանքի քննադատութեան մէջ. նա ստանում է մի դարմանալի ընդունակութիւն՝ ոչ մի բանի չը հաւանելու, ամեն ինչ ծաղրելու: Հիմա տեսէք գիւղացի նորահարսին: Համարեա բոլոր գիւղերի հեռաւոր ծալքերում կարելի է տեսնել գետնափոր խորշեր, որոնց առաջին անգամից չը գիտես թէ ինչ անուն տաս. խողի բոցն անուանես թէ հին, անուշադիր թողած դարմանանոց: Բայց իրօք դրանք մարդկալին բնակարաններ են, ալդտեղ են ապրում նոր կազմած ընտանիքները:

Քիչ հետեւենք այդ նորակազմ ընտանիքներին:

Մենք տեսանք, որ գիւղացու բարօրութիւնը, տնտեսական կարողութիւնը ընտանիքի ամբողջութիւնից է կախած: Քանի որ մի չարկի տակ ապրում են մի քանի մարդիկ, քանի որ այդ մարդկանց մէջ կա միասին ապրելու ցանկութիւն, այդ ընտանիքը մի կենդրոն է, որի դուրսիւնը անհնարին է առանց փոխադարձ համերաշխութեան, առանց սերտ կապակցութեան: Հէնց որ թուլանում է կապը, հէնց որ խզւում է մի տեղ հաւաքող շաղկապը, ընտանիքի ծոցից դուրս է գալիս մի հատւած, որ իսկույն բուռն է դնում մի ուրիշ տեղ, իսկույն կազմակերպւում է նորն սկզբունքների վերաջ և հաստատ հիմք է բռնում: Այդ բաժանումը խիսապէս ընտանիքի նշանակութիւնը, ոյժը չի թուլացնում. եթէ չլեւասում է տընտեսական կողմը, բայց բաժանւածները դրանով չեն փոխում իրանց շարաբերութիւնը դէպի այն տեղը, ուր օր ու գիշեր բնակւում են: Բաժանւողները ըստ մեծի մասին նոր պսակւածներն են լինում: Նրանք են, որ չ'ունենալով կարողութիւն, առաջին անգամ հաստատւում են մեր վիշած գետնափոր խորշերում: Սկզբում կեանքը այդ տեղերում վերին անտիճանի աղքատ է, չուսահատութիւն պատճառող, շատ անգամ չոր անգամ չը կա, որ ծածկեն ու քնեն: Բայց օրէցօր նկատելի է լինում փոփոխութիւն դէպի լաւ: Գետնափոր խորշը հետզհետէ ընդունում է բնակարանի տեսք, հետզհետէ մաքրւում է, տաքանում և մի քանի տարուց լետու արդէն մի օրինաւոր օջախ է դառնում: Այդ գործի մէջ ամենամեծ ծանրութիւնը նորահարսի վերաջ էր: Տղամարդը իւր աշխատութիւնն էր տանում, այդ ճիշդ է, բայց կ'ինն էր, որ համ ներսումն էր աշխատում, համ էլ դրսում երկպատիկ, եռապատիկ շատ էր աշխատում, միանգամայն տղամարդի անելիքն էր անում, որպէս զի աշխատողը մէկը չը լինի, ալ եթէ հնարաւոր է՝ երկուսով երեք աշխատաւորի դործը կատարւի: Ահա այդպէս թուլ և աճողնական ընտանիքը հետզհետէ զօրեղանում է, հաստատւում, տիրանում է մի չափսի աստիճանի անկախութեան և անցնում է միւս սովորական ընտանիքների կարգը:

Նահապետական պարզ ընտանիքում կիներ և առհասարակ ամենքը, որ տանն են նստում, աղատ չեն դրսի հանգամանքների ազդեցութիւնից, նրանք էլ կրում են ալն ամենը, ինչ կրում է դրսում գործող տղամարդը: Վճռական բոլորեցողութեամբ, արտաքին աշխարհի պահանջները ամբողջ ընտանիքի վերաջ են ընկնում և ոչ միայն տղամարդի վերաջ, թէև տղամարդն է ալն միակ անձը, որ պատասխանատու է պահանջողների առաջ: Պէտք է հարկերը վճարել, խստութեամբ պահանջում են, չեղածդելու իրաւունք չեն տալիս, իսկ փող չը կա: Միւս կողմից տան տղամարդը պարտքի տակ է, վաշխառուն վաղուց է չափեւել թէ վճարելու ժամանակն է և ալժամ կաշի է քերթում, ամեն օր մի հրապարակական խաչատուակութիւն է անում: Ի՞նչ պատասխան պէտք է տալ հարկահանին կամ վաշխառուին: Ինչպէս և լինի պատասխանը, բայց նա միայն տղամարդին չի վերաբերում. նրանց առաջն են դուրս գալիս ընտանիքի բոլոր անդամները, խաչատուակչութիւն, ծեծ, հախուռնք—աչք բոլորը միասին են ստանում: Նւ միասին էլ հողում են իրանց ցաւերը: Տեսնում ես, ամբողջ ընտանիքը մի և նոյն կերպով սկսում է աշխատել, պակասեցնում է իւր ծախքերը. ամենքը լուռ ու մունջ իրանց կաշին են քերթում որ պարտքից, պատուհասից ազատեն: Ամեն մէկն իւր բաժինն է դնում. մինչև անգամ տառն տարեկան աղջիկն էլ իւր գործած մի ջուխտ դուլքան է մէջ աւել բերում, իսկ նրանից քիչ մեծ տղան մէկի ծառան է դառնում, կոպէկներ հաւաքում: Տան տղամարդի վերաջ ընկած ծանրութիւնը, ինչպէս տեսնում էք, ալ կս ալնքան չի ցաւացնում նորա մէջքը: Գիւղացի կիներն ինքն է ասում թէ տղամարդի մէջքը բարակ կը լինի: Բարակ մէջքը շատ բանի չէր դիմանալ, շուտ կը կոտրւէր, եթէ միշտ մենակ մնար: Բայց ալ մէջքը պահում է, չի կոտրւում, որովհետև կիներ, որ գիտէ մէջքի բարակութիւնը, գիտէ նաև թէ ինչպէս պիտի լինի, որ մէջքը հաստանայ, դիմանալու կարողութիւն ունենայ: Գորա համար նա ուրիշ միջոց չ'ունի, նորա գիտեցածն ալն է, որ ալք թանկագին մէջքին պիտի օգնութիւն տալ իւր սեպհական մէջքը: Աղբակն անելով, նա տղամարդին ընդ միշտ չի աղատում ծանրութիւնից, ալ թեթեւացնում է ալն բեռը, որ տղամարդը կրում է իւր ընտանիքի համար:

Նահապետական ընտանիքում տղամարդը մեր երեակալածի չափ բռնաւոր չէ: Նա, ճշմարիտ է, ընտանիքի տէրն է. նրան պատուում են, նրան հնազանդում են. նրան համարում են տան արեգակ, նորա արևունքն են երգում: Բայց տղամարդը միայն ընտանիքի տէրն է և ոչ մի ինքնակալ բռնաւոր, որի կամքին պիտի «մատաղ գնան» բոլորը, որի ցանկութիւնիցն է կախած ալն կամ ալն կերպ գործ տեսնելը, ընտանիք պահելը: Նա ընտանիքի անդամների հետ խորհրդակցելով է գործում. եթէ չ'ունի հալը կամ եղբայրներ, հաճութեամբ խորհրդի է նստում իւր կնոջ, իւր մօր հետ: Ընտանիքի խորհուրդները շատ լաճախ են կապնում. ամեն մի շատ

Թէ քիչ նշանաւոր զէպք, ամեն մի հարց ալդ խորհուրդներն առարկան է դառնում: Մանաւանդ պատկառելի են ալդ խորհուրդները ալն տներում, ուր կան ծերունի նահապետ և մի քանի եղբայրներ: Ընտանիքի անդամների մէջ ծածուկ բան չէ մնում. ամենքին ձայն է հասնում, ամեն մէկը իրաւունք ունի կարծիք չափնելու: Թէ և ժողովրդի հասկացողութիւնն է, որ տարիները աւելացնում են մարդու խելքը, հմտութիւնը և ալդ պատճառով վճռական խօսքը տարիքով մեծին է պատկանում, բայց և ալդպէս փոքրահասակն էլ խօսելու, ձայն բարձրացնելու իրաւունք ունի, եթէ միայն նա չափնի է իրրև ընտանիքի համար աշխատող, նորա շահերը միայն ի նկատի ունեցող մարդ: Խորհում են, վճռում են մի բան և անում են ալնպէս, ինչպէս «խելք խելքի տալով» են վճռել: Միմեանց շատ քիչ են հակառակում, շատ քիչ են ընդդիմանում. նրանք բոլորը գիտեն, որ զատ զատ մարդիկ չեն, ալ հաւասար պարտականութիւն ունեցող անդամներ մի մեծ և սուրբ հիմնարկութեան, որ օջախ է ասում:

Օջախ—անհա ալն քարը, որի վերալ հաստատւած է նահապետական ընտանիքը: Դա մի բարդ հասկացողութիւն է. դա մի սրբութիւն է, որ քաղմած է ընտանիքի մէջ, ընտանիքի սիրտն է, նրան հոգի, կենդանութիւն տւողն է: Օջախի սէրից բարձր, վառվռուն սէր չըկալ նահապետական աշխարհում:

Նահապետական հալ կնոջ մասին մեր տւած տեղեկութիւնները դեռ նրան ամբողջապէս չեն լուսաւորում, չեն պարզում նորա էութիւնը: Նիթէ ուղում ենք լաւ իմանալ թէ ինչ է հալ կինը, պիտի ուսումնասիրենք թէ ինչ բան է օջախը:

Ուրեմն մեր կարողացածի չափ ծանօթացանք ալդ ընտանեկան սրբաբարանի հետ:

ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԵԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՐ

Համաձայն Ընկերութեան չափաբարութեան, լուծարի 27-ին, երեկոյան 7 ժամին, քաղաքային խորհրդարանի դահլիճում կապացաւ Ընկերութեան տարեկան ընդհանուր ժողովը: Ներկայ էին 74 հոգի, որոնցից 60 անդամներ էին, իսկ 14 հիւրեր: Առաջինների թւումն էին մի քանի տիկիներ և օրիորդներ: Ժողովը բացեց խորհուրդի պ. նախագահը, առաջարկելով, համաձայն կանոնադրութեան, ընտրել աչտուրաջ ժողովի համար մի նախագահ և մի ատենադպիր: Ձայների առաւելութեամբ ընտրւեցին նախագահ՝ պ. Աստուածատուր Վաճկաճեանց, իսկ ատենադպիր՝ պ. Հ. Ղուկասեանց:

Ժողովի սկզբում կարդացւեց քննիչ լանձնաժողովի ղեկուցումը վերարեմամբ 1888/89 թւականի դրամական հաշիւների, որը, գտնելով ըստ ամենալի ճիշդ, վաւերացրել էին իրանց ստորագրութիւններով: Նոյն լանձնաժողովը ներկայացրած ղեկուցադրին կցորդել էր իւր մի քանի առաջարկութիւնները, որ ժողովը ուրախութեամբ լսեց: Այդ առաջարկութիւններն են՝ 1) Ընկերութեան խաղարկական տոմսերը, որոնք անօգուտ կերպով դրած են կառավարութեան գտնադրանում իբրև պահեստ, վերցնեն և դրաւ դնեն, իսկ ստացած փողերը շահեցնեն՝ արդիւնքը շատացնելու համար: Ժողովը, համաձայն լինելով այդ առաջարկութեան, որոշեց ալդպէս էլ վարել ապագայում: 2) Բարոք է համարում լանձնաժողովը նշանակել պ. հաշտադատին մի չափնի ուժիկ, որով նոյն իսկ կարելի է նորա հիւանդութեան կամ բացակայութեան պատճառով վարձել մի ժամանակաւորը, որպէս զի Ընկերութեան գործերը առկա չը մնան: Այս առաջարկութեանը խորհուրդի պ. նախագահը պատասխանեց. քանի որ ալժմեան հաշտապահ պ. Պ. Տէր-Մարկոսեանը կատարում է չօթարութեամբ առանց մի որ և իցէ վարձատրութեան, ուստի ալդ հարցը լաւ է թողնել մինչև նոր ընտրութիւնները: Ժողովը չափանց իւր շնորհակալութիւնը պ. Տէր-Մարկոսեանցին: Անշուշտ ատենադպրին ուժիկ նշանակելու հարցն էլ կը բարձրանայ, կ'աւելացնենք մենք: 3) Ընկերութեան մօտ գտնուող պահեստ և պալմանաւոր գումարները հարկաւոր է գտնում աւելացնել մալր գումարի վերայ: Այդ առաջարկութիւնը, հակառակ լինելով նւիրողների պալմաններին, ժողովը մերժեց:

Յետ անորիկ կարդացւեց Ընկերութեան անդամ-քարտուղար պ. Ա. Գալստեանցի կազմած տեղեկագիրը, որը վերաբերում է Ընկերութեան 1889 թւականի գործունէութեան: Այդ տեղեկագիրից քաղում ենք հետևեալ տեղեկութիւնները:—Անցեալ 1889 թւականին խորհուրդը բաղկացած է եղել՝

Նախագահից, ատենադպրից, հաշւապահից, դանձապահից և հինգ խորհրդական անդամներից. ընդամենը 9 հոգի: Գոքա ունեցել են 19 նիստ: Ընկերութեան գործունէութիւնը 89 թւականին շատ էլ նախանձելի չէ. նախընթաց տարիների հետ համեմատած՝ նա թույլ է եղել, դանդաղ և միջին անգամ անպատուաբեր: Անդամների մէջ, բացի մի քանիսից, նկատելի է եղել քիչ եռանդ և աշխատութիւն, իսկ մի քանիսների մէջ միջին անգամ, կարծես թէ, բացակայում էին դոքա, որը, ի հարկէ, պատիւ չէ բերում նոցա, որոնք աղքատ ի չարն են գործադրում հասարակութեան իւր վերայ դրած լուսերը: Շատերը կանոնաւոր չեն եղել լաճախում նիստերին, իսկ մի քանիսները մինչև անգամ բոլորովին բացակա են եղել քաղաքից, ներկայ լինելով ժողովներին մի կամ երկու անգամ: Հէնց աղք է եղել պատճառը, որ Ընկերութեան գործերը կաղել են, եղել են շատ գործեր, որոնք պահանջում են եղել անւապաղ վճիռներ՝ չեն կատարուել, չնորհւա մի քանի անդամների անտարբերութեան և բացակայութեան, որի պատճառով նիստեր չեն կապուել. իսկ կանոնադրութեան ղօրութեամբ նիստը կարող է կաշանալ ալն ժամանակ, երբ անդամների թիւը 5-ից պակաս չէ: Թւանշանները ալս տեսակ դէպքում աւելի պերճախօս են լինում, ուստի դնում են ալստեղ նոցա, որից կ'երևալ թէ ով քանի անգամ է լաճախել նիստերին: Նշանակած է եղել 28 նիստ, իսկ դոցանից կապուել է ընդամենը 19, որոնց նախագահը ներկայ է եղել 19 անգամ, ատենադպրը 19, դանձապահը 18, հաշւապահը 17, իսկ միւս անդամներից մասնակցել են՝ որը 11, որը 2, որը 4 և վերջապէս 1 անգամ:

Ընկերութեան գործունէութիւնը կաշանում է հետեւեալում. Նա նպաստել է 8 դպրոցների, ալն է՝ 1) Բաղուալ հալոց դպրոցներին, 2) Ամրւանի, 3) Սուլթան Նուխու, 4) Բէզլարքենդի, 5) Վարդաշէնի, 6) Ղուբալի, 7) Շամախու օրիորդական և 8) Քիլվարի դպրոցներին: Վերոյիշեալ դպրոցների վերայ ծախս եղել է 4.150 ռ., որից ամենամեծ բաժինը ընկել է Բաղուալ դպրոցներին, ալն է՝ 3.000 ռ.: Վերջինիս մասին եղան երկար վիճարանութիւններ, որը կը գտնէք մի փոքր ներքև: Ալք բոլոր նպաստ ստացող դպրոցների մասին ստացւած են տեղեկութիւններ թէ անմիջապէս իրանց հոգաբարձութիւնից և թէ Ընկերութեան անփոփոխ անդամ և ուսումնարանական գործին ծանօթ անձն պ. Բէզլար Ստեփանեանից, որին խորհուրդը խնդրել էր քննել ալք դպրոցները և իւր կարծիքը լալտել: Ալք տեղեկութիւններից մի քանիսը շատ էլ ուրախալի չեն, օրինակ, Ընկերութիւնը նպաստել է ալնպիսի դպրոցի, ուր կանոնաւոր ուսման և կրթութեան փոխարէն տիրում է եղել հին խալիֆապականը. աշակերտները տարաւ պերջին հալիւ են եղել կարողալ գրելը իմանում և ալն էլ առանց հասկանալու կարգացածի միտքը: Ալք հտնդամանքը աչքի առաջ ունենալով, ժողովականներից մի քանիսը ալն միտքը լալտնեցին, թէ աւելի լաւ կը լինի, որ նպաստ տրւի ալն դպրոցներին, որոնք մի որ և իցէ չօշափելի

օգուտ են տալիս: Ժողովը, համաձայն լինելով այդ պարոնների կարծիքին, վճռեց, որ նախ քան նախահաշիւ կազմելը, խորհուրդը աշխատի տեղեկութիւններ ժողովել դոցա օգտաւէտութեան մասին և ապա մտցնել նախահաշիւի մէջ:

Նոյն թւականի ընթացքում Ընկերութիւնը պահել է Բազուայ բէալական դպրոցում 4 թոշակաւու հաշ աշակերտներ և մի որդեգիր Ժնեի համալսարանում, որը, աւարտելով իւր ուսումը, ալժամ վարում է ուսուցչական պաշտօն հաշոց դպրոցներից մէկում: Դոցա վերաջ ծախսւած է 280 ռուբլի: Անցեալ տարի լրացաւ Ընկերութեան քսանհինգամեակը. Ընկերութիւնը կատարեց չօրելեանը, որի նկարագրութիւնը չափնի է «Մուրճ»-ի ընթերցողներին: Այդ հանդէսի առթիւ ծախսւած է 161 ռ. 25 կ.: Ընկերութեան գործունէութեան մի ճիւղն էլ սլիտի համարել ուսումնարանական պատկառելի շինութիւնը, որը դժբաղդաբար միջոցների սղութեան պատճառով ալժամ շատ դանդաղ է առաջ գնում: Այդ մասին եղան վիճաբանութիւններ, որը ընթերցողը կը գտնի ստորև: Ընկերութեան նշանաւոր գործունէութիւնը տարածւում է և Գրադարան-Ընթերցարանի վերաջ, որի ղարդացնելու և առաջ տանելու գործը չանձնւած է գրադարանի մասնաժողովին, որը բաղկացած է հինգ հոգուց: Շնորհիւ այդ չանձնաժողովի, ալժամ գրադարանը կարգաւորւում է և շարունակում է հարստանալ ամեն տեսակ գրքերով, լրագիրներով և ամսագիրներով: Աւելորդ չեմ համարում զնել ալժստեղ հետեւեալ տեղեկութիւնները Գրադարան-Ընթերցարանի մասին: Առ 1-ն չունւարի 1889 թ. գրադարանը արժէր գրքերով 4.760 ռ. 21 կ., իսկ ալժամ առ 1-ն չունւարի 1890 թ. գրադարանը արժէ 6.111 ռ. 11 կ. զանաղանութիւնը 1.350 ռ. 90 կ. 1) է. Առ 1-ն չունւարի 1889 թ. մնում է գրատան գումար 525 ռ. 44 կ., զընթացս 89 ամի տոացւած են՝ 1) Նրեկութից 950 ռ., 2) Աղամեանց եղբայրներից Նւէր 500 ռ., 3) Տոկոս 125 ռ., 4) Բաժանորդների ամսավճար 949 ռ. 80 կ., 5) Ալցելուններից 56 ռ. 89 կ., 6) Տուգանք 3 ռ. 50 կ., 7) Հին լրագիրների վաճառումից 6 ռ., 8) Գրաւականներ 855 ռ., 9) Նւէրներ 1 ռ. 25 կոպէկ: Գումարն է 3.978 ռ. 88 կոպէկ:

ԾԱԽՔ. 1) Վերադարձւած են գրաւականներ 819 ռ. 2) Գրեանց վճար—595 ռ. 62 կ. 3) Վաղմաղին 242 ռ. 56 կ. 4) Լրագիրների 300 ռ. 5) Ծառալի ուճիկ 60 ռ. 6) Գրապահին 600 ռ. 7) Վառելափալտի 15 ռ. 62 կ. ընդամենը ծախք է եղել 2.715 ռ. 56 կ.: Հանելով ծախքը մուտքից, մնում է առ 1-ն չունւարի 1890 ամի գրադարանական գումար

1) Այս գումարի մէջ մտնում է 1889 թւականում բերած գրեանց արժողութիւնը կազմողովով 800 ռ., իսկ մնացեալ 550 ռ. 90 կոպ. կազմում է ամսագրերի և շաբաթաթերթերի արժողութիւնը կազմողովով հանդերձ, որ չէր մտած նախընթաց տարիների հաշիւների մէջ ըստ մայր մատենի:

1.263 ր. 32 կ., որից գանձապահի մօտ է 1.146 ր. 28 կ., իսկ դրատան կասապուսմ 117 ր. 4 կ.: Յընթացս 1889 ամի դրատունը ունեցել է 180 բաժանորդ ալ և ալ կարգի, ի թիւս որոց 54 հալ և 126 օտարազգի. բացի դրանից եղել են 35-ի չափ ձրի օգտւողներ, որոնք բացառապէս եղել են հալ ուսանողներ և ուսուցիչներ: Յընթացս 89 ամի կարդացւել են 783 հալերէն և 9.101 ուսերէն գրքեր, ի վերջոյ տեղեկագրից չափունեց, որ մի խումբ դրասէրներ գիմել են Ընկերութեան մի առաջարկութիւնով և չափնի պաշտմաններով, ալն է՝ մտադրութիւն ունենալով հրատարակել զանազան բովանդակութեամբ գրքեր, գլխաւորապէս կրօնա-բարոյագիտական ուղղութեամբ, խնդրում է Ընկերութեան ընդունել իւր հովանաւորութեան ներքոյ և համարել իւր ձեւերից մէկը: Խորհուրդը գտնելով դրասէրների առաջարկութիւնը համապատասխան իւր կանոնադրութեան, իսկ պաշտմանները ձեռնարկել է իւր համաձայնութիւնը:

Այս մանրամասն և բարեխղճօրէն կազմած տեղեկագրի ընթերցումից չկտուց, եղան վիճաբանութիւններ, գլխաւորապէս շինութեան գործի մասին: Խորհուրդի արդոյ անդամները շինութեան դանդաղ առաջ գնալը վերագրում են հասարակութեան անտարբերութեան և սառնութեան, որ ալ ևս չեն նկատում ալն առաստ ևրհաբերութիւնները, որ երևում էր գործի սկիզբներում: Այս կարծիքին ժողովականներից շատերը պատասխանեցին, ասելով, որ հասարակութիւնը ամենեւին մեղաւոր չէ, նորա ղեկաւորները և ևրհաբերութիւնը աղքատին գործերում նույն է, ինչ որ առաջ, ալս դէպքում մեղքը բարդւում է խորհուրդի վերայ, որ նորա գործ ղրած միջոցները շատ էլ չաղող չեն եղել:—Դիմել մի քանի պարոնների և չը ստանալ բաւարար տուրք, դրանով դէռ չի բացատրւում, թէ ժողովուրդի ղեկաւորները մարել է դէպի շինութիւնը. հարկաւոր է ալք դէպքում դիմել փոխանակ անհատների անխտիր ամբողջ հասարակութեան, թէ հարուստի և թէ աղքատի, թէ վաճառականի և թէ արհեստաւորի և ալն: Հարկաւոր է միայն դոցա ուշադրութիւնը դրաւել, իսկ ալք կարելի է անել թէ եկեղեցու բնմիջ քահանաների միջոցով և թէ հասարակական ժողովներ կազմելով: Թէն եղան կարծիքներ, թէ սխալ քալ էր մի աղքատի մեծածախս շինութեան ձեռնարկելը, բալց որովհետեւ դորա մասին մտածելը արդէն ուշ է, ուստի պէտք է աշխատել նրան, որքան կարելի է, շուտ վերջ տալ, որպէս զի գալ տարի կարելի լինի ուսումնարանը տեղափոխել նոր շինութեան մէջ, քանի որ հինը գտնւում է խաւտաակ դրութեան մէջ, որը պատիւ չէ բերում Բագուալ հալ հասարակութեան: Երկար վիճաբանութիւնից չկտուց ժողովը որոշեց՝ 1) Ընտրել շինութեան գործում երկու հմուտ մարդիկ, իբրեւ օգնականներ ալ. Պ. Ղուկասեանցի, որը մինչև ալժմ միաձակ վարել է ալք պաշտօնը, իսկ ալժմ իւր մասնաւոր գործերի պատճառով անկարող է մէնակ վարել ալք գործը: Ընտրեցան ալ. Կ. Շարաբանդեանց և Գրիգոր Ասլանեանց. 2) Կազմել մի մասնաժողով հանգանա-

կութեան դործին օգնելու. դորա համար ընտրեցան պ. պ. Հ. Մելիքեանց, Միքայէլ Արամեանց. Գ. Թումաթեանց, Գովակիմ Աղամեանց, և Յակ. Աօրեոեանց: Ինչպէս լսում ենք, արդէն նոյն պարոնների շնորհիւ մի օրում ժողոված է մօտ 6.000 ռ., լոյս կալ, որ կթէ աչգպէս գնալու լինի ստորագրութիւնը, այս տարի շինութիւնը կը վերջանայ:

Սրանից չհտու կարդացւեց խորհուրդի 1890 թւականի համար կադմած նախահաշիւը, որ նմանապէս երկար վիճաբանութիւններից չհտու հաստատուեց աչգպէս.

Մ Ո Ւ Տ Ք. 1) Դրամադէտոց տոկոսիք—4.500 ռ. 2) Խաղատոմսերի կտրօններից 240 ռ. 3) Տարեկան անդամներից 200 ռ. 4) Նւիրաբերութիւններից 500 ռ. 5) Բանկից դիվիդենդ և պրեմիա 10 ռ. 6) Նկուղի վարձ 300 ռ. և 7) Անակնկալ աղբիւրներից 300 ռ., ընդամենը 6.150 ռ.:

Ծ Ա Ն Ք. 1) Բազուաչ երկսեռ դպրոցներին 3.000 ռ. 2) Ընկերութեան ծառային 60 ռ. 3) Խաղատոմսերի ապահովութեան 70 ռ. 4) Շինութեան ապահովութեան 40 ռ. 5) Շինութեան կարկատանաց 100 ռ. 6) Տպագրական և պօստի ծախք 200 ռ. 7) Գործավարական ծախք 100 ռ. 8) Բարեգործական գէպքերի համար 100 ռ. 9) Բազուաչ Ռէալական դըպրոցի աղքատ հաշ ուսանողներին 130 ռ. 10) Շամախու օրիորդաց ուսումնարանին 150 ռ. 11) Ղուբալի դպրոցին 200 ռ. 12) Քիլիվարի դըպրոցին 300 ռ. 13) Խաչմալի դպրոցին 100 ռ. 14) Ամրվանի դպրոցին 200 ռ. 15) Սուլթան Նուխաւ դպրոցին 200 ռ. 16) Բէգլարքենգի դպրոցին 150 ռ., 17) Վարդաշէնի դպրոցին 100 ռ. 18) Հազրութի դպրոցին 125 ռ. 19) Գիւրք գիւղի դպրոցին 125 ռ. 20) Ղալակալի դպրոցին 100 ռ. 21) Մէլսարի գիւղի դպրոցին 300 ռ. և 22) Որդեգիր ուսուցչութեան համար 300 ռ.: Գումարն է 6.250 ռ.:

Նախահաշիւի վերաբերմամբ վիճաբանութիւնները գլխաւորապէս վերաբերում են տեղոյս երկսեռ և Մէլսարի գիւղի դպրոցներին: Բազուաչ դպրոցների վերաբերմամբ խորհուրդի նախագահ պ. Անտօնեանցը աչն կարծիքի էր, որ մի աչգպիսի պատկառելի գումար 3.000 ռ. տալ տեղոյս դպրոցներին՝ մի աչգպիսի չնչին ծրագիր իրագործելու համար՝ աւելորդ է համարում. Ընկերութիւնը անելիք գործեր չատ ունի, բաց դժբաղդաբար փող չ'ունի: Նորա համոզմունքն է, որ ժամանակ է աչգ գումարը կամաց-կամաց կրճատելով վերացնել և աչգ հոգսը թողնել հողաբարձութեան և ժողովուրդի վերապ: Խորհուրդի երկրորդ պատճառաբանութիւնը աչն է, որ նորա համար պարզ չէ Ընկերութեան վարաբերութիւնը թէ գէպի ուսումնարանը և թէ գէպի հոգևոր իշխանութիւնը, և առ հասարակ նորա միջամտութիւնը դպրոցական կեանքի մէջ, նոր կանոնադրութեան դրութեամբ, իրանից վերցրած է: Խորհուրդի աչս կարծիքը լարուցեց բոլուն վիճաբանութիւններ: Ժողովականներից մի քանիսը կատարեալ համաձայն լինելով պ. նախագահի կարծիքին, աւելացրին

և այն, որ այդ օժանդակութիւնը կարելի է վերացնել և թող հոգաբարձութիւնը աշխատի միջոցներ ձեռք բերել, որ շնորհիւ պատրաստի զրամիչ դատապարտած է անգործութեան: Թողովականներից ոմանք էլ պնդում էին թէ ալժմ ուսումնարանին զրկելով իւր օժանդակութեան մի մասից, հոգաբարձութեան կարելի է նեղ դրութեան մէջ դնել, քանի որ նա իւր նախաճաշիւր կազմել է՝ ի նկատի ունենալով Ընկերութեան իրան հասանելիք օժանդակութիւնը: Նոցա ցանկութիւնն է որ, եթէ կարելի է, ընդհակառակը, աւելացնեն, որպէս զի կարելի լինի ժամանակով ալս գպրոցը վերածել թեմականի, որովսի ցանկութիւն ունի և սրբազան առաջնորդը: Այդ հարցը պաշտպանողներից կալին և այնպիսիները, որոնք հարկաւոր են համարում ուսումնարանին օգնել հէնց այն պատճառով, որ իւր թէ շատերը տւել են և կտակել դումարներ, աչքի առաջ ունենալով Բագուաչ դպրոցները. բայց այդ հերքւեց, ասելով որ այդ տեսակ սահմանափակ զգացմունքներ չարդոյ հիմնադիրները և անդամները չեն ունեցել: Այս առթիւ և դաժ կրկար վիճաբանութիւններից վետոյ խորհուրդի պ. նախագահը չպտնեց, որ ինքը բարուք է համարում ընտրել մի ցանձնաժողով, ցանձնելով նրան մշակել մինչև դալ ընդհանուր ժողով ալս հարցերը, թէ ինչ ուսման ծրագիր պիտի ունենան մեր աշտոնի ուսումնարանները, ինչ կազմութիւն, ինչ վարչութիւն և ինչ արաբերութիւն պիտի ունենալ Ընկերութիւնը դէպի հոգևոր իշխանութիւնը և ընդհակառակը: Ընդհանուր ժողովը քննելով նոցա ներկայացրածը՝ իւր կողմից կ'առաջարկի ուր հարկն է: Թողովը հաւանութիւն տալով ալս առաջարկութեան, ընտրեց ցանձնաժողովի անդամներ հետևեալ պարոններին. պ. պ. Բէդլար Ստեփանեանցին, Ղուկասեանցին, Միքայէլ Յովնանեանցին, Եսալի Սաֆարեանցին, Ն. Արեւեանցին, Հ. Ղուկասեանցին, Աստուածատուր Կաճկաճեանցին, Ա. Գալստեանցին, Միքայէլ Ալիբէգեանցին, Եղիշէ քահ. Գեղամեանցին, Խորէն քահ. Միրզաբէգեանցին, Էմմանուէլ Փերբուդաղեանցին, Գ. Թումաշեանցին և Խրիստափոր Անտօնեանցին:

Գալով Մէլսարի գիւղի դպրոցին, որի մասին սրբազան առաջնորդը մի խնդրագրով դիմել է Ընկերութեան, խնդրելով 300 ր. նպաստ վերդիչեալ գիւղում դպրոց ունենալու համար, ժողովականներին երկար վիճաբանութեան առիթ տւեց: Սրբազանը իւր գրութիւնով մի և նոյն ժամանակ քացստորում է, թէ ինչն է ստիպում այդ գիւղում դպրոց ունենալու: Գրութիւնից չպտնեց, որ այդ գիւղին սպառնում է վտանգ, այն էլ կրօնափոխութեան կողմից, եթէ չուտափույթ օգնութիւն չը հասցնել: Սրբազանի միտքն է՝ նշանակել այդ դպրոցում մի քահանայի, որը մի և նոյն ժամանակ և քարոզչի դեր էլ պիտի կատարի: Որովհետև վիճաբանութիւնները ալս առթիւ երկար տևեցին, ուստի լիտաձգւեց միւս նիստին, որ որոշւեց նշանակել չունւարի 29-ին:

Յունւարի 29-ին կայացաւ քաղաքային խորհրդարանի դաշլիւում ընդ-

հանուր ժողովի երկրորդ նիստը: Ներկայ էին 36 անդամներ և 22 հիւրեր: Նախագահը և ատենադպիրը նույն էին: Մէջսարի գիւղի ուսումնարանի հարցը աջնքան նշանաւոր էր, որ այս նիստի մեծ մասը ևս նւիրւեց նրան: Այս անգամ ժողովականներից մի քանիսի տեղեկութիւնները աւելի ևս հաստատեցին սրբազան առաջնորդի ասածները. նոցա ասելով, չիրաւի որ ամբողջ դաւառում հազիւ թէ գտնւի մի այսպիսի չնոյ ընկած, գռնհիկ, կռպիտ, տգէտ և դիւրահաւատ ժողովուրդ: Գտնւեցան և այնպիսի անձինք, որոնք այս հարցի մէջ աւելի խորը մտան. այսպէս պ. պ. Ս. Թառաւեանցը, Էմմանուէլ Փիրլուդադեանցը և Ն. Աբելեանցը բացատրեցին, որ կրօնափոխութեան ախտը վերաբերում է ոչ միայն լիչեալ գիւղին, այլ և ճամայսու դաւառի գիւղերի մեծ մասին և այդ պատճառով հարկաւոր են համարում, քանի որ դեռ ուշ է, շուտափութ օգնութեան հասնել, եթէ ոչ շատ շուտով կարող ենք ղրկել մի ամբողջ դաւառից: Գորա համար իւրաքանչիւրը առաջարկում էր իւր միջոցները: Մէկի կարծիքով գիւղական դպրոցը անզօր կը լինի այդ ախտի առաջը առնելու, որ առ ալժմ հարկաւոր է ունենալ քարոզիչ ամբողջ դաւառի համար, միւսը չարմար է: Գտնում դպրոցը իւր քարոզիչ քահանայով, իսկ երրորդը երկուսն էլ անհրաժեշտ է գտնում այդ գործում: Ժողովը երկար քննելուց վետոյ վճռեց սրբազանի առաջարկութիւնը չարդել և տալ խնդրած 300 ռ., մի և նոյն ժամանակ պարտաւորացրին, որ խորհուրդը այդ մասին բանակցի սրբազանի հետ, որ նշանակւի մի այնպիսի հմուտ քահանայ, որ ունենար մի և նոյն ժամանակ և ուսուցչական իրաւունք և կարողանար արդարացնել իւր վերայ դրած լուսերը: Մեր համեստ կարծիքը այս հարցում աջն է, որ այդ երկու ծանր պաշտօնները միացնելով մի անձնաւորութեան մէջ, զբաւնով և ոչ մի նպատակի չենք հասնիլ, կը կազիւ ն' դպրոցական գործը և՛ քարոզչականը. հարկաւոր է անպատճառ իրարուց զատել այդ երկու պաշտօնները, նամանաւանդ որ այդ տեսակ անձնաւորութիւն հազիւ թէ մեր մէջ գտնւի, որ վերոլիչեալ չնչին ուժիկով համաձայնէր դնալ գիւղը մի այդ տեսակ միսսիայի համար: Այդ գումարով կարելի է շատ թէ քիչ կանոնաւոր ուսուցիչ վարձել, որը լաջողութեամբ կը տանէր ուսումնարանի գործը, իսկ քահանայի մասին պիտի առանձին մտածել:

Որովհետեւ Ընկերութիւնը այդ նպատակով ավելորդ դրամ չ'ունէր, ուստի Հաջր Նդիշէն և պ. Գոլուխանեանցը խոստացան ներկայացնել խորհուրդին, երբ վերոլիչեալ վճուր մասին բաւարար պատասխան կը ստացի սրբազան առաջնորդից:

Վերոլիչեալ հարցի հետ կապ ունէր և քարոզչի հարցը, որը քանիցս ընդհանուր ժողովներում չարուցւել է, բայց միշտ մնացել է անկատար, չը նախած, որ դրամը պատրաստ է: Բանը նրանումն է, որ մենք չ'ունինք քարոզիչ, ինչպէս երեսց խորհուրդի տւած տեղեկութիւնից, որը քանիցս դորա մասին դիմել է կաթողիկոսին, բայց միշտ ստացւել է բացասական:

պատասխան, աչն է, որ հողերականացս մէջ քարողիչ չը կայ: Այս որքան ցաւալի լինի, բայց և աչնպէս դառն ճշմարտութիւն է: Ի վերջոյ հարցը վճռեց ալսպէս. լանձնել խորհուրդին դորա մասին դարձեալ բանակցել հոգևոր իշխանութեան հետ, չալտնելով որ նշանակած է քարողչի համար 1.500 ռ., իթէ անձնաւորութիւն կաջ ի նկատի, բարեհաճի նշանակել:

Սրանից չետոյ կարգացեցին խորհուրդին ուղղած խնդիրները: Գոցանից նոքա, որոնք վերաբերում էին Ընկերութեանց օժանդակութիւն խնդրելուն, գումար չը լինելու պատճառով, մերժեցան. բայց և աչնպէս որոշեց 300 ռ. տալ աչն որդեգրին, որը կը կամենար պատրաստել ուսուցչական ասպարիզի համար: Լսեց և խորհուրդի անդամներից մէկի, աչն է պ. Պ. Ղուկասեանցի հրաժարականը, որով նա չալտնում է, որ անձնական գործերի շատութեան պատճառով ալ և ս անկարող է վարել Ընկերութեան գործերը: Ժողովը աչքի առաջ ունենալով նորա օգտաւէտ գործունէութիւնը և նորա անհրաժեշտ լինելը շինութեան գործում, վճռեց մի պատգամաւորութիւն ուղարկել նորա մօտ և խնդրել, որ ստանձնած պաշտօնը լանձն առնի վարել մինչև տարւալ վերջը, երբ կը լինի բոլոր անդամների վերընտրութիւնը: Լսեց նոյնպէս խորհուրդի անդամներից երկուսի հրաժարականը՝ աչն է պ. պ. Կարապետեանցի և Զալեանցի, որոնք հրաժարւում են քաղաքիցս առ միշտ բացակայ լինելու պատճառով: Ժողովը նոցա տեղ գաղտնի քէտրկութեամբ ընտրեց հալք Եղիշէ Գեղամեանցին և պ. Գոլուխանեանցին, առաջին 11, իսկ երկրորդին 21 ձայնով. որովհետև առաջինը նոյնպէս վերստուգող լանձնաժողովի անդամ էր, ալդ պատճառով նորա տեղ ընտրեցին պ. Ն. Սարումեանցին:

Սրանից չետոյ պ. Անտօնեանցը լալտնեց, որ Ընկերութեան խաղատումներից մէկը ալս տարի տարել է 500 ռ., և խնդրում է որոշել, թէ ինչ պէտք է անել ալդ գումարը. ժողովը որոշեց միացնել մալր գումարի հետ: Ժողովը լսեց հասարակութեան զրաւոր խնդիրը, որ վերաբերում է քաղաքիս աղքատանոցին: Խնդրատու պարոնները խնդրում են չարգոյ ժողովից, որ աղքատանոցի վարչութիւնը և գործավարութիւնը աւելի կանոնաւորի և ենթարկւի հասարակական հսկողութեան: Սորա մասին եղան վիճաբանութիւններ, որից չետոյ եկան աչն եղրակացութեան, որ հասարակական չինելու համար հարկաւոր է նրան կապել եկեղեցու հետ: Գորա համար աղքատանոցի հոգաբարձութիւնը արդէն դիմել է ուր հարկն է և առաջարկել է կանոնադրութիւնը ի հաստատութիւն, որից չետոյ նա պարտաւոր է տալ տեղեկութիւններ աղքատանոցի վիճակի մասին:

Ժողովը փակւելուց առաջ նախագահը առաջարկեց իւրաքանչիւր տարի, մալիսի 21-ին, տօնել Ընկերութեան տարեդարձը և ի պատիւ ալդ օրւալ կազմել մի ժողովրդական զբօսանք չօգուտ Ընկերութեան:

Այս առաջարկութիւնը միաձայն ընդունեց, որից չետոյ ժողովը փակւած համարեց:

Ժողովը վերջացաւ ժամը 10-ին:

ԱՒԵՏԻՍ ԶԼԻՅԵԱՆՑ

Բաղու:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍԵՐ ՀՐԱՄԱՆՆԵՐԸ ԲԱՆԻՈՐԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Մուրճ»-ի ընթերցողների առջև դնում ենք այստեղ թարգմանօրէն գերմանական կայսեր Վիլհելմ II-ի երկու հրամանագրերը, որոնք ուղղած են գերմանական կանցլէր իշխան Բիամարկին և Պրուսիայի առևտրական մինիստրին՝ բանւորների դրութեան մասին: Այդ հրամանագրերը ապւած են „Reichsanzeiger“ թերթում, որը գերմանական կայսերութեան պաշտօնական թերթն է: Ահա՛ դոքա:

«Ես վճռած եմ գերմանական բանւորների դրութեան բարելաւելուն ձեռք մեկնել, որքանով որ ինձ կը ներին այն սահմանները, որոնք սահմանւած են իմ խնամատարութեանս՝ գերմանական արդիւնագործութիւնը համաշխարհային վաճառանոցում մրցութեան ընդունակ պահպանելու և դրանով՝ նորա և բանւորների ապրուստը ապահովելու պայմանով: Բնիկ արդիւնագործութեան յետադնացութիւնը՝ արտասահմանում վաճառատներ կորցնելով՝ ոչ միայն գործատէրերին, այլ և բանւորներին հացից կը զրկէ: Մեր բանւորների դրութիւնը բարելաւելու դժարացնող հանգամանքները՝ միջազգային մրցութեան պայմանների մէջն են թաղնւած. և այդ պատճառով այդ դժարութիւնների եթէ ոչ ջնջելը, գէթ նոցա թուլացնելը կարելի է միայն համաձայնութիւն կայացնելով այն երկիրների հետ, որոնք տիրապետում են համաշխարհային առևտրին: Համոզւած լինելով, որ նաև ուրիշ կառավարութիւններ ներշնչւած են ցանկութիւնով՝ այդ ձգտումները մի ընդհանուր քննողութեան ենթարկել, որոնց մասին այդ երկիրների բանւորները իրար մէջ արդէն միջազգային բանակցութիւններ են կցած, ես ցանկանում եմ,

որ նախ Ծրանսիայում, Անգլիայում, Բելգիայում և Զւիցերիայում իմ աջնտեղի ներկայացուցիչների միջոցով պաշտօնապէս հարցնւի, թէ այդ կառավարութիւնները հակա՞ծ են արդեօք մեզ հետ բանակցութիւն անելու՝ տեսնելու թէ կարելի՞ է արդեօք միջազգային համաձայնութիւնով բանւորների այն ցանկութիւններին և կարիքներին բաւարարութիւն տալ, որոնք երևան եկան վերջին տարիներին գործադուլներով: Հէնց որ իմ դրդման համար համաձայնութիւնը ձեռք բերւած կը լինի, ես ձեզ յանձնարարում եմ, բոլոր այն կառավարութիւնների կաբինետներին, որոնք բանւորական խնդրի մէջ հաւասար մասնակցութիւն ունին, հրաւիրել մի համախորհուրդի (կոնֆերենց) առաջարկելի հարցերի մասին խորհրդակցելու համար: Բերլին, 4-ն փետրւարի, 1890 թ. Վիլհելմ Կ. Թ.-Պետական կանցլէրին»:

Իմ կառավարութեան մէջ մտնելուն պէս՝ ես իմ վճիռը յայտնեցի, մեր օրէնսդրութեան զարգացումը նոյն ուղղութեամբ առաջ տանել, ինչպէս Ատուծոյ գոգում հանգչող իմ պապս իմ ժողովրդի տնտեսապէս աւելի թոյլ մասի հոգատարութեան համար քրիստոնէական բարոյականութեան վարդապետութեան ոգով ընդունել էր: Որքան էլ մեծարժէք և մեծաջաշող են եղած օրէնսդրութեան և վարչութեան կողմից գործադրած միջոցները բանւոր դասակարգի դրութիւնը բարելաւելու համար, բայց նոքա դեռ ևս ամբողջապէս չեն լրացնում ինձ առաջադրած խնդիրը: Բացի այն, որ օրէնսդրութիւնը բանւորների ապահովացման մասին պէտք է շարունակել կատարելագործելու, պէտք է քննութեան ենթարկել գոյութիւն ունեցող գործարանական օրէնսդրութեան որոշումները վերաբերեալ գործարանների բանւորներին, այդ առիթով լսւած գանգատներին և ցանկութիւններին բաւարարութիւն տալու համար: Այդ քննութիւնը պէտք է այն տեսակետից բղխէ, որ պետական իշխանութեան խընդիրներին մէկը այն է, որ աշխատանքի ժամանակը, տեղութիւնը և տեսակը այնպէս կանոնաւորւի, որ բանւորների առողջութեան պահպանումը, բարոյականութեան պահանջները և տնտեսական կարիքները և նոցա օրինական իրաւունքների հաւասարութիւնը պաշտպանւած լինին: Գործատէրերի և բանւորների մէջ հաշտութիւնը

պահպանելու համար՝ պէտք է ձևեր ստեղծել, որոնցով բանւորները, իրանց հաւատարմութիւնը վայելող ներկայացուցիչների միջոցով, ընդհանուր գործերի կանոնաւորելուն մասնակից լինին և ընդունակ՝ գործատէրերի և իմ կառավարութեան օրգանների հետ բանակցելու ժամանակ՝ նոցա շահերը պաշտպանել: Մի այլուխի ձև ստեղծելով պէտք է կարելիութիւն տրւի բանւորներին, որ սոքա իրանց ցանկութիւնները և զանգատները ազատ և հաշտ կերպով արտայայտեն և պետական վարչութիւններին առիթ տան՝ բանւորների զրուութեան մասին միշտ տեղեկանալ և նոցա հետ շփուել:

Պետական հանքագործարանները, կամենում եմ ես, վերաբերեալ բանւորների խնամատարութեան, իբր օրինակելի գործարաններ՝ զարգացած տեսնել, և մասնաւոր անձերի հանքագործութեան համար ձգտում եմ ես մի օրգանական յարաբերութիւն ստեղծել իմ հանքապաշտօնեաների հետ, նման գործարանների վերահսկող վարչութիւնների դիրքին, որպիսին գոյութիւն ունէր մինչ 1865 թւականը: Այս հարցերի նախապատրաստութեան համար կամենում եմ ես, որ պետական խորհուրդը ժողովի իմ նախագահութեամբ և մասնակցութեամբ այն գործին հմուտ անձերի, որոնց ես դորա համար կանչելու եմ: Վերջիններիս ընտրութիւնը ես ինձ եմ վերապահում:

Այն դժւարութիւնների շարքում, որոնք իմ նախադիտած բանւորների հանգամանքների կարգաւորելու դէմն են կանգնած, մի նշանաւոր տեղ են բռնում նոքա, որոնք յառաջանում են անհրաժեշտութիւնից՝ բնիկ արդիւնագործութիւնը արտասահմանի մրցութեան դիմաց խնայել: Այդ պատճառով ես պատւիրել եմ պետական կանցլէրին, այն պետութիւնների կառավարութիւնների մօտ, որոնց արդիւնագործութիւնը մերի հետ միասին համաշխարհային առևտրին տիրապետել են, զրդել մի կօնֆերենց գումարելու խնդիրը, միջազգային հաւասար կարգ ստեղծելու համար, որպէս զի բանւորներից պահանջող գործունէութեան սահմանները որոշեն: Պետական կանցլէրը ձեզ կը հաղորդէ իմ դէպի նրան ուղղած հրամանագիրը: Բերլին, 4-ն փետրւարի, 1890 թ. Վիլհելմ Թ.-Հասարակաց աշխատանքների և առևտուրի ու արդիւնագործութեան մինիստրներին:

Z.

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆ ՄԷՋ ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԳՐԳԵՐԸ.

	ր.	կ.
«ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով.	12	—
ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ ԱԻ. — «Ազգաբնակչութիւնը և ազգաբնակչական շարժումները»	—	40
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ. — «Հողատիրութիւնը և հասարակութիւնը»	—	40
ԲՕԿ ԲԺԻՂԿ. — «Ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման մասին»	—	30
ԱՐԱՏՈՒՆԻԱՆՑԻ Ա. — «Закавказская хлебная торговля»	—	75
— «Закавказские шелкометаллические заводы»	—	80
ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ. — «Ժողովրդական հեքիաթներ», 4-րդ գիրք	—	50
— «Ժողովրդական հեքիաթներ», 5-րդ գիրք	—	50
ՊՈՇԵՆՆՅ ՊԵՐՃ. — «ՅեՅեր» — (վէպ)	1	—
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԻ (Ղալարցի)՝ Մանկատաճութիւն.	—	50
ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ. — «Խեի-ԿԱՐԱՊԵՏ» — վէպ հայ-կաթօլիկների կեանքից	1	—
ԼԷՕ. — «ԿՈՐԱՅՆԵՐ» — (վէպ)	—	50
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ, բժշկ. (Ղալարցի)՝ «ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆ. ՄԻՔԱՆԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ» — 5		

Ճանապարհածախսը խմբագրութեան վերայ է: Գրամի տեղ կարելի է ուղարկել պօստի մարկաներ:

ՀԱՆԴԵՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ժողովածուի երրորդ և չորրորդ գրքերը լոյս կը տեսնեն ներկայ 1890 թ. կանոնաւորապէս իւրաքանչիւր կիսամեակում: Ամեն մի գիրքը բաղկացած կը լինի 25—32 թերթից: Բաժանորդագիրն է երկու գրքի համար 3 ր., իսկ առանձին ամեն մէկը 2 րուբլի:

Յանկացողները դիմում են հետևալ հասցեով՝

Москва, Газетный переулокъ, д. Лянозова. Типографія М. Бархударянцъ.

ԷԺԱՆԱԳԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

(ԹԻՖԼԻՍ, ՄԻԲԱՅԷԼԵԱՆ ՓՈՂՈՑՈՒՄ)

Տրուում են հայերէն գրքեր: Ամսական վճարը 20 կօպէկ է: Սկզբնական դպրոցների աշակերտները և աշակերտուհիները վճարում են 10 կօպէկ:

Գրադարանը բաց է առաւօտեան 9 ժամից մինչև 2, և երեկոցեան 5 ժամից մինչև 8 ժամը, իսկ կիրակի օրերը առաւօտեան 9—12 ժամը:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԻԱԾ

ԴԻՏԵԱԿՕՎՍԿՈՒ ԹՂԹԷԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ:

Աւեր մեծ քանակութեամբ պօստի, գրելու, գրքերի, լրագրական, ծխախոտի, գոյնաւոր, փաթեթների և այլ թղթերի՝ գործարանական գներով, որպէս նաև մեծ ասօրտիմենտ գրասեղանի իրեղէնների:

Հասցէն նամակների համար՝ Թիֆլիս. Դворцовая ул., д. Дворянскаго банка, складъ Дитяковск. фабрикъ.

Հեռագրերի համար՝ Թիֆլիս. Дитятковское Общество.

РЕСТОРАНЪ ПУРЪ-ГВИНО

На Голзвинскомъ проспектъ, въ домъ князя Баграціонъ-Мухранскаго (подъ Тифлисскимъ собраніемъ).

Ежедневно приготавлиють кушанья Европейской и Азіятской кухни. Специальность гурійскихъ блюдъ. Обѣды по-мѣсячно изъ 2-хъ блюдъ отъ 12 руб. Отпускаются также и на домъ.

Напитки и вина изъ лучшихъ фирмъ кн. И. К. Баграціонъ-Мухранскаго и другихъ фирмъ отъ 40 коп. бутылка и дорожка. Пиво мѣстныхъ заводовъ, а также одесское и жигулевское.

При ресторанѣ отдѣльные семейные кабинеты. Биліарды русскій и французскій, нарды и шахматы. Получаются журналы и газеты мѣсячныя и столичныя. Для пріѣзжихъ меблированныя комнаты отъ 50 коп. до 1 р. 50 коп. по-суточно и отъ 12—30 руб. по-мѣсячно. Русскій биліардъ пріобрѣтенъ на кавказской выставкѣ, гдѣ получилъ первую награду.

ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒ-ԵՅՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՑԱԾ

աշխարհի մէջ կարեմեքեաների բոլոր ցուցահանդէսներում

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՊԱՐԳԵՒՆԵՐԻ

կարեւոր ընկերներ տան ամիլինների և աղելու օգնականների
 բոլոր արհեստաւորների համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թիֆլիսում: Զինդերի ընկերութեան կենդրոնական պահեստում, Գո-
 սփինսկի պրոսպեկտի վերայ, Միլիմանովի տան և նրա բաժանմունք-
 ր

Բաղում: Մեքայելեան փողոցում,
 Մերզա Աւագեանի տ.
 Գալմայիսում: Բուլվարի դէմ,
 Չերեկովի տ.

Բաթումում: Պօլեցեական փողո-
 ցում, Թէրզի օղլու տ.
 Թէհրանում: Մարշ-Մէյդանի
 դէմ, բուլվարի վերայ:

և նրանց ճանապարհորդող գործաշուկայի մօտ

ՄԻՋԻՆ ԵՒ ՀԻՒՍԻՍՏԱՅԻՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐ.
 ԳԻՒՄԱՌՈՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՄՕՏ

արտաւորութիւնն ստացած

ամենաբարձր արածմը.

Գ. ՆԵՅԳԻԼԻՆԳԵՐ

Դնողները կարող են, եթէ կամենում են, դրամը հետդնատէ վճարել սակաւ քանակութեամբ, աչն է՝ շարաթով կամ
 ամսով և կամ ժամանակամիջոց ստանալ դրամականով դրամը վճարելու համար:

Յ. Գ. Զինդերի և ընկ. բոլոր պահեստներում գտնուում են մեքենաներին պատկանելի զործիքները, լնչպէս ևն.
 ասեղներ, թել, մետաքս և այլ մեքենային պատկանելի իրեղէններ ամենաշաղկաւոր դներով:

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

1964

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

TECHNIKUM MITTWEIDE

ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ՄԻՏՎԱՅԴԷ

Մաքսօնիայում

ԴԻՐԵԿՏՈՐ՝ ԻՆՃԵՆԵՐ Կ. ՎԵՅՅԵԼ

ՄԵՔԵՆԱՆԵՐԻ-ԻՆՃԵՆԵՐԱԿԱՆ-ԴՊՐՈՑ.-ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՅՆԵՐԻ
ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ԴՊՐՈՑ

23-ՆՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս դպրոցը, որը գտանում է Միտվալդե քաղաքում, Գերմանիայում, (Թագաւորութիւն Սաքսօնիա), տալիս է մի ամբողջացրած կրթութիւն ՄԵՔԵՆԱՆԵՐ շինելու և դորա ամենամօտ առարկաների հետ ծանօթացնելու համար. որպիսիք են՝ ելեքտրօ-տեխնիկ և ջրաղացների շինութիւն:

Սխտեմական ուսումով ալդ հիմնարկութիւնը պատրաստում է հետեւալ մասնագիտութիւնների համար.

1. Ինժեներներ և կոնստրուկտօրներ՝ մեքենաներ շինելու, ելեքտրօ-տեխնիկի և ջրաղացներ շինելու համար:

2. Ապագալ մեքենաների գործարանների տէրերին, որոնք իրանց ստորադրեալների չափ պէտք է հասկացողութիւն ունենան, ալդ դպրոցը տալիս է պատշաճաւոր կրթութիւն:

3. Ամեն ուրիշ տեսակ գործարաններ ունենալու համար, ուր հարկաւորում է մեքենաների սարք ու կարգ, որպէս՝ թղթի, փայտենիւթերի գործարաններ, չոգի և ջրի աղացներ, մանելու, գործելու, ապակու, կրախմալի, շաքարի, ասեղների, պողպատէզրիչների, կահ-կարասիների, քիմիական գործարաններ, գաղի, լուցկիի գործարաններ և այլն և այլն:

4. Դիրեկտօրներ և կառավարիչներ պատրաստելու համար զիչւած գործարանների համար:

Արհեստանոցների վարպետների դպրոցը պատրաստում է վարպետներ՝ ալդ բոլոր տեսակ մեքենաները շինելու համար:

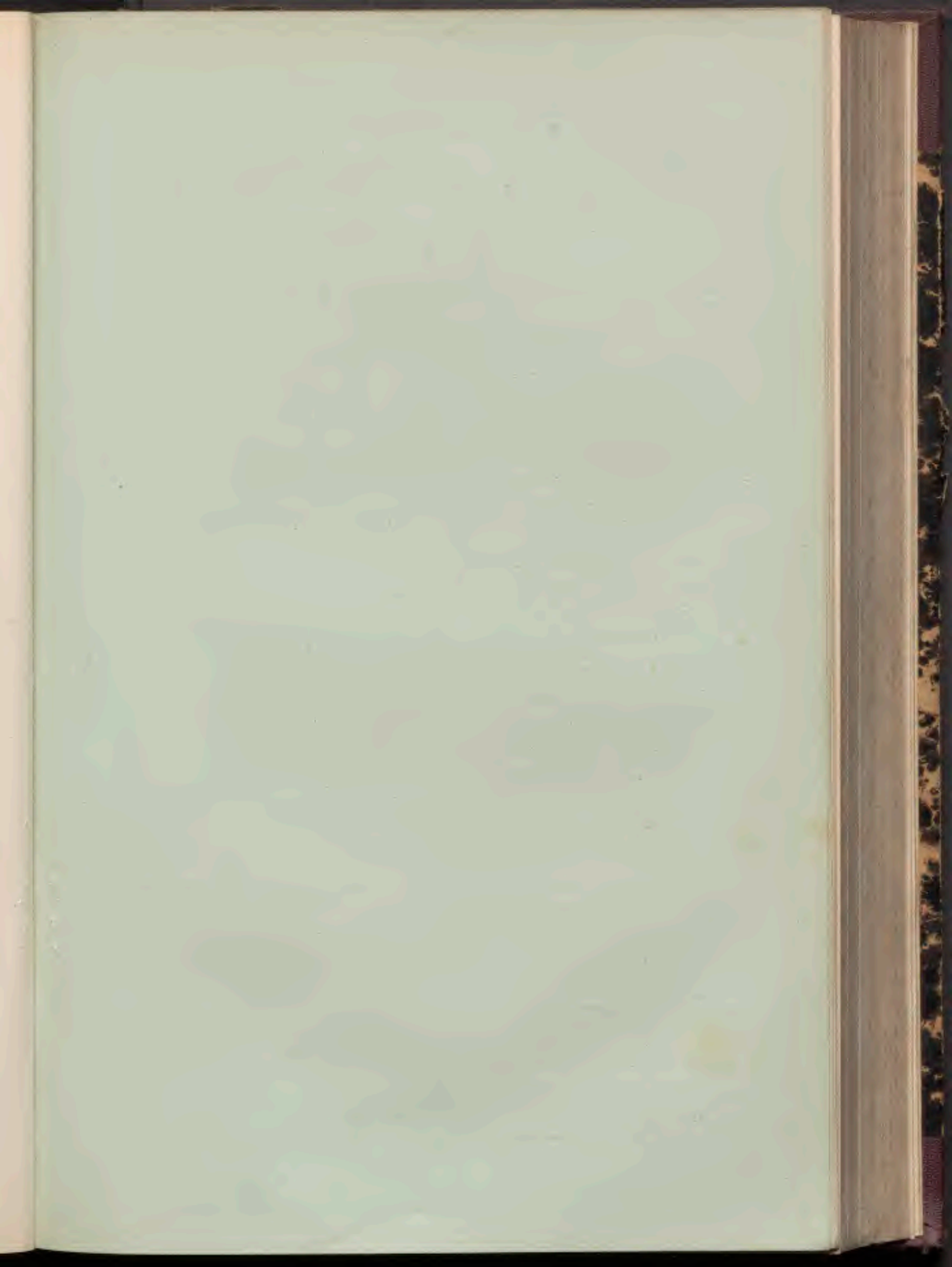
Ընդունելութիւնը լինում է ամեն տարաւ ապրիլի և հոկտեմբերի միջին:

ՏԵԽՆՈԳՈԹԻԻՒՆԸ ուսման սուաջին դպրոցում, նալած աշակերտի նախապատրաստութիւններին, լինում է $2\frac{1}{2}$ կամ 3 տարի, երկրորդ զըպրօցում $1\frac{1}{2}$ տարի:

ՏԱՐԻՔԸ ընդունողի պէտք է լինի 16 տարեկանից ոչ պակաս:

Սոյն $18\frac{39}{90}$ թւականին բոլոր աշակերտողների թիւն է 886, որոնցից 160 սասանինց՝ 66 հոգի:

Դպրոցի բոլոր միւս մանրամասնութիւնների համար կարելի է զիմեղ՝ «ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՐԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, ուր ի միջի ալդոց կարելի է իմանալ ծրագրի, ամեն տեսակ ծախքերի և Միտվալդէի կեանքի, և զըպրօցի վարչութեան պահանջմունքների մասին:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԱՄՍԱԳՐԻ

1890 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԳԻՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագրւելնր	10	ր.
Կէս տարւանը	6	ր.
Երեք ամսւանը	4	ր.
Մի գրքուկը	1	ր. 50 կ.

Ընդունւում է բաժանորդագրութիւն նաեւ մաս-մաս առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վայելում են զիջումներ, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ծաւալը տարէցտարի մեծացնելը միանգամայն կախւած է բաժանորդագրութեան յաջողութիւնից: Ծաւալիցն է կախւած նիւթերի հարստութիւնը: Այդ պատճառով մենք յորդորում ենք մեր ներկայ բաժանորդներին՝ իրանց կողմից հարկաւոր ջանքը չը խնայել «Մուրճ»-ը իրանց ծանօթ շրջաններում տարածելու համար:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10	ր.
„ կէս երեսի համար	6	ր.
„ քաւորդ երեսի համար	4	ր.

Գրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաեւ յայտարարւած գրքերով՝ սոցա գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրութիւնը գտանւում է Գանովեան փողոց, նախկին տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ бывш. Иоаннисіани), բոլորովին մօտ Երևանեան հրապարակին:

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».